
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

127. évfolyam

2016

1. szám

Furu Árpád

Egységes vonások és kistáji tagolódás a Székelyföld népi építészetében

A székelyföldi 16–19. századi lakóházak alaprajzi kialakítása eltér a Kárpát-medence egyéb területein elterjedt típusokétól, melyek szinte mindenhol két- vagy háromszatú, javarészt egysoros felépítésűek.¹ A két legfontosabb sajátos vonás a hosszanti tengely irányában is osztott, oldalkamrás elrendezés és az udvar felé csupán szellősen áttört, deszkaelemekkel részlegesen lezárt, vagy teljesen nyitott *eresz*. A székely eresz tehát nem a tető falsíkon kívül nyúló része alatti fedett sáv, ahogy ezt a Kárpát-medence egyéb vidékein épült házak esetében értjük, hanem egy tényleges helyiség, mely használata tekintetében leginkább a közép-erdélyi pitvarhoz hasonlítható.²

A nyelvészeti szempontból is sok vitát gerjesztő ereszes ház vizsgálata már önmagában több mint százéves múltra tekint vissza, és tulajdonképpen a magyar népi építészet első közléseinek is tárgya.³ Huszka József vitát kiváltó keleti eredetelmélete nyomán,⁴ a Jankó János, Szinte Gábor, Viski Károly és Cs. Sebestyén Károly tollából megjelenő szakyszerű leírások már jól ismertetik e ma már egyre ritkábban látható háztípust.⁵

Bátky Zsigmond,⁶ majd később Barabás Jenő⁷ a keleti magyar vagy székely ház és az ennek megfelelő terület meghatározását az alaprajzi elrendezés, és ezzel összefüggésben a tűzelőberendezések sajátos kialakítására alapozta. Míg Bátky a teljes belső Erdélyi területet egységesnek látta, Barabás már Erdély közép-nyugati sávjára vonatkozóan bevezette a *Szamosi házterület* fogalmát. Balassa M. Iván 1997-ben a táji tagolódásra vonatkozó hipotéziseket tovább árnyalva megállapította, hogy „a földrajzilag erősen tagolt, etnikailag sokszínű Erdély magyar falvainak építésze a 20. századra

¹ Furu 2011: 30–31.

² SzT III: 302–303.

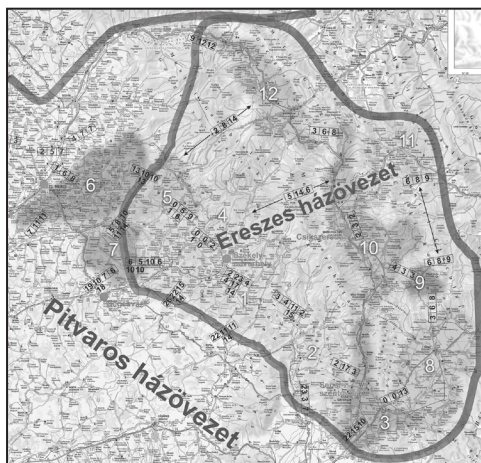
³ Dr. Kós 1989: 323–325., Balassa M. 1999: 5–9., Kósa 2001: 108–125., Furu 2015a: 15–25.

⁴ Huszka 1895.

⁵ Jankó 1895.; Szinte 1900a.; Malonyay 1909: 11–221.; Viski 1911.; Cs. Sebestyén 1930.; 1940.; 1941.

⁶ Bátky 1930:116.

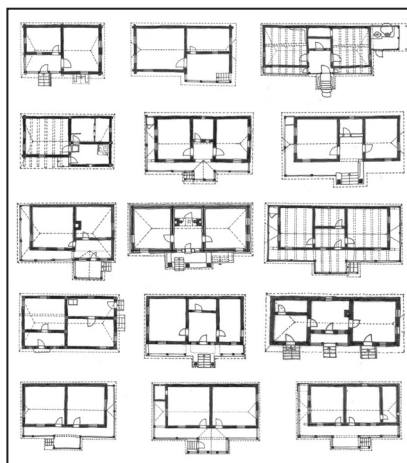
⁷ Barabás 1987.; Barabás – Gilyén 1987: 171–172.

1. térkép. Kistájak a Székelyföldön, (térkép: Furu Árpád, Fazakas Botond, 2015)

1. kép. Ereszes ház Csíkszentgyörgyön (Alcsík, Hargita megye), (fotó: Furu Árpád, 2010)

1. ábra. Udvarhelyszéki ereszes, kettős és tornácos házak (Sükő, Béta, Kobátfalva, Nyikómalomfalva, Nyikómalomfalva, Székelyszentmihály, Csehétfalva, Nagykadács, Nyikómalomfalva, Kobátfalva, Kobátfalva, Csehétfalva, Bencéd, Nyikómalomfalva, Nyikómalomfalva – Hargita megye) (rajzolta: F. Oláh Xénia, 2011)

több kistáji formára oszlott. Ennek előzménye a 18. században az a két, illetve három építészeti övezet, melyek nem kizárt, hogy már akkor is kisebb egységekre oszlottak, vagy legalábbis magukban hordozták ezek csíráit.”⁸ Balassa M. Iván idézett munkájában helyesen megállapította, hogy a kelet erdélyi vagy ereszes ház csak a Székelyföld keleti sávjában jelentett alaptípust.

Az egyes népi építészeti tájegységek meghatározásánál, hasonlóan Harkai Imre⁹ és Borsos Balázs¹⁰ klaszteranalízisen alapuló elemzéséhez elengedhetetlenül fontosnak tartom, hogy az alaprajz és a tüzelők mellett más építészeti jellemzőket is figyelembe vegyünk. Ezek közé soroljuk a lakóházak és egyéb épületek szerkezeti jellemző-

⁸ Balassa M. 1997: 266–288.

⁹ Harkai 1992.

¹⁰ Borsos 2009., 2011.

2. kép. Kászonyimpéri (Hargita megye) ereszes ház oldal-kamrás beltere (áthelyezve a kolozsvári - Romulus Vuia Szabadtéri Etnográfiai Múzeumba), (fotó: Furu Árpád, 2014)

egyes változók időben való alakulása. Ezek kapcsolatrendszerének és változásának területenkénti és korszakok szerinti összehasonlítása, valamint az építészeti változás mögött álló történeti, társadalmi tényezők vizsgálata pontosabb képet nyújt az egyes tájegységek kialakulásáról és fejlődéséről. A módszerről, ennek alkalmazásáról és teljes Erdélyre vonatkozó eredményeiről bővebben írtam 2015-ben megvédett doktori dolgozatomban.¹¹ Jelen írásban a teljesség igénye nélkül a Székelyföldre vonatkozó következtetéseimet összegeztem, hangsúly fektetve az egyes kistájegységekben jellemző sajátos építészeti megoldások ismertetésére.

Elsősorban a 18. század és a 20. század közepe közötti periódust elemeztem. Jelen összefoglalás keretei közt a közigazgatási szempontból lehatárolt Székelyföld keleti tömbjének, azaz Háromszék, Udvarhelyszék, Csíkszék, Gyergyó és Marosszék dél-keleti sávjának népi építészetét mutatom be. A Marosszékhez tartozó Székely Mezőség valamint Aranyosszék falvainak építészete a közép-erdélyi nagytáj hatása alatt fejlődött, ezért ezek ismertetése csak egy jóval nagyobb terület általános bemutatásával együtt válna érthetővé, ami szétfeszítené jelen írás kereteit.

A SZÉKELYFÖLDI NÉPI ÉPÍTÉSZET FEJLŐDÉSE A 18. SZÁZADTÓL A 20. SZÁZAD DEREKÁIG

A Székelyföld területe a lakóházak alaprajzi kialakítása, anyaga és a tüzelőrendszerek jellege által már a 17. században jól elkülönült a Kárpát-medence és Erdély többi részétől. Az itt alkalmazott építészeti megoldások, valamint a nyugatról szomszédos közép-erdélyi pitvaros házövezet építészeti fejlődése között, ez utóbbi javára, időbeni eltolódást fedezhetünk fel. Székelyföld az archaikusabb, Közép-Erdély javarészt gazdagabb és

¹¹ Furu 2015a.

polgárosodottabb szász közösségei, városai és mezővárosai, valamint nemesi építészete miatt haladóbb, gyorsabban fejlődő terület. Összességében ezért a Székelyföld fogadott hatásokat, itt alkalmaztak később, a közép-erdélyi területen már ismert megoldásokat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a székelyföldi építészet nem hozott létre belső fejlődésű eredményeket, melyek később a kistáj meghatározó elemeivé váltak.

Székelyföld építészetének 18. század előtti sajátos alakulásának okait a terület történeti és társadalmi fejlődésében kereshetjük, mely már a magyarság Erdélyben való megtelepedése óta különbözött a szomszédos területektől. A Magyar Királyság többi vidékéhez viszonyítva a legszembetűnőbb különbség társadalmi jellegű: a székelyek sajátos, szabad jogállása.¹²

A vármegyei területekhez képest a Székelyföldön a feudalizmus lassabban és csupán részlegesen alakult ki. A kora középkori katonai rendszer hármassága, a primor, lófő és gyalogos katonai szabad rend mellett jobbágyi függőségben élő lakosság viszonylag kevés volt.¹³ Az arányában kisebb jobbágyság kisebb nagybirtokos réteget és kisebb birtoktesteket jelentett. Jóllehet a Habsburg-korban egyes primor családok felemelkedése megtörtént, a szabad nemesi társadalom legnagyobb hányadát a fejedelemség korszakában kutyabőrhez jutott vagy a székely nemesség elve alapján szabad armalisták és egytelkes nemesek képezték, akik telkükön maguk gazdálkodtak, jobbágyot, zsellért ritkán és csak keveset tarthattak. Bár anyagi lehetőségeik korlátozottak voltak, igényeikben igyekeztek követni a módosabb nemesi vagy városi réteg építészét, lakáskultúráját. Így számos városi építkezési újítás, megoldás a Székelyföld gazdálkodó rétegének építészetében széles körben elterjedhetett. Ezek között említjük meg a cserepes kandallókat, a házak oldalszobás, oldalkamrás alaprajzi kiképzését és nem utolsósorban egyes kapuformák, a faragott galambbúgos kötött kapuk¹⁴ vagy a kőlábas és a kötött kőkapuk használatát.¹⁵

A Habsburg-udvar 1763-tól kezdte el a határőrség megszervezését, ami a Székelyföld keleti sávjában, azaz Gyergyó-, Csík- és Háromszéken jelentős változást hozott. A szabad lakosság döntő többsége, a határőrség katonai szervezetébe betagozódva, további terhek súlya alatt élhette életét. A határőrrendszer egyszerre járult hozzá a terület mesterséges, elsősorban adminisztratív modernizációjához és a vidék polgári fejlődésének és gazdasági fellendülésének fékezéséhez, ezáltal egyes archaikus vonások fenntartásához. Az 1764-ben bekövetkezett madéfalvi vérengzés következményeként számos család a menekülés útját választotta, a bukovinai és moldvai kirajzással párhuzamosan ekkortól töltődnek fel lakossággal a Gyimesek völgyei is.

Székelyföld mezőgazdaságát, a természeti és társadalmi körülményekből adódóan, a nyomásos rendszerben történő gazdálkodás és a nagyarányú nagyállattartás jellemezte. Legtovább, szinte a 19. század végéig Csíkban és Gyergyóban maradt fenn a kétnyomásos rendszer, máshol már korábban áttértek a háromnyomásos határhazná-

¹² Köpeczi 1986: I. 198, 334.; Egyed 2006.; Benkő–Székely 2008: 11–19.

¹³ Egyed 1981:105.

¹⁴ B. Nagy. 1958., 1970:73–84., Viski 1929.; Szinte 1909–1910.; Cs. Sebestyén 1923., 1939.; Szabó T. 1939., 1977.; Balassa 2011.

¹⁵ Furu 2011.

latra. A szarvasmarha és lóállomány jelentette a székely családok legtekintélyesebb tőkét. Ezen kívül jelentős szerepe volt az erdőgazdálkodásnak is.¹⁶

A lakosság számbeli gyarapodása a települések növekedését hozta maga után. A telkek öröklésére, adásvételére, elidegenítésére, illetve újonnan érkező lakosok befogadására vonatkozó szokásjog, melyet a falu- és széki törvényekbe foglaltak, lehetővé tette a települések belső rendszerének továbbélését.¹⁷ Ezért a településnövekedés egyik jellemző formája ebben a korszakban a nagyobb méretű családi telkek osztása volt.¹⁸ Ez a települések besűrűsödését, a halmazos jelleg szövevényességének fokozását jelentette. Szintén növekedtek a völgyi irtvány- és lánctelepülések elsősorban Csíkban és Gyimesben. Csíkban, Gyergyóban és Háromszéken a határőrszolgálat katonai jellegéből fakadóan hangsúlyossá vált a tízesekbe szerveződés gyakorlata.¹⁹

A 18. századi Székelyföldön a földrajzi adottságok és ezzel összefüggésben a mezőgazdasági termelési folyamatok által befolyásolt, funkcionális és anyaghasználati különbségek ellenére, nagyjából hasonló volt a települések szerkezete: a településmagok szinte mindenhol halmazosak, ezen belül is a völgyi (patak menti) elnyújtott rostos halmazok a legelterjedtebbek. A települések szélein és a főbb utcák mentén a 18. században már a szalagtelkes rendszer volt a jellemző. A telkek osztódása következtében sok a zsákutca (kutyaszorító). A kiterjedtebb magashegyi közbirtokkal rendelkező csoportos települések erdő és hegybirtokain ideiglenes szállások, majd állandóan lakott tanyák keletkeztek, melyek ritkábban önálló településsé váltak.²⁰

A teljes Székelyföldön hasonló az épületek elhelyezkedése a telken, hasonló funkciókkal, elrendezéssel alakították ki az udvarhasználatot és melléképületeket: a sütőházat, árnyékalját és csúrt.

A szabad székely társadalom egyik meghatározó tulajdonformája a közbirtokosság, amely az erdőhasználatra is kiterjedt, biztosította az épületekhez szükséges kellő minőségű és mennyiségű faanyagot. A boronaházak ugyanolyan szerkezettel és ugyanakkor majdnem azonos ereszes beosztással épültek. A teljes Székelyföldön mindenhol boglyakemencékben süttöttek, a házban pedig füstfogós nyílt tüzelőkkel, cserepesekkel fűtöttek és főztek.²¹

A kevés eltérés a tetőfedés anyagában, a homlokzatok tapasztásában, valamint egyes melléképületek, főleg a csűrök szerkezetében, nagyságában mutatkozott.²² A hegyvidéken már ekkor sokkal elterjedtebb volt a zsindelyhéjazat, mint a völgyi falvakban, ahol taposott szalmával fedtek, és főleg Gyergyó, Csík, Kászon és Háromszék keleti, hegyalji falvaiban a házakat kívülről nem föltétlenül tapasztották. A Hargita

¹⁶ Egyed 1981: 191–225.

¹⁷ Egyed 2006.; Imreh 1973., 1983.

¹⁸ Dr. Kós 1989:190–194

¹⁹ Milleker 1939.; Duka 1978.; Imre 1983.; Garda 1991.; Vámszer 2007.; Bárány 2007a.

²⁰ Bárány 1998.

²¹ Bátky 1930.; Viski 1931.; Lükő 1932a.; Kósa 1970.; Dr.Kós 1989: 211–212.

²² Furu 2015c.

vonulatától keletre szélesebbek, magasabbak a csűrök, mint az udvarhelyszéki területeken, amihez a mezőgazdaság jellegén túl az elérhető faanyag minősége is hozzájárult.²³

A házból, ereszből és eresz mögötti kamrából álló lakóépület kialakulása nagyjából azonos módon történt a teljes Székelyföld területén.²⁴ Háromszéken inkább az egyszerű nagyház–kisház–eresz alaprajz volt az uralkodó, illetve ugyanitt gyakori a nagyház melletti, tárolásra használt éléskamra. Kászonban és Csíkban a nagyház melletti oldal-kamrákat hálófülkeként is használták, ezért a fűthetőség érdekében nem épültek teljes értékű falak, csak textília-elválasztók. Mindkét területen már a 17. századi házak is meglepő alaprajzi összetettségről tanúskodnak, bár kétségtelen, hogy az ilyen lakóépületek a gazdagabb, lófő vagy akár primor réteg otthonai voltak.

Udvarhelyszék módosabb portáin viszont már a 18. század végétől megfigyelhető az épület meghosszabbításában, az eresz másik oldalán egy harmadik helyiség megjelenése. A főleg Háromszékre, Kászonra, Csíkra jellemző oldalkamrás bővítés, azaz a széles, nagyháznak nevezett helyiségből hosszanti irányban leválasztott, részben közös légterű, oldalházaz kialakítás itt ritkább. Nem zárhatjuk ki, hogy a fenti különbség egyik oka pont a megfelelő hosszúságú, elérhető faanyag hiánya, melyet a dombvidékre jellemző lombhullató erdők nem biztosíthattak.²⁵

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a székelység történelmében is nagy változásokat hozott. A székely rendi nemzet, tehát a székelység politikai különállása saját határozata alapján megszűnt és besorolódott a magyar nemzetbe, azaz a vármegyéek rendszerébe.²⁶ Igaz, hogy egyes tulajdonviszonyi formák még tovább éltek, de lassan megindult ezek átalakulása, az országos helyzethez való igazodása is. A forradalom meghozta a jobbágyság felszabadítását is, ez viszont Székelyföldön a vármegyei területekhez képest nem okozott ugyanakkora nagy és gyors változást, ugyanis, a székely örökség jogi rendszerét kihasználva, a földbirtokosok jelentős része megőrizte a jobbágyság által használt föld tulajdonát. Ennek következtében a jobbágyság egy része zsellérsorba süllyedt és tovább szegényedett. A 19. század végére a növekvő számú, az iparosodás hiányában megélhetését biztosítani nem tudó munkaerő-felesleg a kivándorlás útját választotta.²⁷

A népi építészet alakulása szempontjából a felsoroltaknál jóval fontosabb tényező az egységesülő gazdálkodó réteg kialakulása.²⁸ A vármegyei területeken parasztságnak, a térségben gazdáknak nevezett réteg a Székelyföldön nagyobb számú nemesből, armalistából, egykori lófőből és darabontból, azaz szabad katonarendhez tartozó székelyből és kevesebb jobbágyból, illetve a 19. század végén szabaddá váló zsellérből tevődött össze, ezért öntudata is más volt, nagyobb kezdeményező készséggel rendelkezett. A falutörvények és rendszabályok írott és íratlan rendszeréhez szokott falvak

²³ Furu 2011: 83–87.

²⁴ Szinte 1900., Cs. Sebestyén 1930., Lükő 1932b., Cs. Sebestyén 1940., 1941.; Balassa M. 1985: 93–102.; Dr. Kós 1989: 208–211.

²⁵ Lásd bővebben: Furu 2012: 106–109.

²⁶ A Székelyföld vármegyékre történő felosztása csak 1876-ban valósult meg, a széki egységek hagyománya viszont tovább élt. Egyed 2006: 253–264.; Kozma 1879.

²⁷ Egyed 1981: 102–145.

²⁸ Egyed 1981: 102–145.

közösségi tudata, összetartozása is lényegesen fejlettebb, és ezért a más vármegyei területeken tapasztaltaknál.

Megindult a mezőgazdaság lassú átalakulása is. A közösségi földtulajdon, erdőhasználat, a közbirtokosság összetartó ereje még mindig nagy volt, de a nagyobb termés reményében újítások bevezetése kezdődött el. A nyomásos rendszerről egyre több faluban tértek át a még mindig közösségi döntést igénylő váltógazdaságra. Felszántották az ugart, újabb, nagyobb hasznot ígérő növények termesztésével kísérleteztek, és új, korszerűbb eszközök, fejlettebb ekék, cséplő- és vetőgépek kerültek használatba. A nagyobb birtoktesteken gazdálkodó, haladóbb gondolkodású, tehetősebb tulajdonosok körében a kapitalista termelés igénye is feltűnt. A mezőgazdaság átalakulása befolyásolta a gazdasági épületek jellegét és az udvarhasználatot is. Háttérbe szorult a rideg állattartás, eltűntek az aklok és a kettős, fordított udvarok, több pajta, istálló és pajtás csűr épült.²⁹

Változó időben és változó intenzitással felgyorsult a gazdálkodóréteg polgárosodása is.³⁰ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy míg más tájegységeken belül a polgárosodás központját elsősorban az egyes régiók városai jelentették, a Székelyföldön az építészet újításait elsősorban a számottevő kismemesi réteg, valamint a saját mezővárosok mellett a környező polgárosodottabb szász falvak építkezései is közvetítették.

Fokozatosan átalakult a székely ház alaprajza, a közép-erdélyi (a szász falvak és vármegyei kismemesi kúriák által is közvetített) pitvaros alaprajztípus kezdetben a keleti szélek felé szorította az ereszes házat, majd a 20. század első évtizedeiben ilyet már sehol nem építettek. A 19–20. század fordulóján néhány évtizedig ún. kettős, azaz két külső bejáratú teljesen egyenértékű helyiségből álló házak is épültek.³¹ Egyes térségekben felgyorsult a boronafalat felváltó anyagok, kő, téglá elterjedése, anélkül, hogy a boronafalazatok használatát teljesen kiszorította volna. Ebben a korszakban szűnt meg teljesen a szalmahéjazat, majd a zsindeleltetés rovására egyre szélesebb körben terjedt el a cserép.³²

A házak külső megjelenését egyre több helyen egészítették ki a különböző alaprajzú és szerkezetű tornácok, melyek elsősorban a fa művészi megmunkálása által váltak az épületek díszévé.

Fokozatosan átalakult a térségben a tüzelőhasználat is. Míg a korszak kezdetén még virágzott a kályhacsempéket³³ gyártó fazekasság, és számos központból egyre változatosabb minták terjedtek el, a 20. század elejétől az archaikus cserepeseket felváltották a kereskedelemből vásárolható, szállítható vastüzelők. A sütőházakban álló kemencékre azonban továbbra is szükség volt.

A városiasodás jegyében alakult át a helyiségek használata is, a festett bútorok mellett a 19. század végétől feltűntek a polgári sötétbarna vagy pácerezett (flóderezett) darabok, az átlós szobaelrendezést felváltotta a párhuzamos (centrális). A reprezentáció jegyében a módosabb családok az utcai szobákban *parádésházat* rendeztek be.³⁴

²⁹ Egyed 1981: 191–212.

³⁰ Kósa 1998: 304–319

³¹ Barabás 1973.

³² Cs. Sebestyén 1941: 61.; MNA IV.233.

³³ Gazda 2010: 47–61.; Dr. Kós 1989: 292–322.; Pozsony 1992., 1993.

³⁴ Kós 1989: 208–209.

Jelentős változás állt be a kapuk használatában is. Míg az előző évszázadban faragott, galambbúgos kötött kaput csak a tehetős kismemesi réteg állított, a 19. század második felétől felgyorsult e kapufajta szélesebb körben való elterjedése, illetve a táji típusok megjelenése. Igaz, hogy kezdetben még mindig rang, illetve az anyagi jólét jelzőjeként, a vagyonosabb gazdálkodó réteg portái előtt kerültek felállításra, de a 19–20. század fordulójától, egyes területeken, elsősorban a kapufaragó mesterek által lakott falvakban már szélesebb körben is elterjedt a székelykapu, amely a Trianon utáni években a székely-magyar nemzeti identitás egyik fő jelképévé vált.³⁵ Hasonló reprezentációs szereppel ruházták fel a kisméretű faragott gyalogkaput is.

Az egységes folyamatok mellett a 19. században, egy időben a legtöbb néprajzi tájegység egyéni jegyeinek felerősödésével, a Székelyföld is tovább tagolódott. Ennek hátterében itt is a gazdálkodó réteg szerkezeti átalakulása és a paraszti polgárosulás kiteljesedése áll. A szomszédos, erős kisugárzású vidékek (leginkább a Szászföld) hatására a széleken átmeneti övezetek alakultak ki, ugyanakkor a terület belsejében bizonyos földrajzi hatások, társadalmi, gazdasági fejlődés vagy éppen elszigeteltség eredményeként, az átlagostól eltérő fejlődési folyamatok néprajzi, népi építészeti kistájak kialakulását segítették elő.

A Hargita vonulatától nyugatra eső területek polgárosodása gyorsabb volt. Az ereszes ház fejlődése itt sajátos módon alakult. Mint korábban is vázoltuk, ritkábban épültek a nagyház mögött oldalházak, ezt mintegy ellensúlyozta az a tény, hogy az eresz udvar felőli oldalára is lakóhelyiség került. Ez a háromhelyiséges, középereztes ház, mint a 19. században épült házak leggyakoribb típusa, a Hargita fennsíkjaain épült Kápolnásfalu, Szentegyháza és Székelyvarság vonalától Székelykeresztúr környékéig, délen Homoródújfaluiig és Székelyzsomborig mindenhol felbukkan. A fent meghatározott terület ma is látható hagyományos házainak jelentős része ebből a típusból eredeztethető.³⁶

Egyrészt az ereszes házból, másrészt a környék 14–15. századi kéthelyiséges kúriáiból is levezethető egy második alaprajztípus is, amely Udvarhelyszéken, Hormoród mentén és részben Háromszéken már a 19. században gyakori. E kétszattatú épületeknek már minden fala teljes értékű, tömör fal. A második, kisebb helyiségbe lehet belépni, majd innen nyílik a nagyobbik helyiség. A bejáráshoz a ház tengelyére merőleges lépcső vezet fel, melyet a tetősík kieresztésével fednek. A lépcső számára mellvéd is épülhet. E házak alatt, legalább részben, kőpince található, melyet a kis nyeregtetővel lefedett, a ház falára merőleges lépcsőn lehet megközelíteni. Magas tetejüket zsindelyel, majd a 19. század végétől sokfelé már pikkelycseréppel fedték.

KISTÁJAK A SZÉKELYFÖLD NYUGATI SÁVJÁBAN

1. Homoród mente a 19. század elejétől önálló kistáj, korábban a Székelyföld része. Sajátos építészeti arculata a fa szerkezetekről a kőfalazatokra, a szalma és zsindely

³⁵ Balassa 2011: 141–166.; Pozsony 2009a., 2009b.; Furu 2011: 98.

³⁶ Furu 2011: 105–106.

3. kép. Kő ereszes ház Homoródalmáson a XIX. század első feléből (Homoródmente, Hargita megye), (fotó: Furu Árpád, 2007)

4. kép. 1886-ban épült ház Felsőrákoson (Erdővidék, Kovászna megye), (fotó: Furu Árpád, 2009)

héjazatokról a kerámia cserép használatára való szinte teljes áttérés, valamint archaikus székely és erős archaikus szász hatások keveredésének eredménye.³⁷ Kismértékben továbbított hatásokat Erdővidék, valamint a Nagy-Küküllő völgye felé. Szintén a korai szász házak által közvetített városias elem a háromszögű kő oromfal, melyet reneszánsz, barokk és empire stílusra emlékeztető mintákkal és feliratos fülkével díszítettek, valamint a sajátosan zárt kiugró, tömör oszlopokkal vagy pillérekkel tagolt tornác. Kőből nagyméretű, széles csűrök és istállók is épültek.

A vidéken megtalálható faragott fa és kőből falazott nagykapuk közös vonása a felső felében mívesen lécezett vagy fűrészelt szélű deszkaelemekkel virágos mintákat mutató nyílószárny.

2. Erdővidék a 19. század derekától önálló kistáj, magasépítészeti (kuriális) és szász hatásra fejlődött, de belső fejlődésű megoldások is gazdagították. A 20. század elején építészeti sajátosságai Alsó-Háromszékhez, a Barcasághoz és Homoród mentéhez egyaránt közelítették.³⁸ Az építészet nagy átalakulása Erdővidéken a 19. század második felében, azaz Homoród mentéhez képest mintegy fél évszázaddal később bontakozott ki. Ezért Erdővidéken már egy alaprajzában fejlettebb, azaz középereszes székely ház, és egy szintén későbbi, 19. század végi és elsősorban barcasági jellemzőket hordozó szász lakóház ötvözése által alakult ki a ma is ismert típus.³⁹

A 19. század derekáig szinte kizárólagos faépítkezés a helyi manufaktúrákból származó téglá és cserép elterjedése miatt jelentős mértékben átalakult. A téglá használata többek között, az udvarházakra emlékeztető, igen változatos kialakítású,

³⁷ Lásd bővebben: Furu 2011: 105–106.; Balassa M. – Furu 2007.

³⁸ Lásd bővebben: Furu 2011: 106–107.

³⁹ Saját kutatás 2009–2013., Murádin 1984. A Zakariás Attila, Benczédi Sándor és csapatuk által az 1980-as években végzett felmérések anyagát kézirat formájában, a Teleki László Alapítvány által támogatott építészeti felmérés anyagát az Entz Géza Alapítvány jóvoltából tanulmányozhattam. Furu 2014.

5. kép. Falazott kúriakapu Bikfalván (Alsó Háromszék, Kovászna megye), (fotó: Furu Árpád, 2010)

6. kép. 1843-ban épült ereszes ház Kobátfalván (Nyikómente, Udvarhelyszék, Hargita megye), (fotó: Furu Árpád, 2000)

íves záródású, négyzet, kör, sokszög keresztmetszetű pilléres tornácok, falazott kapuk és kerítések építését is lehetővé tette. Érdekes körülmény, hogy Erdővidék szinte az egyetlen olyan székely terület, ahol a székelykapu állításának nincs hagyománya, az itt feltűnő galambbúgos, kötött kapukat a közelmúltban faragták.

3. Alsó-Háromszék, azaz Sepsiszek déli sávja a Székelyföld legdélibb, a Barcasághoz legközelebb eső része, és egyben a Székelyföld déli irányban földrajzilag is nyitott kapuja. A 19. század végétől, 20. század elejétől önálló kistáj, korábban a 18. században a Székelyföld nagytáj, majd a 19. században Háromszék kistáj része. Külső, barcasági (szász) és magasépítészeti (kuriális) hatásokra fejlődött, észak irányába pedig hatásokat adott át. Háromszék egészéhez hasonlóan minden faluban számos kisenemesi kúriát találunk.⁴⁰

E kettős, barcasági-városi, illetve a helyi udvarház-építészeti irányból érkező hatások eredményeként a terület építészete folyamatosan változott. A legjelentősebb átalakulást a kőfalazatok elterjedése indította el. A változatos, nem ritkán mintákkal festett kőhomlokzatok, a csonkakontyos, vízvetős, avagy nyeregvetős, néhol barokkosan ívelő tetőformák, a magas, kőkeretes, íves kapuk a Székelyföldre jellemző ereszes és kettős alaprajzi felépítésű házakat díszítették. Az ilyen, helyileg is gyakran szászosnak, németesnek mondott épületek mellett szinte minden faluban találunk egyszerűbb, tapasztott és meszelt, boronafalas építésű „székelyesebb” vagy „parasztosabb” házakat.

Sepsiszek déli részén már a 19. század első felében, helyenként még korábban, a kúriák előtt kőből vagy téglából falazott és vakolt pillérű kapuk álltak. Így a faragott galambbúgos, kötött kapuk divatja már a 19. század végén sem volt oly mértékű, mint Udvarhelyszéken vagy Csíkban,⁴¹ ekkor már az armalistákon kívül a tehetősebb gazdálkodók is elsősorban a falazott kapukkal emelték portájuk státusát.

⁴⁰ Benkő E. 2012: 215–252.; B. Nagy 1973., 2005.; Kónya 1974–75., 2014: 179–262.

⁴¹ Huszka két, egy hat- és egy négylyukú ablakos galambbúgos kaput dokumentált Lisznyón. A hatlyukú 1743-ból származik, a négylyukú állításának éve ismeretlen, de Huszka rajzain már fedél nélkül látható. Huszka 1895.; Jankó 1895.; Balassa M. 2011.

4. A Nagy-Küküllő és Nyikó mente a 19. század második felétől önálló kistáj, korábban Székelyföld nagytáj része. Elsősorban magasépítészeti (azaz kuriális és egyházi) és kisebb mértékben szász hatásra alakult, belső fejlődésű megoldások gazdagítják. A Nagy mente és Küsmöd mente – nem önálló kistájak – az előbbinek részei. A táji tagolódás vizsgálata szempontjából Udvarhelyszék központi részére, azaz a Nagy-Küküllő és mellékvei, valamint a Nagy-Küküllő és a Nagy-Homoród közti dombság által meghatározott nagy területére a helyi sajátosságokkal színesített enyhe építészeti átmenetek jellemzők. A keleti hegyvidék falvai és tanyái zordabb, deszkázott falú, középereszű házaiktól a Sóvidék kontyolt, körtornácos épületeihez számos szerkezeti, formai megoldáson keresztül vezet az út. Nagyvonalakban azonban egységes fejlődési folyamatoknak vagyunk tanúi. A vidéken az építészet többszörösen megújult, párhuzamos lakóháztípusok is kifejlődtek.⁴²

Főleg a Nyikó mente 19. század második felében épült házait jellemzi három homlokzati tagoló elem, a mintás deszkákkal zárt ereszt, az ehhez kapcsolódó, sokszor keskeny, csupán dekoratív szereppel bíró tornác és a míves kuriális falazott lépcsőfeljáró együttes használata.

A tetőfedés anyagának egységessége e területen már viszonylag korán, azaz a 19. század első felében megbomlott. A leginkább használatos taposott szalmát, majd a hegyvidéken gyakoribb zsindelet is szinte mindenhol felváltotta a helyi műhelyekben gyártott kerámiaacserép.⁴³

Udvarhelyszék ezen területein sajátos szerkezetű és arányrendszerű csűröket építettek. A pajtákat, cséplőcsűrűt és odort tartalmazó épület negyedik egysége általában egy szekérszín. Sajátosnak tekinthető, hogy a nagyméretű csűrkapukat, ezek keményfából készülő sarokfáját is díszesen faragták, ahogy fűrészelt ornamentikával díszítették a pajtaajtókat és a karótartó konzolját is.⁴⁴

A terület egyéni jellemvonásait erősíti a galambbúgos kötött kapuk udvarhelyszékinek vagy *virágosnak* mondott típusának sűrű előfordulása.⁴⁵ A sajátos faragási technikák és az oszlopos vagy indás minták mellett a vidékre a kapuzábék közének tükrös kialakítása és díszítése is jellemző.

5. A Sóvidék a 18. században Székelyföld nagytáj része, majd a 19. század második felében néhány évtizedig átmeneti övezet Székelyföld és a közép-erdélyi Marosszék között. A 19. század végétől kistáji vonásai erősödnek, majd a 20. század elején olyan belső fejlődésű építészeti megoldások által válik a karakteres építészeti kistájjá, mint a faelemek jellemző díszítése és egyes sajátos gazdasági épületek használata.

A 18–19. századra jellemző építészet⁴⁶ nagy átalakulása viszonylag későn, a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben teljesedett ki.⁴⁷ Ekkor már a korábbi ereszes házak helyett mindenhol alapincézett, háromosztatú oldal-, de leginkább homlok- és oldaltornácos házakat emeltek. Kétségtelen, hogy a terület nyugatról, a

⁴² Lásd bővebben: Furu 2011: 107–108.

⁴³ Cs. Sebestyén 1941:61.; Demeter – Miklós 2005.

⁴⁴ Lásd bővebben: Furu 2011: 83–88.

⁴⁵ Csergő 1999.; Kovács 2000., 2007.; Balassa M. 2011: 119–138.; Furu 2011: 93–98.

⁴⁶ Viski 1911.

⁴⁷ Bíró 1992.

pitvaros házövezet felől is erős hatásokat kapott. Fontos kiemelnünk a nagyon plasztikus faragású, változó keresztmetszetű tornácoszlopokat, a lécrácsos tornácmellvédet. Figyelemre méltó az oromfalak sajátos kiképzésű, függőlegesen fűrészelt deszkákból összeállított, mintás (tekeredő indákat, virágokat, de egymás felé forduló, viaskodó szarvasokat is ábrázoló) motívumkincse is.⁴⁸

Jellemzője e kistájnak a kötött, galambbúgos nagykapuk hiánya, melyet viszont a faragott, gyakran szőlőlevelekkel és fürtökkel díszített kiskapuk, és a mellettük álló, hullámvonalas kapuszárnyakkal ellátott szekérbejárók jelentősebb száma ellensúlyoz.⁴⁹

E területen egy máshol ismeretlen mellékpépület típus is létrejött. A búzaszínnek magas négyzet vagy elnyújtott téglalap alaprajzú, nyitott vagy esetenként bedeszkázott, cserépfedelű építmények, melyek megemelt padozata alatt nem ritkán disznóólat vagy szekérszint alakítottak ki.⁵⁰

A Székelyföldön máshol tapasztaltakkal ellentétben, a Sóvidék Kis-Küküllő menti falvaiban gyakoriak a Közép-Erdélyre jellemző gabonások. Az általában három egységre osztható csűrök díszítésében szintén elterjedt itt az eresz alatti sarjú és karótartó konzolok keresztkötéses rács formájú kialakítása.

6. Nyárád mente a 19. század végétől önálló kistáj, a 18. században még a közép-erdélyi pitvaros házövezet része. A 19. század második felétől felerősödtek a Székelyföld (elsősorban Udvarhelyszék, majd Sóvidék) irányából érkező hatások. A 20. század első felében – magasépítészeti (kuriális, egyházi) – és részben fürdővárosi (szecessziós) minták alapján belső fejlődésű megoldások alakítják elsősorban a házak külalakját, a csűröket és kapukat. Karakteres altájjegysége a Bekecsalja, mely díszes faépítésze miatt egyedülálló. Alsó- és Közép-Nyárád mente az ekkor beinduló gyors modernizálódás hatására gyorsan elveszítette sajátos jellemzőit.

A vidék lakóházainak⁵¹ alaprajza és szerkezete a közép-erdélyi fejlődési vonalhoz kapcsolható. Ereszes házakról nem tudunk, a 20. század elejéig a közepes módú és ennél szegényebb lakosok nagy része pitvaros két- vagy háromosztatú házban, a gazdagabbak háromosztatú, udvarházat idéző épületekben laktak.

A házak vázszerkezetesek. A 19. századtól már talpas-vázaz, sövénykitöltésű házak épültek, majd ezt követően az agyagkitöltés a kívülről-belülről a vázra szegezett lécpárok közé került. Ismertek téglaz, sőt folyami kő kitöltésű vázszerkezetek is. A 19. század második felében a szalmafedést cseréphéjazatok váltják. A terület építészetének polgárosodása későn, javarészt a 20. század első évtizedeiben bontakozott ki. Ekkor terjedtek el a kiugró résszel gazdagított oldal- és homloktornácos házak, melyek tornácmellvédjét, oszlopait és a kiugró rész háromszögű oromfalát látványosan díszítették. Sajátos a tornácoszlopok mellvédhez közeli részének cseppszerű faragása is.

Nyárád mentén a csűrépítés megoldásai közel állnak a Sóvidéken tapasztaltakhoz. A pajta és az odor fölötti tetőt, mint máshol is, mintegy méterrel megemelték, de itt,

⁴⁸ Saját kutatás 2010–2012.

⁴⁹ Jankó 1895.

⁵⁰ Bíró 1992.; Saját kutatás 2010–2013.

⁵¹ Saját kutatás 2011–2013. A Teleki László Alapítvány által támogatott építészeti felmérés anyagát az Entz Géza Alapítvány jóvoltából tanulmányozhattam.

7. kép. Körornácos ház Székelyszentmihályon (Nyikómente, Udvarhelyszék, Hargita megye), (fotó: Szabó Sámuel, 2000)

8. kép. Tornácos ház Nyárádmentén (Nyárádmente, Maros megye), (fotó: Furu Árpád, 2011)

ezen a vidéken az így létrejövő részen függőleges, nem ritkán faragott oszlopsor köti össze a szarufákat és födémgerendákat. Egyes épületeken ezt a részt András-kötésekkel merevítették. Feltűnő, hogy egyes torkos csűrök timpanonján a kiugró tornácok oromfalainak díszítései köszönnek vissza.⁵²

Gazdag és sajátos Nyárád mentén a faragott kapuk öröksége.⁵³ A templomok cinteremkapuinak példájára már a 19. század második felétől feltűnnek a faragott utcaajtók. Fontos kiemelnünk, hogy a bekecsalji falvakban, javarészt egyházi megrendelésre, udvarhelyszéki mesterek által faragott 19. századi székelykapuk is állnak. A kapuk faragásában új fejezetet nyitott az 1925 és 1963 között működő Kajcsa Jakab és kortársai. A dinamikus mélyfaragással és változatos egyházi és világi szimbólumokkal díszített kapuk Nyárádköszvényesen és szomszédos falvaiban hatottak a kapufaragás hagyományára. Szintén figyelmet érdemelnek a faragott kőoszlopos kapuk, melyek a Bekecsalja legkeletibb falvaiban Nyárádremete és Köszvényes környezetében gyakoriak.

7. A Székely Partium, mely közigazgatási szempontból váltakozva tartozott Udvarhelyszékhez vagy Küküllő vármegyéhez, építészetében is átmeneti övezet – keletről és nyugatról érkező, azaz székely és szász hatásokat ötvöz.

Falvaiban keletről nyugat felé haladva fokozatosan növekszik a közép-erdélyi pitvaros elrendezés gyakorisága.⁵⁴ A székely sajátosságok mellett szintén felfedezhető egy archaikusabb szász, nyeregvetős, háromszögű oromfalas épülettípus hatása. A 19. század második felétől itt is elterjedtek a csonkakontyos vízvetős oromfalak, melyekre nagy jegyekkel az építés évszámát is felírták. A faházak mellett bőven találunk téglából- vagy vegyesen téglából és kőből emelt épületeket is. A Székelyföld viszonylatában itt maradtak fenn a legtovább a taposott szalmatető, a fonott kasok és kerítések.

⁵² Saját kutatás 2011–2013.

⁵³ Furu 2015b.

⁵⁴ Furu 2011:109.

KISTÁJAK A SZÉKELYFÖLD KELETI SÁVJÁBAN

Székelyföld nyugati sávjának tájegységei után áttekintjük a keleti területek lassabban polgárosuló vidékeit is. Ide tartozónak látjuk a Feketeügy medencéjében fekvő Kézdi- és Orbaiszékot, amit Felső-Háromszéknek fogunk nevezni, a Kászonokat, valamint a Hargitától keletre eső Csíki- és Gyergyói-medencét.

8. Felső-Háromszék a 19. század végétől, 20. század elejétől önálló kistáj, a 18. században még Székelyföld nagytáj, majd a 19. században Háromszék kistáj része. A térség építészeti fejlődésének fő hatásait itt a székely mezővárosok, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely, valamint a falvak kismemesi építészete szolgáltatta. Északi irányba hatásokat ad át. Összességében a falvak építészete itt szervesebben kapcsolódik Székelyföld 18. századi építészetéhez, mint a déli területeké.⁵⁵

A vidék népi építészetét a paraszti polgárosulás eredményeként a 19. század végén, de főleg a 20. század első évtizedeiben jelentős átalakulás formálta.⁵⁶ A kézdiszéki Szentföld keleti falvaiban, Orbaiszékhez hasonlóan, egy arányaiban egységes, sajátos háztípusot látunk, melynek külső formai jegyei, arányrendszere mögött szerves kapcsolatot fedezhetünk fel a háromhelyiséges, középeresztes székely házakkal.⁵⁷

Szentföldön, azaz Kézdiszék északi katolikus falvaiban szinte minden zsindelyes ház fellelhetőek a nyereg fölött tovább eresztett, nyílszerűen, tulipán- vagy egyéb dekoratív geometrikus formára megfaragott zsindelyek. Ugyanakkor, a lakosok katolikus vallását jelezve, a kontyolt tetők csúcsát kezdetben fából, később vasból kialakított cifra kereszt díszíti.⁵⁸

Igen jellegzetesek Felső-Háromszék kapui. A legegyszerűbb fa gyalogkapuk mellett szinte minden területen sok falazott, zömök, vakolt pilléres alacsony kapu épült. Néhány 19. századi székelykapu még ma is áll Felsőcsernátonban és Futásfalván. Előszörban a kistáj északi falvaira jellemzőek az egyetlen kőből kifaragott kapuoszlopok, melynek legkorábbi darabjai a 19. század végéről származnak. Ugyanitt gyakoriak a szintén kőből faragott köztéri feszületek, keresztek is.⁵⁹

9. Kászon altájegység – a 18. században Székelyföld nagytáj, majd a 19. század második felétől Csík része. Északról és délről egyaránt fogadott és továbbított hatásokat. A 19. század derekán sajátos építészeti képe által értékelődött fel, hogy itt az elszigeteltség miatt nagyobb százalékban maradt fenn a hagyományos csíki népi építészet korábbi emléke, ugyanakkor sajátos kapufajták is kifejlődtek.

Kászonban, mint az egyik legkésőbbben polgárosuló székely területen, csupán 19. század utolsó évtizedeiben lett változatosabb az alaprajzi elrendezés. Az ereszes házak hosszanti irányba is osztott, három szakaszra, és több kisebb helyiségre tagolt változatai előtt a 19. század végén megjelent és a 20. század első évtizedeiben gyakoribbá vált a fűrészelt mellvédű oldal-, esetleg homlok tornác. Akárcsak a szomszédos kézdiszéki

⁵⁵ Benkő 2012: 215–252.; Nagy B. 2005.

⁵⁶ Kósa 1998: 304–309., A Zakariás Attila, Benczédi Sándor és csapatuk által az 1980-as években végzett felmérések anyagát kézirat formájában tanulmányozhattuk.

⁵⁷ Murádin 1984.

⁵⁸ Cs. Sebestyén 1905.; Saját kutatás 2008–2012.

⁵⁹ Pozsony 2011.

Szentföldön, itt is a lakosok katolikus hitét jelezte a díszesen fából faragott, majd a 20. század elejétől vasból cifrára kovácsolt kereszt, melyet a házak, melléképületek és kapuk kontyolt tetőinek csúcsára helyeztek. Főleg kapuk fölött, a kis tető két csúcsára, kigyózó tulipános virágmotívum is kerülhetett. A tetőgerincen átnyúló utolsó zsindeleysort – ahogy Szentföldön is – általában faragással, fűrészeléssel díszítették. A tornácok oszlopait is faragták, a mellvédeket és árnyékolókat tulipánosra vagy bábosra fűrészelt deszkákkal rakták be. Az ereszek deszkafalát általában lécezték vagy fűrészeléssel díszítették.

Sajátos díszítésűek a kászoni kapuk is. A gazdagabb porták előtt székelykapu állt. Ezek indás faragványai, patkóíves kiképzése, a tükrör fűrészelt díszítése a csíki kapuk jellegével rokonítható. A faragott kiskapuk megkettőzött szemöldökfája között nem ritkán kis esztergált oszlopocskákkal díszített, vízszintesen nyújtott tükröt hoztak létre.⁶⁰

Akárcsak Háromszéken, a fakapukon kívül nagy számban készültek falazott és általában vakolt, kő- vagy téglapilléres, alacsony vagy magas nagykapuk. Kászoni kapuörökségének legsajátosabb csoportját azok a téglából falazott, vakolatlan, fedeles nagykapuk képezik, melyeket itteni mesterek készítettek, és kászoni minták alapján jutott el Felső-Háromszék néhány falvába. Fő jellemzőjük, hogy a téglákat dekoratív módon rakták kötésbe, a pillérek keresztmetszete is összetett, rajtuk lizénaszerű sávot alakítottak ki.⁶¹ Ez a kizárólagosan Kászónra jellemző kapufajta 1909-től az ötvenes évekig volt divatban.

10. Alcsík és Felcsík egymástól alig különböző altájegységek, a 18. században a Székelyföld nagytáj, majd a 19. század második felétől Kászonnal együtt Csík tájegység alkotó elemei. Csíkban elsősorban magasépítészeti – kuriális hatásokra – belső fejlődés valósult meg, a délről Háromszék által közvetített szász hatások kismértékűek. Alcsík és Felcsík északi és keleti irányba egyaránt továbbított hatásokat. Az Alcsík és Felcsík közti építészeti különbség mindössze a 20. század második felében hangsúlyozódott.⁶²

A csíki lakóházak a közelmúltig fából, boronafalas szerkezettel épültek.⁶³ Magas, kontyolt tetejüket zsindeellyel, illetve a zsindelethez hasonló, de nagyobb méretű dránicával vagy hosszú deszkákkal fedték. A 18. század második felétől a 19. század végéig épültek ereszes, oldalkamrás házak. Az oldalkamrák belső falának egy része a fűthetőség miatt csak textíliákkal volt elválasztva. A kezdetben kétosztatú házakat felváltották a háromosztatú, középereszes épületek. A hosszában is osztott épületek helyiségei között változatosan alakult a közlekedés, számos alaprajzi változat kialakult. A 19. század második felétől már az ereszes házak hosszú oldala elé is épült tornác. Természetesen a bonyolultabb alaprajzú, nagyméretű lakóépületek a tehetősebb réteg tulajdonában álltak, velük párhuzamosan mindig épültek kisebb, kéthelyiséges ereszes házak is.⁶⁴

⁶⁰ Vámszer 1977: 118–119.; dr. Kós 1972: 15–156.; Dr. Kós 1989: 218–222.; Roediger 2012: 43–44.

⁶¹ Egyik-másik ilyen kaput utólag levakolták és téglarakást imitálóan kifestették. A kapubejáró fölötti ívek nagyon gyakran álívek, hajlított deszka, fémprofil vagy hajlított gerenda tartja őket, ebből adódik a különböző ívgörbe.

⁶² Egyed 1981: 224.; Benkő 1853.

⁶³ Dr. Kós 1989: 195–211.; Albert Hommonai 2009.

⁶⁴ Vámszer 1977: 101–133.; Dr. Kós 1989: 191–209.

9. kép. Középereszes oldalkamrás ház Zabolán (Felső Háromszék, Kovászna megye), (fotó: Furu Árpád, 2009)

10. kép. Részlegesen tapasztott ház Szárhegyen (Gyergyó, Hargita megye), (fotó: Furu Árpád, 2012)

A 19–20. század fordulójától Csíkban is épültek háromhelyiséges tornácos, esetleg részben oldalkamrás házak. A Csíki-medence lakóházait a 20. század derekáig tapasztották és meszelték, ezt követően vakolták. Kivételt képeznek Felcsík északi falvai, ahol Gyergyóhoz hasonlóan sok olyan ház épült, melynek boronafalait kívülről szabadon hagyták, csak az ablakok és ajtók körüli sávban készítettek kékre, fehérre, illetve újabban rózsaszínre átfestett tapasztást.

A Csíki-medencének jelentős a kapuöröksége. Mai ismereteink alapján azt látjuk, hogy a 19. század első évtizedeitől már széles körben elterjedtek a csíki, sajátos jellemzőkkel bíró székelykapuk.⁶⁵ A kis- és nagykapu ívének átmérője általában nagyobb, mint a kapuoszlopok távolsága – ebből adódik a keleties, patkóíves jelleg. A kapuk tükrreit Csíkra jellemző látványos, fűrészelt rácsokkal díszítették.

11. Gyimes a 19. századtól önálló kistáj, korábban a Székelyföld nagytáj része. Építészete megegyezik Csík archaikusabb, szegényebb társadalmi rétegei által létrehozott építészetével, eltérőek viszont a településképi és udvarhasználati tényezők. A hegyi szállásokkal teleszőtt területen jól nyomon követhető a szállások állandó lakhellyé alakulásának, valamint a láncfalvak létrejöttének folyamata. A legtöbb hagyományos épület kéthelyiséges, zárt falú, ereszes ház, kisebb számban fennmaradtak középereszes házak is. A 20. század első felében már tornácok is épültek, ekkor a leggyakoribb a tört tornác.

A Csík felől érkező fő hatás mellett feltűntek keleti irányból érkezők is, ilyen a homlokzatok részleges tapasztása. Felcsíkhoz és Gyergyóhoz hasonlóan itt sem szokták a boronaházak külső homlokzatát borítani, beérték az ablakok körüli sávok tapasztásával és meszelésével. Építészete, más településszerkezeti adottságokra rávetítve, mindig Csík néhány emberöltővel korábbi építészetének felel meg.

12. Gyergyó a 19. századtól önálló kistáj, korábban a Székelyföld része. Magasépítészeti (városi) hatásra fejlődött, építészete többször is megújult. Alakulását keleti hatások is befolyásolták.

⁶⁵ Szöcsné Gazda 2008.; Balassa 2011: 115, 132.

Gyergyó hét nagy települése a medence közepén, egymáshoz viszonylag közel jött létre. Szerkezetük halmazos mag körül részben utcás rendszerben növekedett. A Gyergyói-medence északi részén található román települések szerkezete lazább, sok a hegyi tanya, a völgyi telepek is láncszerűen kapcsolódó telkekből állnak és 18. századi román bevándorlás következtében keletkeztek.⁶⁶

A Gyergyói-medence polgárosodását jelentősen felgyorsította Gyergyószentmiklós sajátos fejlődése, melyet elsősorban örmény kereskedő lakosságának köszönhetett.⁶⁷ A városias, díszített oromfalú kereskedőházak a 19. század végétől kezdték a vidék építészetét befolyásolni.⁶⁸ A gyergyói székelység mesterségbeli tudása és szabad erdőhasználata egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a medence épületállománya az eltelt másfél évszázadban többször is teljesen kicserélődött.

A 19. század derekán a Csíkban és Gyergyóban épülő ereszes házak azonosak voltak,⁶⁹ a század végén párhuzamos fejlődési folyamat eredményeként két házfajta is feltűnik. A csonkakontyolt, oldaltornácos, háromosztatú ház az integrálódás jegyében jelentett modellt a gazdagabb építetők számára, ám ennek divatját hamar háttérbe szorította a helyi jellegűként meghatározható fekete-fehér, az ablakok és nyílások körül részlegesen tapasztott és meszelt, általában oromfalas ház. Ez a homlokzatképzés Felcsíkban is divatos volt. Rövid ideig fenyőágas lécezéssel borított faházak is épültek. A 20. század második negyedében nagyobb számban készültek cifrázott, fürdővárosi mintákat idéző oromfalak, ám a díszítések részletezettsége elmaradt a Nyárád menti vagy kalotaszegi példáktól. A korszak végén a háromszögű oromfalas, vakolt, oldaltornácos, háromosztatú ház több évtizedre kiható példát jelentett. A tájegység jellegét erősíti a gyergyói csűrök sajátos formája, az istálló előtti kis tornácféleség és a székelykapu helyi változatának elterjedése. A térbeli többoszlopos kapuk a magyar nyelvterületen csak Gyergyót jellemzik.

KÖVETKEZTETÉSEK

A népi építészet fejlődését a Székelyföldön, akárcsak máshol a Kárpát-medencében számos tényező befolyásolta. A vidék természetföldrajzi és éghajlati adottságain túl a legjelentősebb tényező a lakosok életmódja, és az ezt meghatározó társadalmi-gazdasági környezet. A vizsgált korszakban, azaz a 18–20. században a népi építészet Székelyföldön is elsősorban a magas-építészetből érkező hatások következtében fejlődött. Ezek a hatások vagy közvetlenül helyben, vagy más szomszédos vidékek építésze által közvetetten érkeztek. A fejlődés tárgyi megvalósulása mindig az éppen meglévő minőségi szinthez legközelebb álló, de valamivel fejlettebb építészeti megoldások átvételét jelentette. A falvak építkezése szempontjából ezt a szintet az udvarházak,

⁶⁶ Endes 1938.; Vámszer 2007: 154–209.; Marc 2009a., 2009b.

⁶⁷ Tarisznyás 1982.; Garda 2007.

⁶⁸ Kósa 1998: 310–318.

⁶⁹ Kováts 1908.

a nemesi nagybirtokon álló majorsági vagy egyéb kiszolgálói lakóépületek, a mezővárosi vagy a külvárosi építkezések jelentették.

A kistáji tagolódás fő kiváltó oka itt is az egyes területek egymástól részben eltérő irányú és eltérő gyorsaságú, illetve más-más periódusban kibontakozó fejlődése, mely különbségek mögött leginkább társadalmi, gazdasági vagy földrajzi tényezők álltak.

A 18. századi Székelyföld építészeti jellemzőinek enyhe differenciálódása előrevetítette a 19. század első felétől kibontakozó kistáji tagolódást. Markáns kulturális választóvonalaként tekinthetünk a Hargita vonulatára, melytől nyugatra a fejlődés gyorsabb, a polgárosodó törekvések erősebbek. A Székelyföld keleti sávjában a mostohább éghajlati tényezők és a határőrszolgálat béklyói egyaránt késleltették az építészeti megújulást.

Elsőként a Szászfölddel közvetlenül határos területeken, Homoród mentén, Erdővidéken, Alsó-Háromszéken bontakozott ki az átalakulás, majd az egyes sajátos jegyek megjelenése tovább tagolta Udvarhelyszéket, Sóvidéket és a Székely Patiumot is. Felső-Háromszék, Kászon, Csík, Gyimes és Gyergyó archaikusabb építészetében valamivel később, főleg a 19–20. század fordulóján fedezzük fel a sajátos helyi jegyek előretörését. Jóllehet jogállása folytán a székelyföldi kistájak körébe sorolható Nyárád mente korai fejlődése a közép-erdélyi nagytájhoz kapcsolható, a 20. századi kistájjegyei jelleg részben székelyföldi hatásra erősödik meg.

Míg a 18. században a székelyföldi építészet legjellemzőbb sajátos jegyei, melyben eltértek a környező tájaktól az alaprajzi elrendezéshez és a tüzelőhasználathoz köthetőek, a 19. századi fejlődés, és az ebből következő területi tagolódás elsősorban a jobb minőségű, tartósabb építőanyagokra való áttérésben mutatkozik meg. A 19. század végétől a kistáji differenciálódás megnyilvánulása elsősorban a polgárosodás következtében megjelenő reprezentációs igény által gerjesztett, egyes formai, külalaki, azaz homlokzat kialakítási és díszítései területi elterjedésében kereshető, ide soroljuk a kapuk és díszítéseik helyi változatainak kifejlődését is. Ezzel a formai differenciálódással párhuzamosan, összhangban a Kárpát-medencében lezajló integrálódási folyamatokkal, az alaprajzi kialakítás egységesülése figyelhető meg.

Irodalom

ALBERT HOMONNAI Márton

- 2009 *Épített örökség és modernizáció, Székelyföldi példák a népi építészeti örökség integrált védelmére.* Csíkszereda: Pallas Akadémia Kiadó.

BALASSA M. Iván

- 1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata.* Békéscsaba: Tevan Nyomdaip. Szakközép- és Szakmunkásképző Isk.
- 1997 *A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században.* In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód.* 266–288. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1999 *Erdély népi építészete (tudománytörténeti bevezető).* In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* Szentendre: SZNM.
- 2011 *A székelykapu.* Budapest: Terc Kiadó.

- BALASSA M. Iván – FURU Árpád
2007 Homoródalmás 18. sz. ház, kutatási beszámoló. *Ház és ember* 20. 311–318.
- BARABÁS Jenő
1973 A székely ház alaprajzi fejlődéséről. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 7. 25–40.
- BARABÁS Jenő (szerk.)
1987 *Magyar Néprajzi Atlasz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
1987 *Magyar népi építészet*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- BÁRTH János
1998 A varsági hegyi tanyak múltja és településrendje. In Báorth János (szerk.): *Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyak népéről*. 5–272. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Székelyvarsági Kutatócsoportja.
2007a *Az eleven székely tizes: a csíkszentgyörgyi és a csíkbánfalvi tizesek működése a 1720. században*. Kecskemét: Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
- BÁTKY Zsigmond
1930 Magyar tűzhelyek és háztípusok. *Néprajzi Értesítő* XXII 113–137.
- BENKŐ Elek
2012 *A középkori Székelyföld I–II*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Régészeti Intézet.
- BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila
2008 *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest: Nap Kiadó.
- BENKŐ Károly
1853 *Csik-, Gyergyó- és Kászsónszék leírása*. Kolozsvár.
- BÍRÓ Gábor
1992 *Sóvidék népi építésze*. Szentendre: Magyar Népi Építészeti Archívum – Szabadtéri Néprajzi Múzeum. /A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai 5./
- BORSOS Balázs
2009 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében*. Budapest: MTA Doktori Értekezés Kézirata.
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I–II*. Budapest: MTA NKI.
- CSERGŐ Bálint
1999 *Az Udvarhely vidéki székelykapu*. Csíkszereda: Pro Pint Kiadó.
- DUKA János
1978 Csíkszentlélek tizeiről. In Kós Károly - Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 186–194*. Bukarest: Kriterion Kiadó.
- DEMETER István – MIKLÓS Zoltán
2005 *Nyikó menti díszített tetőcserepek. Építészeti sajátosságok a Fehér Nyikó völgyében*. Székelyudvarhely: Haáz Rezső Múzeum.
- EGYED Ákos
1981 *Falu, város, civilizáció*. Bukarest: Kriterion Kiadó.
2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda: Pallas Akadémia Könyvkiadó.

ENDES Miklós

- 1938 *Csik-, Gyergyó- és Kászsónszék földjének és népének története 1918-ig.* Budapest (Reprint kiadás: Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.)

FURU Árpád

- 2011 *Udvarhelyszék népi építésze.* Kolozsvár: Gloria Kiadó.
 2012 *Udvarhelyszék népi építésze. II. javított kiadás.* Kolozsvár: Exit Kiadó.
 2014 Népi építészeti kutatások Erdélyben 1989-től napjainkig. *Transsylvania Nostra* XVIII 30. 18–31.
 2015a *Táji tagolódás Erdély népi építészetében.* Doktori dolgozat. Kolozsvár.
 2015b Hagyományos kapuk a Nyárád mentén. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu, Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* 241–260. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.
 2015c Történeti kép. A csűr Csik, Kászon és Gyimes népi építészetében. In Esztány Győző – Radev Gergő – András Szilárd – Furu Árpád – Rodics Gergely: *Csűrjeink újrahasznosítása.* 4–7. Csíkszereda: Csík-Gyimes Naturpark Egyesület.

GARDA Dezső

- 1991 A nemzeti színi szervezet maradványai Gyergyóban. A székely tizek és a székely identitás. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség – identitás.* 189–192. Budapest – Debrecen: Ethnica Alapítvány.
 2007 *Gyergyószentmiklós története.* Csíkszereda.

GAZDA Enikő, Szőcsné

- 2008a A Fiság völgye régi kötött nagykapui. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 195–216.
 2010 Erdélyi kályhák és kályhacsempék. Budapest: Terc kiadó.

HARKAI Imre

- 1992 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben.* Budapest: LaVik 1992TM Kiadó.

HUSZKA József

- 1895 *A székely ház.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt.

IMREH István

- 1973 *A rendtartó székely falu.* Bukarest: Kriterion Kiadó.
 1983 *A törvényhozó székely falu.* Bukarest: Kriterion Kiadó.

JANKÓ János

- 1895 A székely ház : Huszka könyve és néhány más adat. *Ethnographia*, VI. 18–37.

KÓNYA Ádám

- 1974–1975 Népi udvarházak Bikfalván. *Aluta*, 347–367.
 2014 *Háromszéki színes szőttes.* Kolozsvár: Korunk – Komp – Press Kiadó.

KÓS Károly (Dr.)

- 1972 Építkezés. Lakásbelső. In Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – Dr. Nagy Jenő: *Kászoni székely népművészet.* 15–151. Bukarest: Kriterion
 1989 *Erdély népi építésze.* Budapest: Kelenföld Kiadó.

KÓSA László

- 1970 A kandallós tüzelő. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV. 81–96.
 1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest: Planétás.
 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest: Osiris Kiadó.

KOVÁCS Piroska

2000 *Székelykapuk Máréfalván*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

2007 *Elődeink hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg székelykapuk katasztere 2001–2002*. CD. Csíkszereda: Hargita Megyei Kulturális Központ.

KOVÁTS József, S.

1908 *A székely ház és udvar a Gyergyói medencében: tárgyi néprajzi tanulmány*. Kolozsvár: Stief Ny.

KOZMA Ferenc

1879 *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota*. Budapest: Franklin.

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1986 *Erdély története I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LÜKŐ Gábor

1932a Székely tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXIV. 76–77.

1932b Székely házak. *Néprajzi Értesítő* XXIV. 77–81.

MALONYAY Dezső

1909 *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.

MARC Dorel

2009a *Evoluția habitatului tradițional în zona Topliței Mureșului superior*. Târgu Mureș: Editura Ardealul.

2009b Arhitectură populară în zona Mureșului superior. Interferențe privind evoluția planimetricii, tehnicilor constructive și ornamenticii caselor tradiționale. *Marisia XXIX*. 123–139.

MILLEKER Rezső

1939 A székely tizesek. *Debreceni Szemle* XIII. 1–40.

MURÁDIN B. Katalin

1984 *Identificarea și clasarea elementelor de arhitectură tradițională din județul Covasna*. Teză de doctorat. Institutul de Arhitectură Ion Mincu. (kézirat)

NAGY Balázs (szerk.)

2005 *Kúriák földje, Háromszék*. Sepsiszentgyörgy: Kovászna Megyei Művelődési Központ.

POZSONY Ferenc

1992 Egy háromszéki fazekasközpont kandallócsempéi, 1–3. *Művelődés* XLI. 3., 4. 14–15., 5. 28–31.

1993 Zabolán talált kályhacsempék. *Ethnographia*, CIV. 499–522.

2009a Székely kapuk szimbolikus mezőnyben. In Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. 267–302. Budapest: L' Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék.

2009b Székely Gates in Symbolic Fields. In Gábor Vargyas (ed.): *Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology*. 255–290. Budapest: L' Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék.

2011 Út menti keresztek Erdélyben. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. 121–150. Budapest: L' Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék.

ROEDIGER LAJOS

- 2013 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemel.* Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

SEBESTYÉN Károly, Cs.

- 1905 A háromszéki Szentföld székely háza. *Néprajzi Értesítő* VI. 1–6.
 1909 A gyimesi csángóház. *Néprajzi Értesítő* X. 190–200.
 1923 A székelykapu földrajzi elterjedésének újabb adatai. *Ethnographia* XXXIV. 40–42.
 1930 A székely ház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXII. 54–56.
 1939 A székelykapuk pálmafája. *Ethnographia* L. 296–299.
 1940 *A székely ház eredete.* Budapest
 1941 A székely ház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXXII. 36–90.

SZABÓ T. Attila

- 1939 A galambbúgos „székelykapu”. *Pásztortűz.* 271–295.
 1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. *Ethnographia* LXXXVIII. 302–328.
 1993–2005 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (V–XII). Budapest: Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület.

SZINTE Gábor

- 1900 A székely ház. *Néprajzi Értesítő* I. 101–112.
 1909–1910 A kapu a Székelyföldön. *Néprajzi Értesítő* X. 40–55., 97–101., 167–178., XI. 27–31.

TARISZNYÁS Márton

- 1982 *Gyergyó Történeti Néprajza.* Bukarest: Kriterion Kiadó.

VÁMSZER Géza

- 1977 Életforma és anyagi műveltség. Bukarest: Kriterion Kiadó.
 2007 *Csik vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok.* Jegyzetekkel ellátta Szöcs János. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kiadó.

VISKI Károly

- 1911 Adatok a székely építkezés ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XII. 99–127.
 1929 Adatok a székelykapu történetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXI. 65–88.
 1931 Székely tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 16–27.

Rövidítések jegyzéke

- MNA I–IX Barabás Jenő (szerk.): Magyar Néprajzi Atlasz. Budapest, 1987.
 SzT I–XIV Szabó T. Attila (szerk.): Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV, Bukarest – Kolozsvár: Kriterion – EME, 1975–2014.

dr. Furu Árpád

Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Babeş Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

e-mail: frpd2@yahoo.com

Árpád Furu

Uniform features and micro-regional distribution of the traditional architecture of Ținutul Secuiesc

Ținutul Secuiesc even in the 17th century was clearly different from the rest of Transylvania and the Carpathian basin in terms of the ground plans, materials of dwelling houses and types of heating system. When defining regions of folk architecture, it is necessary to take into consideration other architectural features as well. Such distinctive features are the structural characteristics of dwelling houses and buildings fulfilling other functions, the types of building materials and technologies, system of proportions and ornamentation, typical auxiliary buildings, formal, structural and decorative traits of gates. Attention has to be paid to the structure of settlements and arrangement of buildings within the yards.

Besides unifying tendencies, an emphatic individualisation of ethnographic micro-regions could be observed in the 19th century in Ținutul Secuiesc as well. In the background of this trend a restructuring of farming society and the extension of peasant bourgeoisisation can be identified. Under the impact of the neighbouring regions, especially Pământul Crăiesc, transitional zones came into being on the peripheries, while in the core of the territory, as a result of geographical effects, social-economic development or isolation, trends differing from the mainstream ones promoted the establishment of special ethnographic micro-regions in terms of architecture. The article presents the folk architecture of twelve, architecturally distinct micro-regions in the eastern part of the historically defined territory of Ținutul Secuiesc that took shape between the 18th century and middle of the 20th century.

Kőfaragók, sírkövek, jelképek Havadtón

A magyar néprajz a sírkövekre nem sok figyelmet fordított; alig tudunk valamit a kereszttekről, szinte semmit a sírkövekről. Ma a kőfaragó központokat még nem ismerjük, éppen ezért nem vállalkozhatunk másra, mint néhány megemlítésére – sorolta Balassa Iván a néprajztudomány tartozásait alig negyedszázada *A magyar temetők néprajzában*, majd ugyanez hangsúlyozódik *A székelyföldi Erdővidék temetői* című, főleg fejfákról szóló könyvében is.¹ Péterfy László szobrászművészként foglalmazta meg ugyanezt egy kisebb térségre vonatkozóan: „A Nyárád és a Kis-Küküllő menti falvak temetőinek sírkövei nem tartoznak a magyar művészet számon tartott, adatolt alkotásai közé, s még a népművészettel foglalkozó szakmunkákból is hiányzik leírásuk”.² Balassa felhívása óta sem történt jelentős előrelépés, miközben a porladó kövek egyre szűkebb felületet kínálnak a megkésített elemzésekhez.

A kalotaszegi és a székelyföldi fejfás temetők szinte kizárólagos kutatottságot élveztek a sírköves temetőkkel szemben, mivel a sírjelek fejlődési rendszerében a fejfákat a sírkövek közvetlen előzményeinek tartották, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy több vidéken – például a Nyárád és a Kis-Küküllő térségében – nyoma sincs a fából készült sírjelek emlékének.³ Ennek a szemléletnek tulajdonítható, hogy a fejfák/kopjafák kiskönyvtárnyi szakirodalmához képest alig van kiemelni való a kőből készült népi síremlékekkel kapcsolatos szűkös szakirodalomból.

Néprajzi és művészettörténeti kutatásukra Székelyföldön a 20. század elején sporadikus példa a Sebestyén Károly dolgozata Háromszék régi sírköveiről.⁴ Kós Károly egy antropomorf ábrázolású királyfalvi sírkő alapján foglalmazta meg, hogy a „pusztuló fejfák közt megmaradt kevés régi sírkő is figyelmet érdemel”, ám a Kis-Küküllő menti népművészetet bemutató kötetben maga is mindössze két faragott sírkő rajzát közli.⁵ Erdély régi sírköveit legalaposabban a marosvásárhelyi temető,⁶ valamint a kolozsvári Házsongárd⁷ gazdag öröksége kapcsán vizsgálták. Hála József a kalotaszegi Magyarvista kőfaragóinak munkásságáról írt hosszabb tanulmányt, melyben kiemelt figyelmet szentelt a sírkőkészítés hagyományainak és újabb kori változásainak is.⁸ Egy másik dolgozatában az olasz kőfaragók erdélyi munkássága kapcsán a fontosabb székelyföldi településeket is megemlíti, amelyeken a sírköveket is előállító kőipar 19. század végi meghonosodása idegen munkások hatásának köszönhető.⁹ Székelyföldet

¹ Balassa 1989; 1992.

² Péterfy 2005: 93.

³ Vö. Péterfy 2005: 13–14.

⁴ Sebestyén 1907.

⁵ Kós 1978: 97.

⁶ Kelemen 1977.

⁷ Herepei 1988.

⁸ Hála 1995a: 156–188.

⁹ Hála 1995b: 203–205.

illetően újabb kutatási eredményeit Homoródjánosfalva köiparának emlékei témakörében publikálta.¹⁰

Az 1970-es évektől Háromszéken és a Kis-Küküllő menti településeken is célzott kutatások kezdődtek az egyre kopottabb feliratú kövek üzeneteinek és szimbólumainak megfejtése céljából. Demeter Lajos Sepsiszentgyörgy zsidó temetőjének módszeres kutatása mellett feldolgozta Sepsiszentkirály sírkőállományát is,¹¹ háromszéki tapasztalatait terjedelmes dolgozatban foglalta össze.¹² Sarudi Sebestyén József szintén háromszéki sírkövekre hívta fel a figyelmet egy rövid közlemény erejéig.¹³

A Kis-Küküllő menti településeken – kiemelten Kenden, majd Havadtőn –, illetve a Nyárád menti falvakban Péterfy László az 1970-es évektől kezdődően fotókból, rajzokból és részletes leírásokból álló dokumentációt készített, a gyűjtött anyagból később Magyarországon kiállítást is szervezett. Jól érzékelve a sírkőállítás gyakorlatának a népi kultúra rétegeibe való organikus beágyazottságát, Péterfy néprajzi és művészettörténeti fronton is felhívta a figyelmet a kőből készült sírjelek kutatásának fontosságára. Előbb a *Folklór Archívumban* publikált dolgozatában,¹⁴ majd az MTA BTK Művészettörténeti Kutatócsoport *Ars Hungarica* folyóiratában,¹⁵ legutóbb a Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára sorozatban a Mentor Kiadónál megjelent *Marosszék régi sírkövei* című kötetében¹⁶ kongatott vészharangot e rohamosan pusztuló néprajzi-művelődéstörténeti örökség érdekében, terepmunkája során ugyanis folyamatosan azzal szembesült, hogy a kövek eltűnése miatt feltárásai esetlegesesek, töredékesek maradtak.

A Kis-Küküllő és a Nyárád elválasztóján, az Abod-patak mentén fekvő Geges régi sírkövei kapcsán Nagy Zsolt recens kutatási eredményeket tett közzé.¹⁷ Legutóbb Kinda István hívta fel a figyelmet a havadtői temetőrendezési programra és az abban rejlő kutatási lehetőségekre,¹⁸ Pozsony Ferenc pedig egy kalotaszegi temetőkről szóló fotóalbumhoz írott előtanulmányban foglalta össze a téma néprajzi és művészettörténeti kutatástörténetét.¹⁹

Valamennyi felsorolt közlemény hangsúlyozza, hogy a polgáriasodás és a városiasodás hatásaként a kőből faragott sírjelek erdélyi nemesi minták alapján bukkantak fel a köznép körében, megjelenésük idejét a 18. századra teszik. A sírkövekre irányuló tudományos figyelem elmaradásában az is közrejátszhatott, hogy a halál kultúrájával foglalkozó művészet- és művelődéstörténeti kutatás az európai civilizáció halottkultuszának művészi emlékeit, funerális rítusait a klasszicizmus koráig tárgyalja, mivel megállapítása szerint valójában eddig a korszakig lehet koherens rítusról, releváns szimbolikáról, halotti kultúráról és funerális művészetről beszélni. Az 1860–70-es

¹⁰ Hála 2006.

¹¹ Demeter 1997; 2001.

¹² Demeter 2005.

¹³ Sarudi Sebestyén 1991.

¹⁴ Péterfy 1977.

¹⁵ Péterfy 1983.

¹⁶ Péterfy 2005.

¹⁷ Nagy Zs. 2013.

¹⁸ Kinda 2014; 2015.

¹⁹ Pozsony 2015.

évektől ugyanis a kultusz és a művészet terén egyértelmű értékdevalválódás, a szimbólumok kiüresedése, giccsbe fulladása tapasztalható, melynek mélyén világképi krízis sejthető.²⁰ Látnunk kell azonban, hogy a népi kultúrába beágyazódott, a falusi temetőkben is megjelenő változatos emlékjelek nem csak az európai művészetekben ható stílusirányzatok és azok helyi adaptációiként értékelhetők, hiszen azok által szimbolikus kifejezésre jutnak a lokális világok társadalmi és gazdasági erőviszonyai, világképe, halállal és elmúlással kapcsolatos tudása,²¹ az egykori emberek ízlésvilága, s nem utolsósorban a falusi kőfaragók egyénisége és alkotói találékonysága is. Igaza van Péterfy Lászlónak abban – a falusi temetőkben álló, helyi mesterek által készített sírkövek tekintetében legalábbis –, hogy a városi iparosok egyértelmű befolyása ellenére a sírkövek faragásaira ugyanaz a hagyományos szemlélet- és kifejezőmód jellemző, mint a magyar népművészet egészére.²²

TEMETŐGONDOZÁSI ÉS RENDEZÉSI KÍSÉRLETEK SZÉKELYFÖLDÖN

Székelyföld 18–19. századi temetkezési helyeinek nagy része napjainkban meglehetősen elhanyagolt állapotú. A nem kaszált területet évek alatt birtokba veszik a bokrok, majd később áthatolhatatlanul sűrű bozótos terjeszkedik el. Ahol újabb parcellát nyitottak a temetkezések céljából, a régi temető növényzete három-négy évtized alatt fiatal erdővé sűrűsödött. Helyszűke esetén felszámolják, újrahasznosítják a régi, gondozatlan sírokat, a régi sírjeleket eltüntetik, beássák az új sírokba, azok alapjába betonozzák. Kopjafás temetők esetében szintén a halottak napi nagytakarítás során kerülnek kidobásra a korhadt, kidőlt emlékjelek.²³ A környezet elhanyagoltsága mellett a sírköveket a savas eső, az időjárás viszontagságainak való kitettség, a nagy hőmérséklet-ingadozás, a víz és a fagy is jelentősen károsítja, más részük eltörik, kidől, vagy a rájuk nehezedő egy-két évszázad súlya alatt a föld alá süllyed. A régi sírkőállomány eltűnése ugyanakkor épületanyagként történő hasznosíthatóságában is keresendő, de nem egy példa mutatja, hogy a találékonyabb gazdák – a vésett felirattal lefelé fordítva – járdaként rendeltek új funkciót egy-egy ilyen emlékjelhez.

Háromszéken az utóbbi években halottak napja táján évről évre sajtóvita, érzelmeiktől fűtött polemizálás zajlik a hősi halottak nyughelyének rendezése-kitisztítása körül, másrészt a térség falusi temetőiben fellelhető régi sírjelek, fejfák, faragott sírkövek rendezési, megmentési munkálatait illetően. A legnagyobb visszhangot 2012-ben Árkos temetőjének a rendezése váltotta ki, amely során több tucatnyi 19. századi sírkövet – köztük 1848-as hősök faragott emlékköveit – erőgépekkel a temető betonkerítése mellett szinte egymást érő sűrű rendben betonalapzatba foglaltak.²⁴ A temetőtakarítók

²⁰ Németh 1983: 10.

²¹ Vö. Bartha 1992.

²² Péterfy 2005: 93.

²³ A Székely Nemzeti Múzeum fejfagyűjteményének egy részét éppen azok a darabok képezik, amelyeket a halottak napja körüli temetőtisztításkor az emlékezésre készülő közösségek a temető szélére, árkába dobtak.

²⁴ Furus 2012; a replika jogán: Máthé 2012; tudósítás: Lévai 2012.

jóindulatát a témában nyilatkozó szakemberek sem kérdőjelezték meg, viszont felhívták a figyelmet, hogy a kivitelezés több szempontból is problematikus, a teljesületlen állagvédelmi elvárások mellett etikai kérdéseket is felvet, amellett, hogy tényként kezelendő: megsemmisült a környék egyik legértékesebb sírköves temetője.²⁵ A több településen is tapasztalható, többé-kevésbé sikeres megoldáskeresés azt jelzi, hogy a közösségek felismerték: valamit kezdeniük kell őseik emlék-örökségével, át kell hagyományozzák azt a következő nemzedékeknek is.

Temetőrendezés címen többféle megoldással találkozhatunk a székelyföldi temetőkben. Bikfalván például a földre támasztva a cinteremben, a templom külső fala és a templomot körülvevő fal mentén felsorakoztatva helyezték el a temetőből egybegyűjtött 19–20. századi vésett homokkömlékeket. A mintegy 30 darab kisebb-nagyobb méretű sírjelet beletárolták, felirataikat fekete festékkel tették olvashatóvá. A gondoskodó szándék egyértelmű, ám az árnyékos cinterem állandó nyírka, valamint a falnak támasztás következtében a feliratokat közvetlenül áztató csapadék a fokozott degradáció veszélyével fenyeget. Sepsiszentgyörgyön a szemerjai gyülekezet református temploma körül a földbe állítva helyezték el néhány olvashatatlanra kopott régi követ egymás mellett. Zabolán néhány éve a temetőben talált koporsó alakú sírkövet, tumbát a polgármesteri hivatal udvarára szállították be, ahonnan aztán védett helyre, a Csángó Néprajzi Múzeum főépületének eresze alá került. A zabolai civilek önkéntes munkával közel 30 darab régi sírkövet a temető elején állítottak fel sorban, közvetlen környezetüket kockakővel kirakva tették mutatósabbá. A régi kövek védelme a környezetükből kiemelve és csoportosítva vállalható stratégia lehet kisebb számú, elhanyagolt, „gazdátlan” vált sírkő esetén, egy jelentősebb sírkőállomány, esetleg a százával álló régi kövek helyükről való eltávolítása kivitelezhetetlen megoldás. Énlakán a templom körüli temető rendbetételének programja során a helyben történő védelmet részesítették előnyben: a kiásott és újraállított köveket felmérték és elkezdték katalogizálásukat.²⁶

HAVADTŐ TEMETŐRENDEZÉSI PROGRAMJA

A nagy darabszámú sírkőállomány problémájával pontosan a Péterfy László által kutatott településen, a Kis-Küküllő menti Havadtőn²⁷ találkoztunk. Péterfy kutatásai alapján került felismerésre a helyiek által, hogy a falu a 19–20. században sírkőfaragó központként volt ismert a régióban, a Menyhárt és a Kerekes családok két-három nem-

²⁵ Szöcsné Gazda 2012.

²⁶ Lang 2014.

²⁷ Havadtőn a népszámlálások szerint 1850-ben éltek a legkevesebben, 569-en. Demográfiai csúcsát a település az 1950–60-as években érte el 1024 személlyel, azóta fokozatosan csökken a létszám, 2002-re 877-en, 2011-re 857-en maradtak a faluban (az adatok forrása: Varga E. é. n., www.recensamantromania.ro/rezultate-2/). A lakosság alapfoglalkozása a földművelés és az állattartás, de már a korábbi századokban is sok mesterember került ki a közösségből, akik a térség falvaiban ácsként, kőművesként, asztalosként dolgoztak. A 19. században többen erdőléssel, famegmunkálással, kerékkészítéssel keresték kenyerüket. A 18–19. század fordulójára tehető a terméskőfaragó szakma helyi megjelenése.

zedékéhez kötődő, homokkőből készült sírjelek 25–30 településre jutottak el.²⁸ Míg a legtöbb faluban mára a havadtóiek által faragott sírkövek eltűntek a temetőkből,²⁹ a helyi köztemető néhány új sír megjelenésével is viszonylag egységes maradt, bár a kövek az idő múlásával kidőltek, elsüllyedtek, egy részükre már csak a KJNT archívumának Péterfy által 30 évvel korábban készített fényképei emlékeztettek. A néprajzi szakirodalomba is bekerült temető rehabilitációját egy 2013-ben bejegyzett helyi civil szervezet, a Pro Havadtő Egyesület halaszthatatlan feladatként tűzte célul, hogy a következő nemzedékek számára ne csak néhány „königsbergi töredék”³⁰ maradjon.

Előzetes terepbejárások alapján a sírkövek számát 100–150 darabban határoztuk meg. A stratégia kidolgozásában több néprajzi és műemlékvédelmi szempontot is figyelembe vettünk. Abból indultunk ki, hogy Péterfy az 1980-as évek elején több követ kiásott és újraállított, így neki köszönhetően számos szép darab megmenekült a végleges eltűnéstől, s azok feliratai továbbra is jól olvasható állapotban maradtak meg.

Egy 10 körre kiterjedő próbaásás során arról is meggyőződünk, hogy a föld a legtöbb esetben jótékony védelmet nyújtott a föld alá került részeknek, míg az időjárás viszontagságainak kitett sérülékeny kőanyag a hőmérséklet-ingadozás általi erózióknak és a savas eső okozta kémiai mállásnak tulajdoníthatóan kopottá vált.³¹

Nem volt nehéz felismerni, hogy a beavatkozás elodázása értékes példányok végleges eltűnését jelentheti, amint a szomszédos települések régi temetőinek a szemrevételezése során tapasztaltuk. Erdőszentgyörgyön például, ahol nagyon sok faragott régi sírkő állt egykor – köztük Havadtőn készült kövek is –, a régi temető teljesen beerdősödött, a kövek egy részét elnyelte a föld, másokat – amint a helyszíni szemle alatt tapasztaltuk – darabokra törve beöntöttek az újonnan készülő sírkeretekbe, ezzel is spórolva a homokkal és a cementtel. A Havad-patak menti települések – Vadasd, Havad, Nyárádszentsimon, Rigmány –, illetve az Abod-patak menti Geges régi sírkövei is a föld alá süllyedve tűnnek el nyomtalanul,³² tehát amellett, hogy a föld alatt valószínűleg jó állapotban vannak, számunkra örökre elvesztek.

Tény, hogy a laza szerkezetű homokkő számára a legnagyobb védelmet a csapadéktól védő fedél jelentené. Ennek biztosítása a kövek összegyűjtésével és fedél alá helyezésével valósulhat meg, ám egy ekkora mennyiséget biztonságossá tevő infrastruktúra hiánya mellett a megoldás legnagyobb problémája, hogy a kőállomány összegyűjtésével a falu régi temetője teljesen felszámolásra kerül, köztük olyan nemzeti, családi temetőrészek is, amelyek még mindig temetkezési helyként szolgálnak a helybéliek számára.

Mindezek figyelembevételével és széles körű megvitatásával 2013-ban Havadtőn nagyszabású temetőrendezési program indult. A Pro Havadtő Egyesület mellett szakmai partnerként a Székely Nemzeti Múzeum is felvállalta a projektet. A többlépcsős örökségmentő program első lépéseként helyi önkéntesek kalákába szerveződve el-

²⁸ Péterfy 2005: 84–85.

²⁹ Péterfy László szóbeli közlése szerint a nagykendi temető mintegy 200 régi sírköve az utóbbi négy évtizedben nyomtalanul eltűnt.

³⁰ Vö. Péterfy 2005: 93.

³¹ Konkoly 2014.

³² Vö. Nagy Zs. 2013.

1. kép. Kerekes Péter föld alól előkerült sírköve (Kinda István, 2013)

2a–2b. kép. Taar Mihály gazdagon faragott sírkövének eleje és háta (Kinda István, 2013)

kezdték a kidőlt, elsüllyedt kövek kiásását, a helyükön történő újraállítását és elnagyolt felületi megtisztítását, az *in situ* megőrzés szándékával. A *sírkőmentő* kalákaként emlegetett és mediatisztált eseményeket a szomszédos közösségek is érdeklődő figyelemmel követték, a havadtői szervezőket többen is megkeresték a rövid idő alatt látványos eredményeket hozó „kutatói” „módszertan” ügyében.

Másfél év alatt összesen nyolc temetőrendező kalákára került sor, alkalmanként 15–35 fő részvételével. A kezdetben legfeljebb 150 darabra becsült állomány a módszeres, irányított feltárással, teljesen eltűnt darabok előkerülésével néhány akciót követően a duplájára emelkedett. A mind távolabbinak tűnő befejezés a helyi önkénteseket is lehangolta. Az addig is rendkívüli erőfeszítést igénylő munka nehezét, egy 5-6 ár területű sűrű bozótos kivágását és a kövek gyökerek közül történő kiemelését végül egy 15 főből álló belga cserkészcsapat egyheti intenzív segítségével sikerült befejezni.³³ 2014. július végén a belga önkénteseket búcsúztató nyilvános ünnepség keretében értékeltük az eredményeket: a program kezdete óta 421 darab faragott sírkövet állítottunk fel eredeti helyükön, ebből egy kő 1795-ös datálása, az állomány fele, több mint 200 darab a 19. században, másik részük a 20. század első felében készült. A kövek kétharmada datált darab, legtöbbször az elhunyt halálának évét rögzítették.

Eltűntként tartottuk számon a Péterfy kötetében közölt antropomorf sírkövet, melynek leírása a következő volt: „a temető falura néző oldalának közepén embermagasságú, 165 x 38 cm-s, oszlopszerű sírkő állt. A természetes formájában hagyott kő felső részén élethűsre törekvő arc más vésete látható, amely körplasztikának tűnik, pedig voltaképpen dombormű, melyet a kő kerekded felületére faragott készítője”.³⁴ Több-

³³ A csoport a Pro Havadtő Egyesület által a Jeunes en Roumanie nemzetközi program keretében benyújtott pályázat célkitűzéseit támogatva önkéntes munkájával.

³⁴ Péterfy 2005: 90.

ször alapos átfésülés után sem sikerült a rendkívül látványos kő nyomára akadni, míg a falu református lelkésze nem értesített: bő évtizede egy temetés alkalmával látta a követ egy sír mellé fektetve a Kerekes család sírja lábánál. Az útmutatás szerinti helyen lépcsőnek használt fekvő sírkőre bukkantunk, mellette és alatta újabb két kőre, közülük a mélyebben fekvő a néhai Kerekes Péter emlékét őrző műremek. A kitűnő állapotban fennmaradt sírkő – vélhetően valamelyik Menyhárt-faragó alkotása – ma már a temető egyik látványossága (1. kép).

Az egyértelmű siker ellenére sajnálattal állapítottuk meg néhány kiemelkedő darab eltűnését az 1980-as években történt dokumentálás óta, többek közt egy 1791-es datálású példány, egy nagyméretű őrdarut ábrázoló sírkő, valamint egy 48-as honvéd karddal-puskával díszített síremléke a temető többszöri alapos átfésülését követően sem került elő.

A kövek láthatóvá tételével a közösségi emlékezetben az előző nemzedékekről tárolt tudás visszaigazolást nyert, ma már láthatóak a valamikori helyi mesterek által mívesen faragott sírkövek a temetőben, a falu utóbbi két évszázados múltja a mindennapok részévé vált. A beavatkozó feltárással a temető kutatása előtt új perspektíva nyílt, már a terepmunka is sok esetben valódi felfedezéssel járt: a láthatatlan motívumok, szövegek, eltűntnek vélt darabok mellett ismeretlen mesternevek, a sírkövek újrashiznosítását igazoló adatok kerültek elő, melyek korrigálják, kiegészítik és továbbírják mindazt, amit eddig erről a temetőről (és általában a Kis-Küküllő menti temetőkről) és a havadtői kőfaragókról tudtunk. A meglepetések mértékét jól érzékelteti, hogy például a *Marosszék régi sírkövei* című kötet címlapfotóján megörökített 1852-es datálású sírkőnek a kiemelésével 160 év után napvilágra került egy aprólékosan kidolgozott dombormű, egy fél méteres ekemotívum, utalva az elhunyt gazdálkodó mivoltára – és természetesen a kőfaragó magas szakmai jártasságára (2a–b. kép).

A TERMÉSKŐ FELHASZNÁLÁSA A TÉRSÉGBEN

Orbán Balázs a Nyárad és a Küküllő fölé magasodó Bekecs-hegy alatti települések leírásánál kitér a kőfaragásnak kedvező természetföldrajzi adottságra: „a Bekecsen másutt is nagy mennyiségben fordul elő azon finom szemcsés trachyt-porphir, mi könnyen idomítható levén, fölséges épületanyagot nyújt; hogy a régibb időkben, valószínűleg már a – jó épületanyagokat szakértőleg felkutató – rómaiak korában is miveltettek itt bányák, arról több a rómaiak modorában nyitva mivelt kőbánya-mélyedés tanuskodik. Sőt a *Faragó kútjánál* mutatják azon kőbányákat is, honnan a berekereszturi templom köveit kivágták.”³⁵

Havadtót és térségét a Kis-Küküllő és az abba szaladó kisebb patakok mentén telelő homokos talaj, a domboldalakon omladékos, sárga agyagos talaj jellemzi, a dombok gyakori alkotóeleme a réteges szerkezetű homokkő, a pala, a homok és a szikla.³⁶ A kövecses domboldal rendszerint „nagyon szorgalmas művelés s szakadatlan

³⁵ Orbán 1868. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/161.html> (Letöltés: 2016. 01. 20.)

³⁶ Vö. Kozma [1879] 2008: 137; Bartos–Döme 2005.

trágyázás által lesz termelővé, sőt vizenyős években így is meghiusítja a gazda reményeit”.³⁷ A Kis-Küküllő termékenyebb tere is csak kettős fogattal volt művelhető a 19. században, másutt négyes fogatra is szükség volt a szántáshoz.³⁸

Péterfy László szerint a kovás vagy meszes tartalmú üledékes származású homokkő előfordulási területe átszeli a két Homoród, a Nagy- és Kis-Küküllő és a Nyárad és mellékvízeinek völgyét. A homokkő sávokban lelhető fel, dombok oldalában, suvadásokban, patakok medrében, mélyebbre nyomott eke által megakasztva. Építőanyagként templomok, cintermek, tornyok falazásához használták, de számos példát találni kerékvetőként, kapuoszlopként, küszöbként, malomkőként, asztallapként hasznosított homokkőre, s a 19. század elejétől a 20. század közepéig ez volt az alapanyaga a faragott népi sírköveknek is.³⁹

A havadói református egyház iratai között Péterfy egy 1862-es bejegyzésben találta azt a presbitériumi utasítást, amely kimondja, hogy „senki követ ne hordjon kereskedés végett, amíg az egyház kőkerítése meg nem lesz.”⁴⁰ Terméskövek értékesítésével, építkezéseknél történő felhasználásával több esetben is foglalkozik a helyi egyházvezetés a meglévő jegyzőkönyvek tanúsága szerint. Többször is arra utasítják a híveket, hogy meghatározott mennyiségű követ szállítsanak az egyházi építkezések céljára. Az 1877. augusztus 6-i gyűlésen arról határoztak, hogy le kell bontani a parókiához tartozó régi csúrt és az istállót, hogy hozzáfoghassanak az újak építéséhez, akik pedig a kirótt 3 szekér követ nem szállították le, azokat fel kell szólítani, hogy teljesítsék kötelezettségüket.⁴¹ Kevéssel később újra előkerült a téma, mivel nem a tervek szerint haladtak az építkezéssel: a református hívek összesen 57 szekér kő elmaradást kellett volna bepótoljanak.⁴² Másfél évtizeddel később arról találunk információt, hogy a templom mellé felhúzott különféle építmények – sütőház, cinterem – tűzveszélyessége miatt a szomszéd kifogást emelt, a presbitériumi állásfoglalás azonban egyértelművé teszi, hogy az említett épületek terméskőből készültek: „S hogy az említett épület tűzfészek lenne azt merőben tagadjuk, mert csaknem az egész épület termés kőből van építve, egy kis nem veszélyes helyen levő falat kivéve, cserépfedél alá téglakéményel.”⁴³

A *Székelyszék közgazdasági és közművelődési állapota* című nagy ívű gazdasági monográfiájában Kozma Ferenc a kőfaragást is megemlíti a 19. század utolsó negyedének háziiparai sorában. Maros-(Torda)-megyében, ahová Havadtő is tartozott az adott korban, csupán Havadt települést említi a szerző, egyetlen kőfaragóval. A szomszédos Udvarhely megyéből több információja is van, tudomása szerint Jánosfalva, Énlaka, Remete, Gepes falvakban is foglalkoznak a kő megmunkálásával.⁴⁴ Árak tekintetében eléggé borsosnak találjuk a faragott sírköveket. Amikor egy pár csizma 2–10 forint,

³⁷ Orbán 1868.

³⁸ Kozma [1879] 2008: 137.

³⁹ Péterfy 2005: 14.

⁴⁰ Péterfy 2005: 15. A szóban forgó jegyzőkönyvnek azóta nyoma veszett, az adatot nem sikerült leellenőrizni, kontextualizálni.

⁴¹ HRE Pj 1876–1898: 18.

⁴² HRE Pj 1876–1898: 22.

⁴³ HRE Pj 1876–1898: 302.

⁴⁴ Kozma [1879] 2008: 312.

egy szekér vasalással együtt 16–45 forint, egy hízott sertés 30–60 forintot ért, egy közelebbi vidékre szállított sírkőért 30–100 forint közötti összeget kért el a faragó.⁴⁵ Péterfy nagykendi adatközlője szerint a 20. század elején természetesen a Kis-Küküllő völgyéből a havadtőiekén kívül a csöbiek és a ravaiak, a Nyárád mentéről a szentimreiek és a bedeiek is kereskedtek.⁴⁶

KI LEHETETT KŐFARAGÓ A 19. SZÁZADBAN?

A kőfaragás fortélyainak ismerete mellett még egy fontos képesség birtokában kellett legyen az, aki sírkőfaragásra adta a fejét: tudnia kellett írni és olvasni. Havadtőn 1857-ben és 1869-ben végeztek népszámlálást. Ez utóbbi családlapos íveibe az alfabetizáció kérdése is bekerült, így megtudjuk, hogy a 19. század második felében a faluban igen alacsony volt az írástudók száma. A lajstromba vett 674 személy közül csak 78-an voltak írástudók (11,57%) – ám köztük számolnunk kell az iskolába járó gyermekekkel, lányokkal, illetve két-három népesebb zsidó család valamennyi tagjával –, 596 fő (82,94%) pedig analfabetaként került nyilvántartásba.⁴⁷

Sebestyén Károly a háromszéki Árkos faragott sírkövei kapcsán úgy vélte, hogy a 18–19. században hirtelen feltűnő foglalkozás a székelyek körében azoknak a katonáknak köszönhetőek, akik a napóleoni háborúkban külföldi példákkal szembesülve szerencsét próbáltak szülőfalujukban is a kőfaragással.⁴⁸ Saját adataink is megerősítik az idegenben látott példák alapján kipróbált mesterség gondolatát, Havadtő kiemelkedő kőfaragója például a szülőfalujától távol honvédként szolgált 1848-ban – bár mívés sírköveket korábban is faragott. Műveltségéről a falu egykori papja is elismerőleg nyilatkozott időskori visszaemlékezéseiben: „A vén nyugdíjas 48-as honvéd kőfaragó Menyhárt Károly, aki mellesleg olvasott ember volt, ezen kívül festegetett is – az összes magyar királyokat, erdélyi fejedelmeket mind lefestette pléhtáblára – elnevezett engem világhódító Nagy Sándornak, a macedónok királyának. Ismerte jól a magyarok történelmét – egy ideig falusi tanító és jegyzője volt a községnek – gyakran tartott nekem előadásokat a történelemből, a 48-as szabadságharcról, Bem tábornokról és Petőfiről, a piskii, vízaknai, segesvári csatákról, amiket áhítatos lélekkel hallgattam, hisz többet tudott, mint a mesterünk.”⁴⁹

Meglepő adatra bukkantunk a fent idézett önéletírásban. Nagy Sándor, Havadtő későbbi lévita tanítója, majd református egyházának papja gyermekként, 10–12 éves korában, apja ezermesterség iránti szenvedélyét örököelve maga is kipróbálta a kőfaragást, sőt, mint írja, kisebb, mívés sírköveket is faragott. „Máskor meg ellestem a szomszédunkban levő kőfaragó munkáját. Az öreg Samu cigány csinált nekem kőfaragó szerszámokat s hozzáfogtam a kőfaragáshoz. Elég csinos, kisebb sírköveket

⁴⁵ Kozma [1879] 2008: 312–313.

⁴⁶ Péterfy 2005: 14.

⁴⁷ MMÁLtNa 1870.

⁴⁸ Sebestyén 1907: 110., lásd még Szöcsné Gazda 2012.

⁴⁹ Nagy S. 1965.

faragtam – virágos fejvel és szép betűkkel.”⁵⁰ Ha hihetünk ennek a visszaemlékezésnek – az eddigi ellenőrzött adatok szerint semmi okunk kételkedni –, akkor az ismertté vált kőfaragók mellett számolnunk kell olyan egyéni próbálkozásokkal, amelyek a temető hivatásosok által készített kövei közé vegyülve megnehezítik a mesterek azonosítását. Ráadásul a legtöbb kőfaragó nem látta el aláírással, mesterjeggyel munkáját, így az azonosítás tekintetében jórészt sötétben tapogatózunk. A felekezeti hovatartozás sem volt mérvadó, a kőfaragók a más vallású elhunytak számára is készítettek sírkövet, így a református kőfaragó katolikus és görög katolikus falubelije számára is elkészítette a síremléket.

ISMERETLEN SÍRKŐFARAGÓK A 18–19. SZÁZADOK FORDULÓJÁN

A havadtői faragott sírkövek legrégebb rétegéhez tartozóan két követ sikerült azonosítanunk, feltételezhetően ugyanattól a készítőtől, az egyiket Péterfy fotóján, a másikat a föld alól kiásva. A Péterfy által fotózott könek nem akadtunk nyomára, így a fényképe és rajza alapján vethettük össze az újonnan előkerült példánnyal. Közös jellemzőjük, hogy szálkás betűkkel vésték fel az adatokat, s a későbbi köveken már nem fordul elő, hogy latinul rövidítették az év jelölését – AO, azaz Anno. Mindkettő asszony számára készült, a helyi társadalmi hierarchia felsőbb köreibbe tartozó családok tagjainak, Menyhárt Évának és Huszti Annának.

A természetes formájában meghagyott Menyhárt-kő⁵¹ feliratának teljes szövegét – illetve annak minden rövidítését – nem sikerült megfejteni:

DOMS / AO 1791 / D 8d MA / N / MENY / ÉVA ABL / 52.

Az egyházi anyakönyvek adatai az elhalálozás napját kivéve egybevágnak a sírkő feliratával: „1791 Menyhárt Éva György Mihály felesége holt meg 14dik May”.⁵² A DOMS felirat legkorábbi térségbeli előfordulása a gyulakuti református templomban végső nyugalomra helyezett Lázár György 1666-os sírkövén olvasható, jelentése: Dominus Optimus Maximusque Supremus – azaz a legjobb, legnagyobb és legfensőbb úr.⁵³ A kőfaragó szerint az 52 éves asszony halálának napja május 8., de más példák is amellett szólnak, hogy az anyakönyvet vezető lelkésznek hihetünk inkább, aki ez esetben május 14-ére datálta a halál beálltát.

Huszt Anna kisméretű, töredezett szélű sírköve bővebb leírást ad az elhunyról, igaz, másfél évtizeddel későbbi, mint a fentebbi darab.

ITT NYUG(SZIK) / AZ ÚRBAN BO... / KIMULT NÉHAI / NAGY JÓSEF NÉ / HUSZTI ANNA / ÉLET. 72. ESZ / A.O. 1806 D S J.

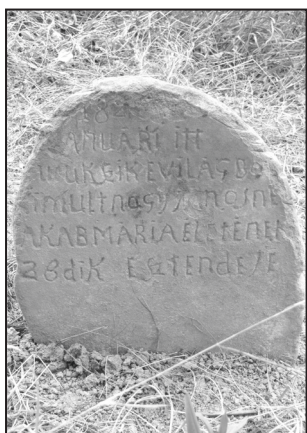
Az elhunyt azonosításában az anyakönyvek némák maradtak, egy egészen más forrás jött segítségünkre. Nagy Sándor önéletrészének első oldalain a családfáját is ismer-

⁵⁰ Nagy S. 1965.

⁵¹ Péterfy László felvételei az 1980-as évek elején készültek. Köszönöm, hogy adatait, rajzait, digitalizált felvételeit a rendelkezésemre bocsátotta, a Kriza János Néprajzi Társaságnak, az eredeti fotók tulajdonosának pedig a nagy felbontású képek közlési lehetőségéért mondok köszönetet.

⁵² MMÁLt HRA I.

⁵³ A feloldást lásd Péterfy 2005: 90.

3. kép. Kis méretű sírkő 1821-ből (Kinda István, 2013)

4. kép. Kádár „Miháj” sírköve 1827-ből (Kinda István, 2013)

teti, felmenői között pedig megtaláljuk Nagy Józsefet, Huszti Anna férjét is. „Őseim kardforgató nemes, nemzetes, vitézlő ármálisták voltak. Kutyabőrös oklevelüket harc-téren szerzett érdemekért I. Apaffi Mihály erdélyi nagyfejedelem adományozta nemes Marosszék Havadtő községben lakó Nagy vagy Huszti Györgynek, aki 1711-ben halt meg. Ennek fia: Mihály volt 1737. évben még élt. A Mihály fia: Tamás, annak fia József. József fiai: Pál, József és László. Pál Kolozsvárra költözött, László Szentgericén, József Havadtőn maradt. – A marosvásárhelyi kir. tábla 1793-ban Nagyboldogasz-szony havának 30. napján Cserei János ítélőmester függőpecsétjével és aláírásával ellátott és kibocsátott ítélete alapján »Nagy v. Huszti Pál, József és László valóságos és törvényes nemes embereknek ítéltettek.«⁵⁴ Huszti Anna tehát Nagy Huszti József nemes felesége volt. A feliratban az elhalálozás évszámát követő D S J valószínűleg a Dominus Supremus Jesus – Jézus legfensőbb úr – rövidítése.

A bemutatott kövekkel egy időben, illetve az 1820–30-as években 11 darab termés-kő került felállításra, melyekre a korábbiaknál hosszabb feliratot véstek. A betűk stílu-sa a kézírást utánozza, jellemző az írott és nyomtatott kicsi és nagy betűk váltakozta-tása. A vésési technikára a rusztikus, naiv megformálás jellemző, több esetben inkább mélyebb karcolásról lehet beszélni. A sírkövek közvetítette szöveg legtöbb esetben azonos, a kő felső felére vésett elhalálozási időpont feltüntetése alatt az „itt nyukszik e világból kimúlt xy életének n-dik esztendejében” felirat jelzi, hogy ugyanaz a kőíró készítette nagy részüket (3–4. kép).

⁵⁴ Nagy S. 1965.

SZOPOS ISTVÁN, AZ ARMALISTA KŐFARAGÓ

Kutatásunk elkezdéséig úgy tudtuk, hogy a Kis-Küküllő menti kőfaragók közül Menyhárt Károly volt „az egyetlen, aki sírköveire gondosan felvéste nevét, ami ekkortájt szokatlan jelenségnek számított. Egy-két monogramon és mesterjegyen kívül csak a templomok kazettás mennyezetein láthatjuk feltüntetve készítőik nevét”.⁵⁵ 2013 májusában egy kiásott 1841-es datálású kő alsó részén gyakorlatlan kéztől származó tétova *Sz I* monogram vált láthatóvá (5. kép), majd ugyanebből az évből egy másikon *Irtá - SzoposIs* felirat, míg egy szintén 1841-es harmadik kövön feltűnt a teljes mesternév: (*irta**Szo* = *posIst* : *Ármalista* (6. kép). Tucatnyi más kő faragása, díszítményének és feliratának a megkomponálása arra utal, hogy a nagy nevet szerző Menyhárt Károly kőfaragóval egy időben több éven keresztül egy szintén termékeny sírkőkészítő dolgozott a közösségi emlékezet megmentésén, rögzítésén. De vajon ki lehetett ez a kőíró mester, aki elkerülte a temetőt több ízben bejáró Péterfy figyelmét? Mivel az alkotó több követ is aláírt, úgy találtuk, érdemes személyét alaposabban körbejárni, felfedni.

A vélhetően csíki származású Szopos család⁵⁶ a történelmi források szerint a 17. század legelején már jelen volt Havadtő társadalmában. 1602-ben a Básta György által császári hűségre esketett marosszéki nemesek, lófők és szabad székelyek összeírásában találjuk a család egyik őst, Zopos Gieörgj jobbágyot, aki 1603-ban colonus Gregorius Zoporként tűnik fel, majd 1614-ben, a marosszéki székelyek általános összeírásakor ugyanő Zopos Gjorgj konfiskált jobbágyként vétetett fel a listára.⁵⁷

Másfél évszázaddal később a családnak már több ága van, amint az kitűnik a református egyházközség határhasználattal kapcsolatos tanúvallatási jegyzőkönyveiből: míg Szopos Zsigmond 1765-ben a falu előljáróival együtt – nem tudni, hogy szabad székelyként vagy armalistaként⁵⁸ – küldöttként közvetített erdőszentgyörgyi gróf Rhédei Zsigmond és Havadtő közössége között, a megkérdezett tanúk között felbuk-

⁵⁵ Péterfy 2005: 86.

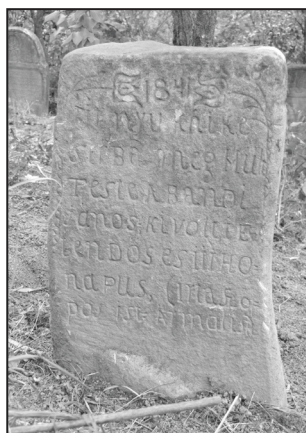
⁵⁶ A *Székely Oklevéltár* adatai szerint a családnevet viselők Csíkszentimrén és Csíkmindszenten, illetve Székelyudvarhelyen is jelen voltak (Szádeczky 1898: 57, 59.; Demény 1997: 84, 371, 578, 806, 807.). Az *Erdélyi Királyi Könyvekben feltűnő adat – Primipilares Georgii Szopos de CsikSzereda* – szerint Apafi Mihály 1663. február 3-án, Segesváron csíkszeredai Szopos György számára lőfősítő levelét bocsátott ki, melyet az utódaira – név szerint két fiára, Györgyre és Ferencre is kiterjesztett: *idem Georgius Szopos ac per eum filii jamnati Georgius et Franciscus, haereditatem et posteritates ipsorum* [Gyulai (szerk.) 2005: 654].

⁵⁷ Demény 1997: 120, 139, 254.

⁵⁸ A 16. századtól a korábbi gyakorlatot, a birtokadománnyal (*in res*) történő nemesítést fokozatosan felváltotta a csak személyes nemesítést (*in persona*) tartalmazó oklevél, amely a benne szereplő címerfestményről kapta a címereslevél (*litterae armales*, magyarul *armális*) elnevezést. Tulajdonosát armalistáknak nevezték (Szálkai 2010.). Társadalmi besorolásuk szerint az armalisták adózó nemesek (Benkő 1999: 10.). A székelyföldi armalisták a kismenességhez tartoztak, tagjaik személy szerinti nemességgel rendelkeztek. „Éppen úgy szántottak-vetettek az egytelkesek, mint mondjuk a szabad parasztok. (...) a kismenesség a paraszti életforma részese volt; a kismenesség látóhatára a falu, kúriája olyan, mint a paraszt szegényes vályog- vagy faháza, birtoka néhány hold föld, műveltsége paraszti” (Egyed 1981: 41–42.). Körükből kerültek ki a települések kézműves iparosai és hivatalnokai – gazdatisztek, papok, tanárok, ügyvédek, orvosok –, a jobbágyfelszabadítás után pedig a falusi armalisták többsége beolvadt a parasztságba.

5. kép. Sz I monogramos sírkő
– Szopos István kőfaragó mun-
kája (Kinda István, 2013)

6. kép. 1 éves 3 hónapos kis-
gyermek sírköve – Szopos Ist-
ván armalista kőfaragó felfedi
magát (Kinda István, 2013)

kannak a família jobbágysorban lévő ágának tagjai is: Szopos Imre (28), méltóságos gróf Malomvizi Kendeffi Elek úr őnagysága jobbágya, valamint Szopos István (42), méltóságos gróf Rhédei Zsigmondné asszony őnagysága jobbágya.⁵⁹ Tíz évvel később, 1775-ben egy erdélyi mesterembereket összeíró adatforrás szerint a 60 éves havadtői Szopos Sigmond kerekas mesterként dolgozott.⁶⁰

Mivel kőfaragónk azonosításában biztos fogódzó négy sírjel aláírása, melyek motívumai és betűtípusai alapján legalább 10 további sírkő készítését köthetjük a nevéhez, tevékenységének fő periódusát az 1840–1850-es évekre tehetjük, ebből következően születésének valószínű ideje sem lehet korábbi a századfordulónál. Az identifikációt nehezíti az azonos nevű rokonok sora. A havadtői református egyház 1788-tól vezetett anyakönyve szerint a Szopos nevű családokban a 18. század végén 4 gyermeket kereszteltek István névre – ám kettő közülük nem érte meg a századfordulót.⁶¹ A kör szűkül ugyan, de faragónk kiléte továbbra sem egyértelmű: adott egy 1798-ban, illetve egy 1814-ben született Szopos István. Az armalista talán a nemesi felmenőire büszke idősebb lehet?

Személyét a rendelkezésünkre álló 19. századi iratok alapján követjük tovább. Egy 1869. december 31-i állapotokat rögzítő népszámlálás adatsoraiban rögzítésre került a megkérdezettek írni-olvasni tudása is, ez alapján az 1798-ban született „idős Szopos István” analfabéta. A rokonság másik ágához tartozó, 1814-es születésű Szopos István írástudóként immár egyedülként jön szóba az azonos nevű havadtőiek közül.⁶²

⁵⁹ MMÁLT HREi 1765: 2^r–2^v.

⁶⁰ Szabó T. 1947: 21.

⁶¹ MMÁLT HRA I.

⁶² MMÁLT Na 1870.

A többféle adatforrásban elszórt életrajzi adatok összefésülésével végül kirajzolható a kőfaragó személyi profilja, anélkül azonban, hogy a köveken kívül bárhol előfordult volna említés kőfaragói tevékenységéről.

A magát *ármálistaként* jegyző Szopos István 1814 májusának második felében született Havadtőn, apja az 1790-ben született Szopos „Imreh”, anyja a szintén 1790-es születésű „Szopos Imrőné Mária”; apai nagyapját Szopos Jánosnak hívták. István keresztelésére 1814. május 25-én került sor,⁶³ keresztapja a későbbiekben fontos helyi státusokat betöltő családból származó Szilágyi Mihály. 26. életévébe lépve, 1840. január 5-én összeházasodott Tar Mihályné 20 éves hajadon leányával, Máriával. Az anyakönyv „Párosultak” fejezetének bejegyzése szerint „Szopos Imréhnek 25 éves ifju legény fija István eljegyeztvén özvegy Tar Mihálynénak 20 éves hajadon Leányát Máriát, ezen ifjak /: kik mindketten confirmálván vagynak /: az alább irt nem atyafi bizonságok előtt kikérdezettvén, a nem erőltetésről külön külön azt felelték: hogy senki sem erőlteti hogy házassági szövetségre lépjenek. Bizonyitjuk. Simon Lajos Lévíta, Tar János Mbiro”.⁶⁴ Házasságukból még azon év novemberében megszületett első gyermekük, Katalin,⁶⁵ három évvel később, 1843-ban pedig Mária jött világra.⁶⁶ Felesége házasságuk negyedik évében, 1844. október 27-én, 26 éves korában *forró betegségben* (láz) meghalt.⁶⁷

A László Gergely református lelkész által vélhetően 1850-ben⁶⁸ az anyakönyv hátsó lapjaira vezetett családlapon Szopos István egyedülállóként jelenik meg, két gyermeke, Kati és Mária szintén vele van.⁶⁹ Apja az 1857-ben végzett népszázeírás⁷⁰ adatsorában már nem szerepel: az elhalálozottak listájából kiderül, hogy Szopos „Imreh” még az év első harmadában, március 23-án elhunyt tüdőgyulladásban, 68 évesen.⁷¹ Ma is álló sírkövét Menyhárt Károly készítette el, az azon feltüntetett *nemzetes* cím pedig végre egyértelművé teszi, hogy a kőfaragó apja armális birtokosa vagy a cím örököse volt, tehát ezt örökölte tovább Szopos István is. E cím sírkövön történő jelölése az identifikációs szándékon túl arra is utalhat, hogy az 1848 utáni évtizedben még mindig rangot jelentett a falusi közösségben a korábbi társadalmi besorolás, s azt az azonos társadalmi rétegből származó *nemes és nemzetes Menyhárt Mozsos* fia, a kőfaragó Károly is nagyon fontosnak tartotta.

⁶³ Az anyakönyvi bejegyzés csak a keresztelés dátumát rögzíti. A kor szokása szerint az újszülött keresztelésére már néhány nappal a születését követően sor került.

⁶⁴ MMÁLt HRA I: 63°.

⁶⁵ 1840. november 12. Ifjabb Szopos István felesége Tar Mária: Katalin. Bizonságok: Molnár Kovács János, Trufán István és feleségeik. Bába Béres Györgyné. Keresztelő: november 20. (MMÁLt HRA I: 22°)

⁶⁶ 1843. Már 5. Ifjabb Szopos Istvánnak feleségetül Tar Máriával született: Mária. K. Anyák: Kovács János ifjabb Trufán István. K. Anyák Kovács Jánosné és Trufán Istvánné Csombor Ágnes. Bába Béres Györgyné. Keresztelő: Mar 8. (MMÁLt HRA I: 25°)

⁶⁷ MMÁLt HRA I: 90°.

⁶⁸ Ez az utolsó évszám, amely a bejegyzettek születési adataként szerepel.

⁶⁹ MMÁLt HRA II: 114°.

⁷⁰ MMÁLtNa 1857.

⁷¹ MMÁLt HRA I: 64°.

Az 1857-es összeírás szerint a Havadtő 16-os házszaám alatt lakó szereplőnk 43 évesen megkülönböztető jelzővel, ifj. Szopos Istvánként jelenik meg, második felesége Anna.⁷² A család lajstromba vett gyermekei: az első feleségétől született, már ismert Mária (1843), illetve második feleségével közös/közösen nevelt (?) gyermekek: György (1846), Sándor (1850), Ida (1851), Pista (1855). Katalin leánya már nem szerepel itt: az összeírás évében „erőltetés nélküli szeretetét nyilvánította mátkája iránt”, és férjhez ment „egrestői katolikus ifjulegény Intze János”-hoz.⁷³

Az 1869. december 31-i állapotokat rögzítő népszámlálás még több adatot szolgáltat az armalista személyét illetően. Havadtői Szopos István születési éve 1814, a felmérés évében 55 éves, vallása év. réf., nős, gazdálkodó, a saját tulajdonában lakik, tud írni és olvasni. Felesége Bagosi Anna, aki 1812-ben született (tehát két évvel idősebb a férjénél), katolikus, Farkaslakán született, olvasni tud, de írni nem. A családból ekkorra már kirepültek a gyermekek, csak ők ketten éltek Havadtő Nagy utcájának 16. száma alatt.⁷⁴ Házuk egy szobából és egy előszobából álló lakás volt, melyhez egy fészter és egy pajta tartozott, azokban két marhát és két juhot tartottak.⁷⁵

A jelentősebb birtok nélküli kismemesi családból származó Szopos István a kőfaragói pályáját az eddig fellelt, biztosan általa faragott legkorábbi kő alapján legkésőbb 27 évesen kezdte, első szignált köve 1841-es datálású, melyet az 1 éves 3 hónapos Bandi János sírjára készített.⁷⁶ Az armalista rangjára büszke István írni-olvasni tudásával a helyi társadalomban kétségtelenül kiemelt helyzetben volt. Kőfaragói tevékenységét valószínűleg kedvezőtlenül befolyásolta a vele azonos időben, 1840-ben induló fiatal és igen tehetséges Menyhárt Károly munkássága, akinek a faragott síremlékei művészi megformálásuk által messze túltettek a rövid, standard szövegből és a díszesebb változatban is csupán apró virágdíszítményből álló Szopos-féle kisméretű, rusztikus sírköveken.

Az anyakönyv elhalálozási rovata szerint 1870. április 10-én az immár nem ifjúként, hanem „közepső”-ként emlegetett Szopos István viszonylag fiatalon, 56 éves korában, tüdőbajban hunyt el.⁷⁷ Menyhárt Károly, a falu neves kőfaragója által elkészített egyszerű sírkövről elmaradt az armalista azonosítás, eszerint a rendi társadalom felbomlása után negyedszázaddal már nem volt releváns az egykori társadalmi státus megjelölése.

MENYHÁRT KÁROLY – FELMENŐK ÉS LESZÁRMAZOTTAK

Havadtő leghíresebb és szakirodalmi szinten is bemutatott kőfaragója Menyhárt Károly. Családja a közeli Bedéből származott,⁷⁸ sírhelyük a havadtői temető nyugati ol-

⁷² Ha össze is házasodtak, az nem Havadtőn történt, az anyakönyv nem tartalmaz erre vonatkozóan bejegyzést.

⁷³ MMÁLt HRA I: 77°.

⁷⁴ Anyja, Szopos „Imrőné” Mária a szomszédban vagy a ház külön számozott szobájában, a 15. házszaám alatt lakott.

⁷⁵ MMÁLtNa 1870.

⁷⁶ A kutatás további feladata a mester által készített valamennyi sírkő azonosítása.

⁷⁷ MMÁLt HRA II: 85°.

⁷⁸ Péterfy 2005.

7. kép. A 10 éves Menyhárt Károly munkája (Kinda István, 2013)

8. kép. Menyhárt András kőfaragó munkája (Kinda István, 2013)

dalán húzódó árokhoz közel, a temetődombra futó sorban állnak, melyek között az elsőket a domb lábánál, a következőket egyre feljebb helyezték örök nyugalomra. Sírköveik magas fokú szakmai jártasságot tükröznek, alkotójuk minden esetben a fél évszázadon keresztül alkotó leszármazott, Menyhárt Károly.

Károly felmenői már a 18. században befolyásos tagjai voltak a faluközösségnek. Nagyapja, Menyhárt Mózes egy 1765-ös tanúvallatási jegyzőkönyv szerint a falu megbízottjaként, de annak akarata ellenére eladta a Kárhágó pataka melletti rétet méltóságos gróf Rhédei Zsigmondné asszony önnagyságának, emiatt a falu pereli.⁷⁹ 1770-ben státusát a „Menyhárt Mózes uram ő kegyelme nemes” rangjelzővel pozícionálták.

Ifjabb Menyhárt „Moises”, Károly apja 1806-ban született, földművesként sorolták be az 1857-es népszámlálás alkalmával. Felesége, Borbála szintén 1806-os születésű. Anyagi tehetségét és társadalmi státusát jelzi, hogy 1841-ben az egyháznak pénzt kölcsönzött, 1850-től a presbitérium tagjává választották, több ízben képviselte egyházát az erdőszentgyörgyi anyaegyházzal folytatott vitás esetekben a parciális gyűléseken.⁸⁰ *Legöregebb tagként* jelölve benne volt abban a bizottságban is, amely 1864-ben levélben válaszolt a Pesty Frigyes által Székelyföld településeire kiküldött levelére, mely a helynévanyagot kívánta felgyűjteni a teljesség igényével.⁸¹

A fiatal házaspár nagy megpróbáltatásokat élt át, 1843-ban 3 gyermeküket vesztették el a tomboló járványok miatt: „1843. Marz 18. Szabad Székel Menyhárt Moses Leánkája Anna, 8 éves, *skárlát*”; „1843. Apr 11 Szabad Székel Menyhárt Moses fija Moses, 10 éves, *nem tudatik*”; „1843. Apr 24 dtto Menyhárt Moses Leánykája, 7 éves, *skárlát*”. Szakácsként dolgozó „ifjúlegény Menyhárt Moses”-t *vérhas* vitte el 23 éves

⁷⁹ MMÁLthREi 1765.

⁸⁰ A Havadtői Református Egyház azóta eltűnt anyakönyve alapján lásd Péterfy 2005: 86.

⁸¹ Pesty 1864–1865: 67–69.

korában, szintén 1843-ban. Mivel születésére vonatkozóan nem találtunk bejegyzést, vélhetően az idős Menyhárt „Moses” fiáról vagy késői testvéréről van szó.⁸²

Az anyakönyvek „Elhalálozások” rovatában az 1869-es évben ott találjuk Menyhárt „Mosesné” Balog Borbárát, aki szeptember 6-án, 64 éves korában *sorvadály* (TBC) miatt elhunyt.⁸³ Ez az oka, hogy az 1869-ben elvégzett újabb – ezúttal részletesebb, több adatot rögzítő – népszámlálás során az 1806-ban Bedében született Menyhárt „Moses” ev. ref. vallású férfi özvegyként került nyilvántartásba, s ugyaninnen kiderül az is, hogy azon kevesek közé tartozott, akik tudtak írni és olvasni a faluban. A család feje ekkor már a nős, három gyermeket nevelő Károly, otthonuk a szülei által is lakott ház a Nagy utca 20. szám alatt (szinte tőzsomszédok voltak a kőfaragó Szopos Istvánnal), melyhez egy szoba, kamra és előszoba, valamint egy pince és egy fészertartozott. A család állatállományát 3 sertés jelentette.⁸⁴

Menyhárt „Moses” végül 1873. december 4-én, 67 éves korában, *arénában* (influenzaszerű, rágszálók terjesztette vírusos betegség) halt meg, az Erdőszentgyörgyről beszolgáló László Gergely református pap prédikációval temette el.⁸⁵ Fia, Károly által készített sírkövén visszaköszön a valamikori kismemesi státus megörökítése, a kő *Nemes és nemzeti Menyhárt Mozes* emléket őrzi.

Péterfy László levéltári adatok híján Menyhárt Károly születésének idejét az 1820-as évek elejére tette.⁸⁶ Az 1857-es népszámlálás azonban eloszlatja a homályt ez ügyben is: ekkor a Menyhárt családnál egy fiúgyermeket írtak fel a biztosok, Károly nevezetűt, aki 1830-ban született. Az évszám jelentősége ebben az esetben óriási: a Menyhárt Károly faragta sírkövek kezdő évszámának tükrében azt jelenti, hogy az írni-olvasni tudó fiatalember mindössze 10 évesen készítette el első alkotásait! Ez teljesen egybecseng az önéletrő-visszaemlékező Nagy Sándor vallomásával, aki szintén 10–12 évesen készített kisebb méretű, virágos fejjel díszített sírköveket a havadtói temetőbe.

Szintén Nagy Sándor beszél arról, hogy Károly 48-as honvédként szolgált,⁸⁷ tehát 18 éves korában állt a haza szolgálatába. Néhány évvel később, 1852-ben a presbitérium – melynek ekkor már az apja is tagja volt – segédtanítónak nevezte ki Király István lévita mellé, ez a státus mindenképp iskolázottságra vall. Péterfy valószínűsíti, hogy a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja volt, s valószínűleg nem fejezte be tanulmányait, „mert akkor nem maradt volna iparos”.⁸⁸

Első gyermeke 30 éves korában született, 1860. március 16-án „Menyhárt Károlynak Nőjétől Donát Susánnától született fija Kálmán. Bizonyosság a’ Bába asszony HavadiMosesné.”⁸⁹ A csecsemő egy hónapos korában, április 19-én ismeretlen okok

⁸² MMÁLt HRA I: 90^r.

⁸³ MMÁLt HRA II: 84^v.

⁸⁴ MMÁLtNa 1870.

⁸⁵ MMÁLt HRA II: 89^v.

⁸⁶ Péterfy 2005: 86.

⁸⁷ Nagy S. 1965.

⁸⁸ Péterfy 2005: 86.

⁸⁹ MMÁLt HRA I: 48^v.

miatt elhunyt.⁹⁰ Károly 1866-ban saját testvérének és Kálmán fiának közös sírkövet készített, melynek körben komponált felirata a következő:

ITT NYUGSZIK / MENYHÁRT MOSES / MEGHALT 10 ÉVES KORÁBA / 1843. ÁPRI 13: / ÉS KÁLMÁN 5 HETÜS / KORBA 1860 HALT MEG.

1867-ben Menyhárt Károlynak már egy második feleség, a római katolikus Gál Anna szült leánygyermeket, akit Rosa néven iktattak az anyakönyvbe,⁹¹ a későbbi forrásokban feltűnő Klára (1869) születése valamilyen okból nem került bevezetésre.

Az 1869. december 31-i állapotokat tükröző népösszeírás a családot a következőképpen írta le: Menyhárt Károly 1830-ban Bedében született, év. ref. vallású, nős, gazdálkodással foglalkozik, tud írni és olvasni. Felesége, Gál Anna 18 évvel fiatalabb, mint Károly, 1848-ban született Havadtőn, katolikus vallású, nem tud írni-olvasni. A statisztikába az egészen kicsi gyermekeik, Rosa (1867, ev. ref.) és Klára (1869, katolikus) került bevezetésre. A családból két személy volt írástudó, Mózes és fia, Károly.⁹² 1872-ben a Menyhárt családban megszületett Árpád,⁹³ 1875-ben pedig Anna⁹⁴ jött világra. A gyermekek még nem nőttek fel, amikor édesanyjuk elhalálozott. Sírkövén, melyet férje készített, a következő felirat olvasható:

IHS / ITT NYUGSZIK / GÁL ANNA / MENYHÁRT / KÁROLY NÉ / MEGHALT / 1887 JUNIUS / 4én 39 ÉVES / KORÁBAN / ÁLDÁS BÉKE / PORAINAK / E KÖVET ÖRÖK / EMLÉKÜL / EMELTE FÉRJE / ÉS 4 KESERGŐ / GYERMEKE / RÓZA KLÁRA / ÁRPÁD ÉS ANNA. A kő hátoldalán a dátum: 1893.

Menyhárt Károly 1840-től kezdődően a kiterjedt család tagjai számára készítette az első sírköveket, de arra is rákényszerült, hogy saját testvéreinek, majd fiának is sír- emléket állítson. Első köve – melyet az 1790-ben született Menyhárt Anna⁹⁵ számára készített 1840-ben – nagyfokú szakmai tudásról tanúskodik (7. kép). A leveles inda körbefogja az élére állított téglalap alakú követ, felső részének közepén egy levelek által közrezárt tulipán látható, melyből két oldalra újabb két tulipán hajlik ki. A köre a kézírás betűivel véste alkotója a szöveget, aláírás nem található rajta. Az alsó részen két oldalról behajló nagyméretű levél zárja le a kompozíciót, ezeket a leveleket a továbbiakban még számos Menyhárt-kövön megtaláljuk, lényegében azonosítóként tekintünk rájuk.

Péterfy László a kőfaragó Menyhártoknak három nemzedékét különbözteti meg, Károly mellett fiát, Árpádot és unokáját, Andrást.⁹⁶ Mindössze két sírkövön tűnik fel az M. A. mesterjegy, mely feltehetően Andrást fedi, mindkettő a 19. század legvégéről, 1898 és 1899-ből való. Feltűnő, hogy a Károlytól már fél évszázaddal korábban megszokott arányos szövegelrendezés, a szövegtükör határainak tisztelete felbomlik, egy-egy betű kilóg a kő széléig, a szöveg a korabeli helyesírást, a megszokott rövidítéseket több helyen mellőzi:

⁹⁰ MMÁLt HRA I: 94^v.

⁹¹ MMÁLt HRA II: 10^v.

⁹² MMÁLtNa 1870.

⁹³ MMÁLt HRA II: 20^v.

⁹⁴ MMÁLt HRA II: 26^v.

⁹⁵ MMÁLt HRA I: 2^r.

⁹⁶ Péterfy 2005: 86.

EGY KIS ÁNGYAL / KA SZOMBATI / IRÉN M.H. 3 HE / TŰS. K. B. 1898: / .M.A: (8. kép).

Menyhárt András 1952-ben hunyt el.⁹⁷ Károly unokájának, Menyhárt Árpádnak a kőfaragói tevékenységéhez nem találtunk sem adatot, sem dokumentumokat.

Nagykenden, Péterfy fő kutatási településén kiemelte az 1882-ben Menyhárt György által feliratozott sírkövet („Menyhárt György készítette síremlék kő”), arra gyanakodva, hogy ez az alkotó Károly unokatestvére lehetett.⁹⁸ Véleményét sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, tény azonban, hogy Menyhárt család Nagykenden is élt, a havadtői Menyhárt György az 1869-es népszámlálás alkalmával analfabétának vallotta magát, így biztosan nem erről a személyről van szó.

JELEK ÉS REPRESENTÁCIÓK

Havadtő régi temetőjének kutatása nyomán megállapítható, hogy a 19. század első felében a sírkőállítás a család részéről jelentős anyagi erőfeszítést, a kőfaragó részéről szakmai kihívást jelentett – bár az alfabetizációs állapotokat látva valószínűleg nem a nyelvezet, hanem a forma és a díszítmény lehetett az, ami alapján a kőfaragót szakmailag megítélte a helyi közösség.

A kőfaragás helyi megjelenését követően a 19. század második felében állított kövek változatossága arra utal, hogy a sírkőfaragók gazdag kínálattal és alkalmazkodó készséggel igyekeztek megrendelőket szerezni.⁹⁹ Egészen a 19. század végéig érezhető a kövek üzenetén, művészi vagy puritán kivitelezésén, hogy az elhunyt személy milyen helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában. A felhasznált kőanyag több típusú homokkő, ritkább esetben andezit vagy trachit. A faragás technikájára a 19. század első felében a vésés jellemző, Menyhárt Károly sírkövei közül több domború faragással készült a század közepén. Abból, hogy csak az ő művein találkozunk a domború faragással, arra következtethetünk, hogy a konkurens kőfaragók nem tudták művészetüket hasonló tökélyre fejleszteni.

A betűtípusok igen változatosak. A legkorábbiak közt is találunk kézírásos megoldást, de szálkás, talpas antikva betűkkel feliratozott köveket is. Egy erősen degradálódott, trombitás angyalt ábrázoló kő utolsó betűtöredékei gótikus jellegű fraktúr írásjelekre engednek következtetni.

A köveken alkalmazott díszítőmotívumok közt a leggyakoribb a virágornamentika. A legkorábbi virágos díszítmény megfogalmazása a Menyhárt Károly és a Szopos István sírkövein nagyjából azonos: a kő felső felén egy középre helyezett tulipánból két oldalra nyíló két tulipán, illetve a kő két oldalán felfuttatott szárból középre nyíló két tulipán díszítmény tűnik fel több kövön is.

Menyhárt kövei néhány év leforgása alatt hatalmas változást mutatnak: a faragó mind a kő alakjában, mind díszítményében teljesen egyedi hangot ütött meg, melyeket

⁹⁷ Péterfy 2005: 86.

⁹⁸ Péterfy 2005: 38, 86.

⁹⁹ Péterfy 2005: 38.

9. kép. Tar János templom-építető megyebíró és felesége sírköve (Péterfy László, 1980-as évek eleje)

10a–b. kép. Nemes és nemzetes Menyhárt „Mozses” sírkövének eleje és háta (Kinda István, 2013)

kortársai nem utánozhattak. A korai köveken a növényi ornamentika számtalan variánsban megtalálható a köveken: az indás, leveles, virágos díszítés mellett olaszorsóból kinövő virágcsokor, valamint cserépbe helyezett virág is több követ díszít.

Malonyay Dezső népművészeti monográfiájában megjegyezte, hogy „ritkaság számba megy a malomfalvi temető egyik sírkövének egyik alakos díszítése, mely arc-kép akarna lenni”. Balassa Iván egyediként tekint arra a Királyfalván álló kőre is, amelyet Kós Károly közölt, melyen egy férfifejet véstek a sírkő felső részébe.¹⁰⁰

A havadtői temetőben több antropomorf ábrázolású sírkő is megtalálható, egy kérdéses példány kivételével mind a Menyhárt Károly munkái. A legkorábbi vélhetően az 1844-ben tüdőgyulladásban elhunyt Tar János megyebíró sírköve, a „jo honfi Hiv Férj Gondos gazda és Apa, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgo szorgalomal építettő Megye Biro” emléke a templomtorony domborművével és az elhunyt arcképével díszített egyedi alkotáson került megörökítésre. Az 1852-es datálású különlegesen gazdagon faragott munka, melyet Taar Mihály emlékére készített *(lásd 2a–b. kép)*.¹⁰¹ Az ezt követő három évtizedből nem maradt fenn antropomorf alkotás, de az 1880-as évek közepén több darab is készült. 1885-ben saját apja, Menyhárt Mozsies emlékére állított mindkét oldalán faragott remeket, a hátoldalon apja profilból ábrázolt bajuszos arcképe egy kerek rájában/kiterjesztett félholdban jelenik meg, alatta a magyar címerpajzs a nemzeti hovatartozást és elköteleződést jelzi az utókor számára *(10a–b. kép)*.

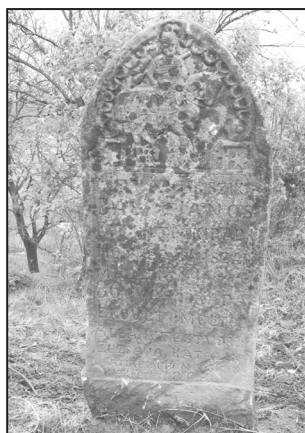
Kerekes Péter emberi alakot idéző sírköve szintén 1885-ben készült, s bár körplasztikának tűnik, valójában dombormű, mely nem biztos, hogy a Menyhárt Károly

¹⁰⁰ Balassa 1989: 71.

¹⁰¹ A kő a továbbiakban részletesebben is ismertetésre kerül.

11. kép. Kislány sírköve az 1880-as évekből (Péterfy László, 1980-as évek eleje)

12. kép. Bálint János m. királyi honvédhuszár sírköve (Kinda István, 2013)

13. kép. Újrahasznosított sírkő (Kinda István, 2013)

alkotása – vélekedett a faragászati technikákban otthonosan mozgó Péterfy László¹⁰² (lásd 1. kép).

Mitra Juliánna két éves és három hónapos kisgyermek valószínűleg az 1880-as évek végén hunyt el, a dátum utolsó két száma lekopott a szépen faragott sírkövről. A koronamotívum szoros rokonságot mutat a Szent Korona-ábrázolásokkal. Alatta egész alakos, mindkét kezében virágot tartó szoknyás, hosszú hajú lány látható (11. kép).

Bálint János volt m. királyi honvédhuszár számára 1889-ben készült el kisebb méretű, ám kivitelezésében annál díszesebb sírköve, melynek fő motívuma egy lovon ülő csákós, bajszos huszár (12. kép).

A fentebb említett trombitás angyalt ábrázoló kő felirata teljesen levált, az alsó részen látható betűtöredékek magas művészi erővel megalkotott munkára utalnak. A szárnyakkal ellátott angyal a felirat fölötti mezőben lebeg. A kő alsó peremén még kivehető az M. K. monogram.

Menyhárt Károly kézírása, melyet az 1850-es évektől az egyházi jegyzőkönyvekben is megtalálunk, ugyanazzal a kalligrafikus kézírásos vonalvezetéssel került bevézésre az általa készített kövekbe is, ha éppen nem iniciálékkal rövidítette nevét. Hasonló kézírással csak kortársa, szomszédja, Szopos István dolgozott. Szintén Menyhárt Károlyra utal néhány motívum, mely számos kővén feltűnik: az epitáfium után két oldalról behajló, két-két liliomszerű levél; a feliratmező két alsó szélébe vagy az alá faragott három-három befelé néző levélből álló apró kompozíció; a kő két peremén diszkréten felfele futó hullámszó, leveles inda.

¹⁰² Az alkotást Péterfy Menyhárt Károly fiának, Jánosnak tulajdonítja. Lásd Péterfy 2005: 90. A levéltári anyag és a feleség sírkőfelirata egybecsengően arról tanúskodik, hogy Károlynak egyetlen fia érte meg a gyermekkort, Árpád.

A feliratok nyelvi megfogalmazása nem mindig egyedi: a standard adatok – elhalálozás ideje, név, életkor – olyan szófordulatokba vannak foglalva, amelyek ugyanazon mesterre engednek következtetni. Legkorábbi köveinken a dátum és a név után az „x év után e sírbe tétet” formula olvasható, kicsivel később az „itt nyugszik e világból kimult XY életének x esztendejében”-típusú szövegek terjedtek el.

Temetőkutatásunk során érdekes információk is felszínre kerültek. Egy 1869-ben elhunyt számára készített újabb stílusú kő bemélyített szövegmezeje egy korábbi sírkő feliratának és díszítményének félig-meddig sikerült eltüntetésével került kialakításra. Az újabb kő biztosan nem Menyhárt Károly munkája, a korábbi viszont valószínűleg az volt. A kő újrahasznosítására a megbízást vélhetően a családtól kapta a kőfaragó, akinek a rendelkezésére nem újonnan szerzett alapanyagot, hanem egy néhány évtizeddel korábban elhunyt „rég” sírkövét bocsátották. A kő fején, vállain és a domború részekén jól kivehető az egykori virágornamentikás díszítés: a kő két szélén felfele futó vésett vonal a kő nyakán befele hajlik, ez a két szár tartja a központi motívumot, a Menyhárt Károlytól és Szopos Istvántól ismerős tulipánt. A kő új motívuma egy szívből kinövő virág, két oldalra lehajló két-két levéllel és egy-egy bimbóval. Felirata:

ELHERVATT A / VIRÁG MÉG BIMB / BO KORÁBA / SZOMBATI JÚ / LIÁNNA
8 ÉV / VES KORÁBA TÉ / TETET E SIR BA / 1869CEDIK ÉV / ELSŐ NAPJÁN.

Az epitáfium stiláris és ortográfiai megoldásai is kétséget kizáróan egy újabb kőfaragó mellett szólnak, vélhetően Kerekes János munkája (13. kép).

Köveink díszítményének egy csoportját a foglalkozásra utaló eszközök szerepeltetése jelenti. Leggyakrabban az eke, gazdasági szerszámok csokra, szőlőtőke jelenik meg a földműves sírkövén, a honvédek síremlékei keresztbe tett kardot és puskát ábrázoló díszítményűek. Az olvasott, tanult személyek – Menyhárt Károly apja, Mózes, Király István lévita tanító, Gáll Gábor pap – státusát nyitott könyv szimbolizálja. Egyetlen sírkövön kőfaragásra utaló szerszám is feltűnik, egy kétélű csákány egy virág/nap társaságában, a felirat azonban a kő porózussága és rétegzettsége miatt erősen lekopott, nem tudjuk, ki nyugszik alatta.

A sírkövek a hantra legtöbbször nem a temetés napján kerültek, hanem az első évfordulón, esetleg évekkel, egyes példák szerint akár több évtizeddel később is állíthatták azokat. Az időbeli távolság, illetve a hivatalos okiratok szükségessége miatt megeshetett, hogy évekkel is elvették a kövek datálását, a születés vagy a halál idejét, az évszámok tehát nem minden esetben pontosak.

Varga Mihály és felesége, Nagy Mária egymás mellett álló sírköveit két különböző mester készítette. A korábban elhunyt asszonynak Menyhárt Károly faragott rendkívül díszes síremléket 1851-ben, VARGA MI / HÁLYné + NaGY / MÁRIa + életének 48 / ESZTENDEIben SEP / 3 Kán 1851 / I: M:KÁ: felirattal (14. kép). A férj szinte három évtizeddel élte túl asszonyát, 1879-ben halt meg, s számára már vélhetően Kerekes János készítette a puritán, egyszerű sírkövet. Felirata: VARGA MIHÁLY / NYUGÓSZIK e SRBA / AKI MEGHÓLT 74 ÉV: / VES KÓRÁBA 1879BE / ÁPRI 13a : ÖZVEGYEN / ÉLT 32 ÉVEKET. Bár kettejük halála között 28 év eltérés van, a halás utókor emlékezte szerint apjuk 32 évig volt özvegy. Példánk annak a szemléltetésére is kiváló, hogy a többnyire még oralitáson alapuló másfél-két évszázaddal ezelőtti lokális társadalom által kőbe vésett adatoknak körültekintéssel érdemes hitelt adni.

14. kép. Varga Mihályné gazdagon faragott sírköve 1851-ből – a 21 éves Menyhárt Károly munkája (Kinda István, 2013)

15. kép. Gáll Gábor pap és neje 19. századi régimódi sírköve és 20. századi obeliszkje (Kinda István, 2013)

16. kép. Havadi András nap-számos sírkövét a kőfaragók adományozták (Kinda István, 2013)

A vésett és domború faragással kialakított motívumok, díszítmények mellett már a 20. század második évtizedének a végén megjelent egy új médium az emlékállítás és üzenetközvetítés terén: egy 1918-as datálású homokkőből faragott sírkő felső díszítményének már csak a helye látszik: megjelent az első téglalap alakú fénykép a sírkövön. Bizonyára nem véletlen ez az újító lépés: a fénykép Kerekes János sírkőfaragó felesége síremlékének központi díszítménye, a domborúfaragott virágkoszorú által közrefogott kép bizonyára városon készült, porcelánra égetett arckép lehetett.

A temető falura néző oldalán, közel a mezőre vezető úthoz egy különleges sírkőpár vonja magára a figyelmet (15. kép). A szimmetrikus, két méternél is magasabb műkö obeliszk mellett egy régi stílusú, homokkőből faragott sírkő található. Mindkét kő ugyanazokról a személyekről szól: Gáll Gábor és neje, Tar Eszter sírkövei. A régebbin nem szerepelnek az elhalálozási dátumok, miből arra következtetünk, hogy azt még éltükben készítették, a motívumokból sejthetően még a 19. század utolsó két évtizedében. A nagy valószínűséggel Menyhárt Károly által készített kő fő motívuma a kezében nyitott könyvet tartó palástos alak, alatta ekét húzó két ökör látható. Felirata két szövegtükörbe szedett, a bal oldalon a férfi, a jobb oldalon a felesége rövid élettörténete elevenedik meg. A motívum magyarázatát a versbe szedett szövegben találjuk:

ITT NYUGSZIK / GÁLL GÁBOR / SZÜL: 1842BEN / SZEP: 15ÉN / 30 ÉVIG
VOLTAM / PAP. AZTÁN / GAZDA LETTEM / DE A PALÁS / TOMAT VÉGIG /
MEG ŐRIZTEM / M:H:

A felesége egyes szám első személyű vallomása a következő:

ITT NYUGSZIK / TAR ESZTER / SZÜL: 1845BEN / OKTÓBER 16N / EGÉSZ
ÉLETEM / BE AZ ERÉNYT / KÖVETTEM S / JUTALMUL EGY / JO FÉRJ BOL /
DOGÍTOTT EN / GEM M: H:

A jó anyagi helyzetű család leszármazottjának reprezentációs igényeit a több mint

20 éve elkészült homokkő sírjel már nem elégítette ki, ezért az 1920-as években elhunyt szülei emlékére modern obeliszket készíttetett. A végtelenül leegyszerűsített műkő felső felében egy nyitott könyv utal a tanult emberre, alatta a szöveg már harmadik személyben beszél az elhunytakról:

ITT / NYUGSZIK / GÁLL / GÁBOR / SZENGELICEI / REF. LELKÉSZ / SZÜL.
1842 / SZEPT 15 / M. H. 1922 / MÁRCIUS 18 / «» / ÉS NEJE / TAR / ESZTER / SZÜL.
1845 / OKT. 17 M. H. / 1924. OKT. 13 / NYUGALMOK / LEGYEN / CSENDES / «»

Az egyértelműen reprezentatív céllal készült kövek mellett olyanok is vannak, amelyek a kőfaragó vagy az elhunyt barátainak, falustársainak kegyességéből kerültek felállításra. Dombrádi Mihály napszámos 20. század első felében készített sírköve különleges teniszütő alakja, szövegének tartalma és versbe szedett volta miatt is különleges, de azért is, mert megőrökíti Kerekes Mihály kőfaragó, valamint Havadi András és Szakács György „köves” nevét, illetve az adományozás tényét – amint írja, ha lett volna rokon, a sírkő árát, azaz néhány ezrest kértek volna.

ITT NYUGSZIK DOMRÁDI / MIHÁLY EGY HIV SZOLGAA / KI HAVADTŐN
MINDEN JÓ / GAZDÁNAK VOLT A NAPSZÁMOSA / A MÉG JOL TUDOT
DOLGZNI / MINDEN KI KAROLTA VÉNSÉ- / GIBEN SENKI SE ÁLHATA E /
SIR KÖVET IRTA KEREKES / MIHÁLY HAVADI ANDRÁS KÜL / ÉS SZAKÁCS
GYÖRGY KÖVES / ATÁK EGY PÁR EZERESEIT / LET VOLNA ROKON KÉRIK
/ VOLNA (16. kép).

Nem csupán Gáll Gábor pap volt az, aki még életében elkészíttette saját és neje sírkövét. Csiszér János és felesége legyező alakú sírköve már az utolsók közé tartozik, az 1930-as évek közepéről. Ekkor már valószínűleg ifj. Kerekes János, illetve Kerekes Mihály kőfaragó dolgoztak még homokkőből, de már megjelentek az új, műkő vagy öntött beton sírjelek is.

A sírkőfaragók az egyéni munkák mellett nagyon sok hasonló vagy egyforma követ készítettek. Bizonyára nagy újításnak számított a két világháború között, amikor a temetőben felállították az első műkőből készült síremléket. Bandi András 1942-es feliratú sírköve cementes-mozaikos homogén, szemcsés anyagból készült, amely nehezen tartja meg a vésett feliratokat, a betűk élei lekerekedtek, nehezen olvashatóvá váltak. Az 50-es évektől aztán teljesen átálltak a cementes, mozaikos, márvány felhasználásával készült síremlékek készítésére, s ezzel feledésbe merült egy archaikus vonásokat továbbörökítő foglalkozás.

ÖSSZEGZÉS

A Havadtőn dolgozó 18–19. századi kőfaragók naiv és művészi kivitelezésű munkái egy székelyföldi közösség értékszemléletét, világlátását, az emlékállítás idealizált és gyakorlati megvalósulásának buktatóit, sikereit, törekvéseit is elénk helyezik. Formaviláguk, stílusuk, díszítményeik révén fokozatosan a helyi kultúra termékeivé váltak.

A sírkőfaragás helyi megjelenésétől számított egy évszázadon keresztül, nagyjából a 19. század végéig az élők és a holtak világában azonos szimbólumokon keresztül fejezték ki az együvé tartozást, a falu és temetője valójában együtt jelentett emberlakta

közösséget. Nagy társadalmi és lelki átalakulások vezettek oda, hogy a paraszti világ meghitt, néma gyásza a 20. század első évtizedeire egyre szabványosabb, üzenetükben is nagy szavakat közvetítő gyászpompával cserélődött fel, amelyben a külsőségeknek egyre nagyobb lett a szerepe. Falusi temetőkben is érezhetővé válik már a két világ-háború között, hogy „a gyáripar és az industrializmus kora legkönnyörtelenebbül a holtakkal bánik el: en gros siratja őket és méretek után szabja az árakat. A halálban mindnyájan egyenlők vagyunk és ennek a hasznát leghamarább a sírkögyárosok vonták le, akik sietve szüntették be az egyéniséget.”¹⁰³

Irodalom

BALASSA Iván

1989 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina Kiadó.

1992 *A székelyföldi Erdővidék temetői*. Debrecen: Ethnica.

BARTHA Elek

1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*. Debrecen: Ethnica.

BENKŐ József

1999 *Transsilvaniaspecialis. Erdély földje és népe. II. könyv. A székelyek földje*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Szabó György. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

DEMÉNY Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi)

1997 *Székely Oklevéltár IV. Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

DEMETER Lajos

1997 A sepsiszentgyörgyi régi zsidó temető sírköveiről. *Acta III/2.* 137–146.

2001 A sepsiszentkirályireformátus temető és régi sírkövei. *Acta VII/1.* 343–372.

2005 A háromszéki temetők jelképvilága. In S. Lackovits Emőke – Szöcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.* I. kötet. 373–410. Sepsiszentgyörgy–Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadság és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

GYULAI Éva (szerk.)

2005 *Erdélyi Királyi Könyvek. Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*. 30. kötet. DVD-ROM. Budapest: Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara.

HÁLA József

1995a Kőbányászat és kőfaragás a kalotaszegi Magyarvistán. In Hála József: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. Életmód és tradíció 7.* 156–188. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

¹⁰³Nádai 1914: 187–188.

- 1995b Történeti és néprajzi adatok olasz kőbányászok és kőfaragók magyarországi tevékenységéhez. In Hála József: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. Életmód és tradíció* 7. 189–210. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2006 A kőfaragás és emlékei a székelyföldi Homoródjánosfalván. In Hála József: *Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok. Életmód és tradíció* 9. 36–57. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- HEREPEI János
- 1988 *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KELEMEN Lajos
- 1977 *Művészettörténeti tanulmányok I–II*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- KINDA István
- 2014 Faragott sírkövek Székelyföldön. Temetőrendezés és állagvédelem között. *Csernátoni Füzetek*. 2014/65. 3–6.
- 2015 Faragott sírkövek kutatása Székelyföldön. Havadtő „felfedezett” síremlékei. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. 209–225. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.
- KONKOLY György
- 2014 *Szakvélemény Havadtő 19. századi temetőjében feltárt síremlékek konzerválására, illetve restaurálására*. Kézirat, a Pro Havadtő Egyesület tulajdonában.
- KÓS Károly
- 1978 Építkezés. In Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – dr. Nagy Jenő: *Kis-Küküllő menti magyar népművészet*. 13–98. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- KOZMA Ferenc
- [1879] 2008 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Hasonmás kiadás. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda: Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó.
- LANG Tünde
- 2014 Falumunka Énlakán (2011–2013). Beszámoló az énlakai temetőben 2013-ben végzett kutatásról. In dr. Marelyin Kiss József (fel. szerk.): *Önfenntartó falu – fenntartható vidék. Pro Énlaka – hogy Énlaka élő falu maradjon... Kárpát-haza Szemle* 5. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet. 9–10.
- NÁDAI Pál
- 1914 *Az élet művészete*. Budapest: Franklin.
- NAGY Sándor
- 1965 *Életrégény. 1887-től 1960-ig*. Kézirat a család tulajdonában.
- NAGY Zsolt
- 2013 A halott-tisztelet kegyeleti helyszínei – társadalmi differenciálódás és a nemzetségi szervezet nyomai a gegeti temetőkben. *Acta Siculica* 2012–2013. 721–738.
- NÉMETH Lajos
- 1983 Funerális művészet. *Ars Hungarica* 1983/1. 7–19.
- ORBÁN Balázs
- 1868–1973 *A székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. I–VI*. Pest és Budapest. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft. 2003. Forrás: mek.oszk.hu. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/161.html> (Letöltés: 2016. 01. 20.)

PESTY Frigyes

- 1864–1865 [2014] *Helynévgyűjteménye. Székelyföld és térsége III. Maros megye.* (Sajtó alá rendezte: Csáki Árpád és Pál-Antal Sándor). Budapest–Sepsiszentgyörgy: Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum.

PÉTERFY László

- 1977 Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendői temetőben. *Folklor Archivum* 7. 79–163. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1983 Kőből készült sírjelek a Kis-Küküllő és a Nyárád mentén. *Ars Hungarica*. 1983/1. 77–86.
- 2005 *Marosszék régi sírkövei.* A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

POZSONY Ferenc

- 2015 Kalotaszegi sírkövek. In Vincze Szabolcs: *Kalotaszegi sírkövek. Fotóalbum.* 6–17. Bánffyhunyad: EXIT Kiadó.

SARUDI SEBESTYÉN József

- 1991 Háromszéki temetők sírköveiről. *Pavilon* 5. 30–35.

SEBESTYÉN Károly

- 1907 Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő* VIII. 1–2. 105–110.

SZABÓ T. Attila (levéltári forrásokból közlése)

- 1947 Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 208. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

SZÁDECZKY Lajos, dr. (szerk.)

- 1898 *Székely Oklevéltár VII. 1696–1750.* Kolozsvár: Ny. Gombos Ferencz Lyceum-Nyomdájában.

SZÁLKAI Tamás

- 2010 *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban a Hajdú-Bihar megyei levéltár egyéni címeres nemeslevelei (1535–1811) és nemesi iratai alapján.* Debreceni Egyetem, Történelmi Doktori Iskola, doktori értekezés. Elérhetőség: http://www.science.unideb.hu/media/document/100621_szalkaitamas.pdf. (Letöltés: 2014. 12. 27.) *SzOkI*
- 1872–2000 *Székely Oklevéltár.* Kolozsvár–Bukarest–Budapest (Szabó Károly (szerk.): I–III. Kolozsvártt, 1872–1876; Szabó Károly – Szádeczky Lajos (szerk.): IV. Kolozsvár, 1895; Szádeczky Lajos (szerk.): V–VII, Kolozsvártt, 1896; Barabás Samu (szerk.): VIII, Kolozsvártt, 1934; Demény Lajos – Pataki József (közlése): *Székely Oklevéltár. Új sorozat.* I–III. Bukarest–Budapest, 1983–1994; Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közlése): *Székely Oklevéltár. Új sorozat.* IV–VI. Budapest–Kolozsvár, 1998–2000)

VARGA E. Árpád

- é. n. *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája. Kovászna, Hargita és Maros megye.* Budapest–Csíkszereda: TLA – Pro-Print Könyvkiadó. Lásd: <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=835> (Letöltés: 2016. 01. 20.)

Sajtó

FURUS Levente

- 2012 Amikor a szorgalom butasággal párosul. *Háromszék*. 2012. október 26.

LÉVAI Barna

2012 Odalett Árkos régi temetője. Sírombolás vagy temetőrendezés? *Székely Hirmondó*. 2012. október 29.

MÁTHÉ Árpád

2012 Ha a tájékozatlanság rosszindulattal párosul. *Háromszék*. 2012. november 2.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2012 Falhoz állított múlt. *Háromszék*. 2012. november 2.

Levéltári források

HRE Pj 1876–1898 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/2. 1876–1898

HRE Pj 1898–1906 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/3. 1898–1906

MMÁLt HRA – Maros Megyei Állami Levéltár, Anyakönyvi fondok, 1013-os és 1014-es dosszié. Havadtői Református Anyakönyv I. 1788–1861; II. 1862–1883.

MMÁLtHREi – Maros Megyei Állami Levéltár, 570-es fond, 665-ös leltárszám, 23-as dosszié. Havadtői Református Egyházközség iratai, 1765.

MMÁLtNa 1857 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 34-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1857.

MMÁLtNa 1870 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 204-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1870.

Kinda István

Székely Nemzeti Múzeum, néprajzkutató, főmuzeológus

e-mail: kinda_istvan@yahoo.com.

István Kinda

Stone masons, gravestones and symbols in Havadtő

The naive and artistic products of stone masons working in Havadtő (Viforoasa, Romania) in the 18th–19th century present the world view, value interpretation, the fallacies and achievements of the idealised and practical realisation of commemoration of a community. These products owing to their forms, styles and ornaments gradually became the products of local culture.

Gravestones appeared in the churchyards of Viforoasa roughly at the beginning of the 19th century and for about a century in the world of the living and the dead identical symbols were used to express togetherness, and the village and its graveyard together formed a human community. Due to major social and psychic transformations, the intimate, mute mourning of the peasant culture by the first decades of the 20th century was supplemented with a rhetorical splendour of mourning in which exterior appearance began to have an emphatic role. In rural graveyards between the two world wars it could be felt that the era of industrialism is not merciful to the dead: it mourns them *en gros* and prices are adjusted to the size of the burial service. All of us are equal in death, and the industrial production of gravestones ceased to address and express individuality.

Egy székely művész és a háziipari tüllhímzés meghonosítási kísérletei Háromszéken

NÉHÁNY SZÓ A TÜLLHÍMZÉS EURÓPAI MEGHONOSODÁSÁRÓL

A 19. század végén és 20. század elején Európa-szerte sok művész fáradott a ruha- és lakáskultúra megújításán. Ez a törekvés egybefonódott a „teremtsünk igazán magyar műipart” programjával.¹

A századfordulón a magyar kultuszminisztérium is az angol Ruskin és William Morris elveinek a befolyása alá került, vagyis azt vallották, hogy az iparművészet csakis a nemzeti hagyományokból táplálkozva újulhat meg, továbbá minden művész felelős azért, hogy a szépet a társadalom birtokába juttassa, és ennek segítségével megreformálja az egész társadalmat.² E kultúrpolitikai stratégiából kiindulva a minisztérium kiemelten támogatta a magyar iparfejlesztő tevékenységeket. Koronghy Lippich Elek miniszteri tanácsos egy, a 20. század elején megfogalmazott írásában kifejtette: „Két teendőnk van: Az egyik: keressük a módját, hogy népünk művészeti ösztöneit konzerválhassuk és a régi alkotásait megmenthessük. A másik: kövessünk el mindent, hogy a népünk kiháló művészetében felhalmozódott tőkét modern kultúránk javára tudjuk gyümölcsöztetni.”³

Az *Art and Kraft* mozgalom a századfordulón Európa-szerte a századfordulón felvette a harcot az igénytelenebb gyári termékekkel, így például a gépileg előállított vagy varrógéppel sorozatgyártásban termelt tüllhímzésekkel is, és kevesen próbálták meg e műfaj megreformálását.

A gépileg előállított *tüll* finom, hálós, lyukacsos szöttes anyag volt, amelyet a 18. század végén az angol Nottinghamben találtak fel, és amely textúrájában nagyon hasonlított a különböző csipketípusok hálós alapjára. Készítését több mint negyven esztendeig monopolizálták az angolok. 1802-ben a tüllkészítés technikájával a francia Nîmes és Lyon városok is megpróbálkoztak, ám az általuk készített selymes anyag korántsem volt annyira jó minőségű, mint a nottinghami tüll. Az 1820-as évektől a Rajna partján fekvő Condrieu városka kezdett jelentősebb hírnévre szert tenni, ez is annak köszönhetően, hogy e kis városban az új gépi anyag hímzését kezdték nagyon nagy sikerrel gyakorolni, és ezáltal a katalán csipkéhez hasonló csipkeimitációkat állítottak elő.⁴

¹ Huszka József ezzel a címmel jelentette meg nagy visszhangot kiváltó vitairatát (Huszka 1890. Vö. Kishonthy 1986–87).

² Janó – Vorák 1979: 6.

³ Jurecskó 1992: 290.

⁴ Lefébure 1900: 32.

A francia tüllhímzések még elsősorban a Spanyolországból beáramló mantilla-divatot⁵ látták el nyersanyaggal, de a 19. században Európa más vidékein is jelentős igény alakult ki a gyorsabban és könnyebben előállítható tüllhímzésekre. Ekkor ívelt fel a svájci, St.Gallen-i hímzés divatja, amely ugyanebből az anyagból készült, és amelyből legyezőket, ernyőket, kendőket egyaránt készítettek, elárasztva velük Európa piacait. Míg Szent Gallenben a 19. század legvégén a tüllanyagra már jórészt varrógéppel hímeztek, addig keleten még sokáig fenntartotta magát annak kézi hímzése.⁶

1820 körül, amikor a lipcsei vásáron feltűnt a hímzett gépi tüll, a Gömöri-ér-hegység csipkeverői a félelmetes konkurencia leküzdése érdekében a mintáik finomításába és variálásába kezdtek. 1879-ben a megalakuló bécsi csipkeiskola egyik kiemelt feladatának éppen azt tekintette, hogy felvegye a versenyt az igénytelenebb álcspikkével. Kiemelt célja volt, hogy egyre jelentősebb mennyiségű mintával lássa el az Ér-hegység csipkekészítőit.⁷ A tüllhímzés a nyugat-európai fehérhímzők tevékenységét⁸ is veszélybe sodorta: egyre jobban visszaszorult a közismert drezdai hímzések készítése, a 19. század közepétől már alig készültek új kendők a híres *point de saxe* technikájával.

Mivel a jórészt Svájcban előállított rengeteg gépi hímzésű tüll tömegtermelését nehéz volt a lassú kivitelezésű csipkeveréssel vagy varrott csipkével leküzdeni, a kézművesipar fejlesztői a tüllhímzések igényesebbé tételének irányvonalait is kipróbálták. A 19–20. század fordulóján például a bécsi Wiener Werkstätte több tervező művésze kísérletezett azzal, hogy az osztrák kézműipart szebb kivitelezésű, gyorsabb tüllhímzéssel próbálja gazdagítani. A művészek közül az egyik leghíresebb Dagobert Peche volt, aki modern ornamentikát dolgozott ki a finom tüllanyag díszítésére. Rajta kívül a bécsi híres műhely számára ekkor még Hilda Jesser és több, napjainkig nem azonosított tervező készített tüllhímzés terveket, ezeknek puritán mintavilága jelentős hatással volt a kor hímzőművészetére.⁹

Kelet-Európában a tüllhímzés divatja valószínűleg mind Franciaország, mind pedig Bécs irányából áramlott be. A 19. század végén a híres *DMC* márkanévű kézimunkafonalakat gyártó és forgalmazó párizsi Dollfus-Mieg & Compagnie megrendelőinek többnyelvű, kézimunkákat népszerűsítő sorozatot bocsátott a kezébe. E munkafüzetek technikai részleteket és számos kreatív ötletet, értékes és mutatós mintákat indítottak útjukra, Európa minden pontja felé. A közkedvelt kézimunkafonallal együtt e füzetek eljutottak

⁵ A *mantilla* a spanyol ünnepi női viselet egyik jellegzetes eleme. Valójában egy fejfödő fátyol, amely egyes vélekedések szerint az arab női viselet hatásaként honosodott meg Spanyolországban. Kezdeti korszakában nagyon finom csipkéből állították elő, a 19. század második felében már jórészt csak az esküvői viselet, valamint a hagyományos bikaviadatok alkalmával használták.

⁶ A tüllhímzés technikája gyorsabb volt ugyan a vert- vagy varrott csipkék készítéstechnikájánál, ám nagy figyelmet és gyakorlatot igényelt. A tüllanyagot egy papírra kirajzolt minta fölött kifeszítették, a rajzhoz öltötték. A hímzőnek nagyon kellett figyelnie, hogy a tüll lyuksorainak egyenes irányait megtartsa, mert ha az anyagot pontatlanul tűzte a mintára, akkor torzult a minta. A technikáról lásd Karsai Tiborné 1934.

⁷ Vydra 1930: 8–10.

⁸ A fehérhímzések típusairól és ennek iskolai oktatásáról egy alapos tanulmány jelent meg: Lackner 2010.

⁹ Lásd az Österreichische Museum für Angewandte Kunst fotógyűjteményének honlapján közzétett fotókat. <http://sammlungen.mak.at/sdb/do/sammlung.state?catselect=4761> (letöltve 2015. 11. 01.)

a mai Erdély kézimunkaboltjaiba is. A Therése de Dillmont által szerkesztett, túllhímzést népszerűsítő mintafüzet egy sepsiszentgyörgyi századeleji üzlet anyagából került elő.¹⁰ Egy másik, ugyancsak Dillmont által készített nagyobb ismeretterjesztő kötet a hímzőművészetéről ismert Árapatak faluból került egy ottani hímzőasszony tulajdonába.

A túllhímzés háziipari meghonosításával az Izabella főhercegnő védnöksége alatt álló felvidéki Háziipari Egylet is foglalkozott, ennek keretében a Hollósy Mária által vezetett híres cifferi hímzőiskola is készített például „modern népies mintá”-val díszített pamuthímzéses túll blúzokat – éppen a millenniumi kiállításra.¹¹ A túllkendőhasználatnak ideális telephelye volt Kalotaszeg is, ahol a hímzett végű *dulandlét* vagy *dulandrét* a fiatalasszony még 3–4 esztendővel az esküvője után is viselte,¹² de kézi túllhímzéses *tiláml*i kendők Rábaközben is készültek, a cseh géphímzéses túllkendők házi kivitelezésű másolataiként.¹³ A szlovák túllhímzés a 19. század végén az igényes díszítésű főkötők előállítására révén vált híressé.

A túllhímzés terjedése számára ideális terepnek ígérkeztek azok a vidékek, ahol a fátýolanyag hímzése is divat volt, de azok is, ahol rece ruházati darabok készültek. Sok helyen a drágább csipkéket váltotta fel az olcsóbban kivitelezhető túllhímzés. A három alapanyag elkülönítése éppen ezért szükségszerű: a *fátýol* vékony fonalból, gyér szövessel szőtt lenvászon volt. A *rece* bogozással készült hálós alapanyagot jelentett, ennek hímzése általánosan elterjedt volt. A *csipke* egy fonalból, különböző technikákkal (csipkeverés, varrás stb.) egyszerre készült kézimunkafajta, amely függetlenedett a szövött textilanyagoktól.

Magyarországon a hímzett fátýlak mind a nemesi díszruházat, mind a népi fejfödők legfontosabb alapanyagai voltak. Erdélyben elsősorban a szász és a magyar kötényviselet kedvelte a lenge fátýlakat, de a Fogaras-vidéki románság között is kiemelkedő szerepe volt a fátýolkendőknek. Moldvában a főúri viseletben honosodott meg a hímzett fátýolkendők használata.

A HÁROMSZÉKI KENDŐKÉSZÍTŐ HÁZIIPAR

Már a 18. századi háromszéki hozományleltárak tételei azt jelzik, hogy a kor székelyföldi nemesi és kisnemesi ruházkodásában kiemelt szerepe volt a fátýolból készült ruházati elemeknek. 1718-ban Kilyéni Székely Erzsébet öt *fátýol inget*, 1728-ban rétyi Antos Mária négy *fátýol előkötőt*, 1749-ben albisi Barabás Mária egy *fátýol előruhát*, két *virágos fátýol inget*, hat *sing fekete virágos fátýol főrevalót*, boríték fátýlakat, 1774-ben kilyéni Székely Krisztina *fekete sujtásos fátýlakat*, 1776-ban papolci Bede Éva *főre való fátýlakat*, 1787-ben kézdivásárhelyi Rátz Mária *fekete virágos fátýol*

¹⁰ A *Téglás* kézimunkaüzlet a század első felében működött és az 1946-os államosítás előtt zárt be. Mintái, folyóiratai bekerültek a Székely Nemzeti Múzeumba. A túllhímzésről megjelent füzet: Dillmont é. n.

¹¹ Z(ichy) 1898: 222.

¹² Faragó – Nagy – Vámszer 1977: 212–213.

¹³ Horváth 1972: 50.

előruhát és fekete főre való fátylat kapott a családjától a hozományába.¹⁴ E finom fátylak készítési helyszíneiről nincsenek konkrét ismereteink, valószínű kereskedelemről vagy piacokról, vásárokból származó nyugat-európai készítmények voltak.¹⁵ Adataink viszont egyértelműen jelzik, hogy Székelyföld területén is hódított ez a divat, és kialakult egy olyan vásárlói réteg, amely pénzt áldozott e termékek megszerzésére.¹⁶

Valószínűleg a fokozódó kereslet függvényeként, a 19. században egyre több említést találhatjuk a kereskedelemre termelő falvaknak, amelyekben nagyobb mennyiségben készítettek a finomabb vászonanyagokat. Nagy Ferenc 1842-es vásárlajstroma például Kézdivásárhely híres termékei között említi a Torján készülő *csinos vászonneműt* és a torjai *vékony fonalat*, Zaboláról pedig kiemeli, hogy *az egész helység csikos keszkenők szövésével foglalkozik*, amelyeket mind Háromszéken, mind a szomszédos megyékben fejükön, nyakukon hordanak a nők.¹⁷ Egy 1881-es híradás szerint Illyefalva, Szentkirály és Szentlélek csaknem valamennyi lakója a szövésből élt. Különösen a szentléleki szövő háziipart emelték ki ekkor, ahol egyes családok hét szövőszéken is készítettek a finom, vékony fonalból szőtt textilneműt.¹⁸

Az 1885-ös budapesti országos kiállítás szervezőbizottsága Uzon, Bikfalva, Illyefalva, Kézdiszentlélek és Kovászna helységeket jelölte meg a finom minőségű, vékony szőttesek beszerzési helyszíneiként.¹⁹ Az említett szőttesek minden bizonnyal nem a hagyományos székelyruha alapanyagai, de nem is a háziipari posztószövés termékei lehettek, mivel azokat külön rubrikákban említették a szervezők.

A *fejér varrású kendő* ünnepnapvi viselésére Gazda Klára már 1728-ból, Árkosról talált adatot, szerinte a 17–18. században ismert és kedvelt viseletdarab lehetett.²⁰ Huszka József Vargyasról rajzolt le egy fehér fonallal, láncöltéssel és laposöltéssel hímzett, finom kivitelű fehér kendőt,²¹ a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményébe pedig a petőfalvi szombatosok viseletdarabjaként került be egy hasonlóan igényesen készített darab.²² Nem tudható pontosan, hogy ezek a kendők hol keletkeztek, de finom hímzett fátyolkendők készítését a Kézdivásárhely környéki falvakból jelzik a 19. századi leírások.

A 19. század második felében már nem pusztán a házi szövésű finom vásznak hímzése vált egyre elterjedtebbé, de megjelent a kereskedelemről származó túll hímzésének háziipara is. A torjai születésű Roediger Lajos az 1860–70-es évekre emlékezve idézte fel, hogy gyermekkorában „sok szép súlyos aranyat vettek föl a háromszéki leányok túllvarrottasaikért a szomszéd nép fátyolt viselő gazdag asszonyaitól.”²³

¹⁴ Szöcsné Gazda 2015: 245, 250, 259, 264, 269, 279.

¹⁵ Möller János adatai szerint a rendkívül finom batisztot a 19. század elején még jórészt Indiából importálták, Európában pedig a franciaországi Valenciennes és Hennegau helységekből tudták előállítani (Möller 1984: 305–308).

¹⁶ Lásd részletesebben Szöcsné Gazda 2005: 183–187, illetve 190–191.

¹⁷ Nagy 1979: 512, illetve 514.

¹⁸ Cserey – Dr. Binder 2009: 35–36.

¹⁹ *Székely Nemzet*, II. évf. 59. szám, 1884. április 17.

²⁰ Gazda 1987.

²¹ Bata – Fejős – Lackner – Tasnádi 2006: 161.

²² Lásd Gazda 1987.

²³ Roediger 2012: 74.

E tételes felsorolás elsősorban azt jelzi a kutatóknak, hogy Háromszék területén nagyobb méretű textilszövő- és varró háziipar alakult ki, amelynek egyik ága a finomabb kivitelű vászon és kendők szövése lehetett. A vászonszövés és hímzés köré tömbösülő háziipar fejlesztése kiemelten foglalkoztatta a kor szakembereit.

Az 1880-as években a Kereskedelemügyi Minisztérium megbízásából iparfelügyelők sora kereste a megoldásokat, hogyan lmenthetnék meg a vámháború miatt tömegesen kitelepedő háziiparosokat, milyen újabb értékesítési útvonalakat találhatnak. A meglévő iparágak továbbfejlesztésén, minőségének finomításán neves művészek dolgoztak, mert az „igazán magyar műipar” megteremtésének alapjául a magyar népművészetet és népipart tekintették. Ezen művészek egyike, a szentkatolnai születésű Bálint Benedek²⁴ így nyilatkozott: ...a fellángolt nemzeti mozgalom hatása alatt is idejénvalónak gondoltam, hogy habár csekély erőmmel, de annál több igyekezettel én is tegyek valamit régi népi művészetünk alapformáinak megmentésére és azoknak újból való megkedveltetésére. A tulipánoskert felvirágoztatására való igyekezetemben s a régi népművészeti előképekhez vissza vezetendő székely testvéreimet, túll varráshoz mintákat terveztem a székelység által használt régi díszítő elemekkel, szegfű, tulipán, rózsza, gránát almával, de a mai kívánalmaknak megfelelő külső formákban, melyet hitvesem varrott ki előbb, de később két székely leány segédletével.²⁵

SZENTKATOLNAI BÁLINT BENEDEK ÉS A TÜLLHÍMZÉS

Bálint Benedek – amint előneve is mutatja – a kézdiszéki Szentkatolnán született 1860. május 20-án, székely kisnemesi családban, a neves orientalista Szentkatolnai Bálint Gábor testvéreként. Elemi iskoláit szülőfalujában, középiskoláit Kézdivásárhelyen járta. 1876-tól 1880-ig a pesti Mintarajztanodában (a Képzőművészeti Főiskola elődjében) tanult, ahol Morelli Gusztáv híres fametsző tanítványa volt. Bálint tehetségére nem pusztán Morelli figyelt fel, de Munkácsi Mihály is. Ő beszélte rá a művészt arra, hogy elmenjen vele Párizsba, ahol Meissonnier²⁶ fametsző intézetében tanult tovább, és négy esztendőn át a *L'Illustration* című laphoz is bedolgozott. Később Londonban a *Graphic* című újság illusztrátoraként tevékenykedett, onnan 1885-ben visszahívták Budapestre *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című mű illusztrálására.²⁷ Párhuzamosan a *Vasárnapi Újság* és a *Művészi Ipar* kiadásához szükséges fametszői feladatokat is végzett.

Pályáját egy váratlan sorsfordulat, az első feleségétől való válás radikálisan megváltoztatta. A művész a rossz emlékek felejtése céljából felmondta a budapesti, elismert illusztrátori pályát, célja az volt, hogy bármi áron távozzon Budapestről, csalódásai hely-

²⁴ Bálint Benedek tevékenységével egy korábbi erdélyi csipketörténeti összegzés keretében már foglalkoztam: Szőcsné Gazda 2013: 63–70. A kutatások kibővítését és a tanulmány összegző munkálatait a Bethlen Gábor Alap támogatása segítette.

²⁵ Bálint 1909.

²⁶ Jean-Louis-Ernest Meissonnier (1815–1891) francia festő és szobrász, a plain-air festészet előfutára, a Société Nationale des Beaux-Arts elnöke.

²⁷ Roediger 2012: 78.

színéről. A talpraállásban egy másik híres festő, Benczúr Gyula segítette.²⁸ Az ő közbenjárására 1902-ben Alsólendván találjuk segédtanári állásban, ám csupán néhány hónapot működött e ma Szlovéniához tartozó településen. Amint a kézdivásárhelyi Polgári Fiúiskola értesítőjéből kiderül, „1902 év július havában a Kiss Jenő halálával megüresedett rajztanári állásra a minisztérium áthelyezte Alsólendváról (=Kézdivásárhelyre) Bálint Benedek segédtanárt.”²⁹ 1904-ben a polgári leányiskolában is alkalmazást nyert.

Bálint Benedek művészi tervező tevékenysége rövid tíz esztendei kézdivásárhelyi tartózkodása alatt teljesedett ki, amit később Orosházán, majd Békéscsabán folytatott. Neve ma csaknem teljesen ismeretlen mind a néprajzos, mind a művészettörténész szakemberek előtt. Tevékenységének egyik legfontosabb tudatosítója, ismertetője dr. Borcsa János volt, aki tanulmányokban, cikkekben, és egy Bálintról megjelent kötetben próbálta felhívni a figyelmet e nem mindennapi ember életére és munkásságára.³⁰

A tüllhímzéshez – akárcsak a más tervezők – úgy jutott el, hogy már Kézdivásárhelyre költözése előtt összeismerkedett egy nagyon tehetségesen hímző özvegyasszonnyal, Nagy Karolinával, akit 1901-ben feleségül vett,³¹ így az iparművész e tehetséges nő kibontakozásának is az egyik segédje lehetett.

Roediger Lajos, a Székely Nemzeti Múzeum Kovásznán élő külső munkatársa, egy 1929-ben megjelent újságcikkében említette meg, hogy gyermekkorában a Kézdivásárhely környékén élő asszonyok egyik fontos kereseti forrása volt a tüllkendők hímzése. „Ezen emlékezet buzdította ezelőtt mintegy 24 évvel most már özv. Bálint Benedeknél, hogy megkísérelje felújítani a tüllvarrottások divatját. A férje által tervezett és általa előállított színházi belépők, menyasszonyi zsebkendők, sztórok, függönyök, vitrázsok, úrasztal és oltárterítők, miseingek sokasága, szemet, lelket gyönyörködtető látványt nyújtottak.”³²

Roediger a művész Bálint Benedek egyik barátja, egyben reklámozója és munkáinak megrendelője volt, így gyanítható, hogy adatai pontosak. Csupán e rövid, pár szavas beszámolóból tudunk arról, hogy a tüllhímzés felújításának a gondolata nem a művész ötlete volt, hanem Nagy Karolina nevéhez köthető.

Bálint Benedek törekvései összhangban voltak a 20. század elejének minisztériumi elképzeléseivel, amelyek a Székelyföld gazdasági felemelését és iparfejlesztését háziipari keretek között képelték el. A 19. század végi vámháború leginkább a magyar-határ-menti székelyföldi kisiparosokat sújtotta, akiket az ipari termékekre kirótt jókora vámok arra késztettek, hogy Moldva vagy Havasalföld felé mozduljanak. Ezért kellett olyan hazai iparfejlesztési stratégiát kitervelni, amely egyben a női munkaerőt is leköti.

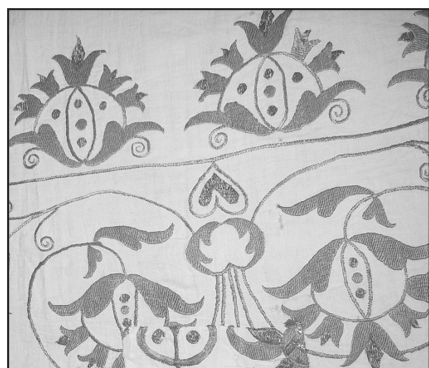
²⁸ Roediger 2012: 79.

²⁹ Balázs 1906: 16.

³⁰ Borcsa (szerk.) 1998; Borcsa 1998; 2010; Valamint uő: Mintarajzok a Bálint-hagyatékból. *Háromszék*, 1999. május 15.; Egy Bálint-tanítvány a mesterről. *Háromszék*, 1999. június 12.; Egy Bálint-metszet alá. *Háromszék*, 1999. augusztus 14.; Sz. Bálint Benedek. *Háromszék*, 2000. május 20.; Bálint Benedek, a grafikus és fametsző. *Erdélyi Művészet*, 2010. 4. Az itt elemzett rajz- és mintaállományra is ő hívta fel a figyelmemet, és az ő közvetítésével juthattam hozzá a művész családja tulajdonában lévő értékes dokumentumanyaghoz, amit ezúton is köszönök.

³¹ Dimény 2013: 52.

³² Roediger 2012: 74.

1. kép.

Ugyanakkor az is kézenfekvőnek tűnik, hogy Bálint Benedek a terveit nem iparművészeti munkákként, hanem háziipari termékeként próbálta értékesíteni: a század elején a székely háziipar termékeit – a Székelyföld felzárkóztatása céljából – ugyanis országszerte adómentesen lehetett értékesíteni, elsősorban a házaló kereskedésen keresztül.³³

Kézdivásárhely, mint telephely kiemelten fontos területként szerepelt a fejlesztési prioritások listáján. A tervek kivitelezésére kiszemelt közeg adott volt: Kézdivásárhelyen működött a Szentkereszty Stefánia által alapított Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet. Az árvák

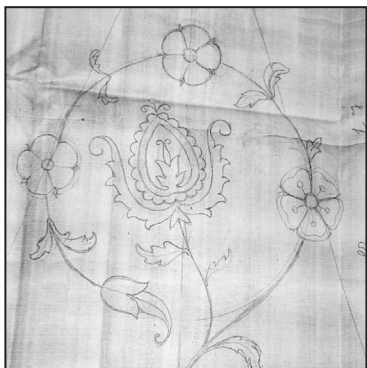
nevelésében meghatározó szerepet szántak a kézimunkának, az elkészült termékek értékesítése révén pedig kereseti forrásokat próbáltak adni az ügyesebb növendékeknek. Mivel 1902-től 1904-ig Bálint Benedek csak a polgári fiúiskolában tanított, ezért a kezdeti periódusban a túll terveket felesége varrta, majd 1905-től kezdve árva lányokkal is kivitelezettette. A kézimunka tanítását nem bízták rá, mind a fiúiskolában, mind a Polgári Leányiskolában a dekoratív rajz tanításával foglalkozhatott csupán. Oktatási igényességéről 1909-ben a Killyéni Endre miniszteri szakellenőr vizsgálata nyomán vezetett jegyzőkönyvből szerezhetünk tudomást: „Legnagyobb elismeréssel szól a lelkiismeretes munka felől, mely produkált dolgok oly szépek, hogy felsőbb kereskedelmi és ipar-iskolai tanulók munkáival is kiállják a versenyt. Csak egytől fél, jegyzi meg miniszteri iskola látogató, a túlzástól. Azonban ha e nagy szorgalom nem esik más tantárgy rovására, a növendékek részéről az azokban való előmenetelt illetőleg, szaktanárt gáncs nem illetheti.”³⁴

Bár az elkészült túllhímzések közül csupán néhány darab maradt fenn, a művész tevékenysége viszonylag jól megismerhető a családja tulajdonában maradt rajzos mintagyűjteményből. A többszáz vázlat arra utal, hogy Bálint Benedek a századelő magyar műipar-teremtő stratégiájába kívánt beilleszkedni, a jellegzetesen magyar mintavilágból inspirálódott. Nem ragadta el a Huszka József által kijelölt turáni ornamentika láza: nem a keleties motívumokban, a székelykapuk faragványáiban, vagy a szücszhímzésekben kereste a jellegzetes magyaros motívumokat, hanem az úrihímzések reneszánsz hatású mintakincséhez nyúlt vissza.

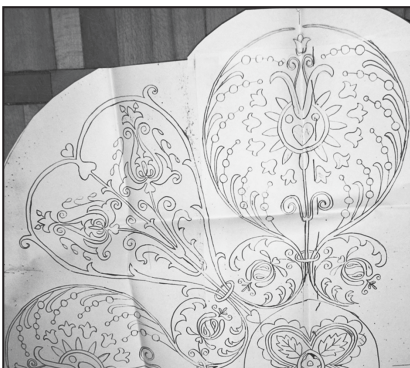
Bálint Benedek túllterveinek némelyikénél közvetlenül is felismerhető az úrihímzéses előkép. Ezek esetében egyértelmű, hogy a művész a Székely Nemzeti Múzeum, vagy az azt alapító Csereyné gyűjteményét is tanulmányozhatta, mivel ez az úrihímzés ebből a gyűjteményből származott (1. kép).

³³ A székely ipari akcióról részletesebben lásd Balaton 2006.

³⁴ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 191 /3 – *A Kézdivásárhelyi Áll. Polgári Leányiskola tantesztületének értekezleti jegyzőkönyve, 1904–1909*, 172 verso.

2. kép.

3. kép.

4. kép.

5. kép.

Az úríhímzések jellemző elemei közül leginkább a gránátalmák, a tulipánok, a tagolt felületű szirmok és levelek hatottak rá mélyebben. A korabarokk hímzések legfontosabb kompozíciós elvei között tartjuk számon az indával körülkerített virágot. Bálint Benedek ezt a szerkezeti megoldást is kisebb ornamentális változtatásokkal hasznosította néhány tervén (2. kép). A 17. századi hímzésekből merítette azt az ötletet is, hogy a virágszálakat kis gyűrűkkel kapcsolja egymáshoz (3. kép).³⁵

Bár mintaelemei a legtöbb esetben ismertek voltak az úríhímzésekről, a szolgai másolatot majdnem mindig elvetette. A minták finom vonalai néhány esetben meglepő fordulatokat vettek: a gróf Mikes Árminné számára tervezett japánblúz mintáján például a szegfű merész háromszögben emelkedik ki az úríhímzéseknél megszokott gránátalmák és tulipánok indákkal körülvelt sorából. E megoldás a 20. század új iránti igényének és a hagyományos elemek iránti nosztalgiájának sikeres ötvözetét nyújtja (4. kép). Egy, a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő kis terítő Bálint Benedek stílusának egy másik vonására utal: a laza úríhímzéses szerkezettel szemben a művész előszeretettel sűrítette a mintákat, így kompozíciói időnként kissé zsúfoltabbnak tűnnek, mint korai úríhímzéses előképeik.

³⁵ Ez a megoldás jól megfigyelhető a Palotay Gertrud által publikált Rédei Júlia hímzésminta rajzain (Palotay 1941: 247).

6. kép.

Terveinek egy részén a szecesszió színes csipkéinek a hatása is érvényesül, ám az *art nouveau* túlzott stílusburjánzása idegen a művész tervezői habitusától, próbál megmaradni a háziiparban oly otthonos szimmetria keretei közt. Csupán a terítők, ruhadíszek szélmegoldásai árulkodnak arról, hogy túljutva az egyenes felületek merevségén a játékoság is megjelenik a kompozíciókban.

A pusztán rajzban fennmaradt terveinek gyakori színmegjelöléseiből látható, hogy elsősorban a sárga árnyalatait használta az alapjában fehér túllón (5. kép).

Bár tervezői tevékenységére az úrihímzések voltak a legnagyobb hatással, ennek ellenére a magyar népművészet archaikus rétege is nyomokat hagyott Bálint Benedek munkásságán. Egyes túllhímzésein a gyimesi csángó inghímzés motívumainak geometriáját ismerhetjük fel. A rombuszos, fésűs minták az erdélyi románság körében is ismertek és kedveltek voltak. Valószínű, hogy ezeknek a tervezésénél a művész figyelembe vette a korábbi túllhímző háziipar terjesztési útvonalaait is, így az esetleges moldvai piacok ellátását is szem előtt tarthatta (6. kép).

A geometria varázsa elsősorban a durvább, nagyobb lyukú túllökön tört felszínre, ez az anyag ugyanis kevésbé kedvezett a finomabb ívek kivitelezésének. Ebből is látható, hogy a tervezői tevékenység az anyagszerűség függvénye volt, és sohasem jutott el az öncélú stílusburjánzásig. A túll textúrája Bálint Benedek tervezői fantáziáját önkéntelenül a keresztzemes hímzések ornamentikájához is közelítette. A két technika közötti átjárás több százados múltra tekint vissza: a recehímzések mintái például már a 16. századtól megjelentek a keresztzemes hímzéseken, és a későbbiek folyamán a népi keresztzemes hímzések mintái spontán módon is átvándoroltak a horgolt csipkék mintavilágába. Bálint Benedek ösztönösen megérezte, hogy a nagyobb, kiterjedtebb mértani minta viszont kissé „parasztos”, és az egyre elterjedtebb polgári ízlés fokozatosan kiszorítja ezt. Ezért keskenyebb csíkokban alkalmazta a keresztzemeseket, egy-egy függöny betétjeként vagy szélmotívumaként.

Bálint Benedek túllterveihez hasonlóan a csetneki Szontagh nővérek horgolt csipketervein is jellegzetes stiláris sajátosságként jelent meg a minták vastagabb fonallal való körbekeretezése, majd az ezáltal kirajzolt felületek finomabb elemekkel való kitöltése. Sajnos nem eléggé ismert, hogy milyen kapcsolat volt az egyes művészek között, mennyire ismerték egymás tevékenységét és technikai megoldásait. Az viszont ismert tény, hogy Bálint Benedek szabadalmazott csipke- és túllterveit a csetneki Szontagh-nővérek lelopták, terjesztetni kezdték, amely miatt szabadalmi per is keletkezett.³⁶

³⁶ Szőcsné Gazda 2013: 70.

ÚT A HÁZIIPARI MOZGALOM FELÉ

Bár Bálint Benedek az iparművészeti tevékenységét Kézdivásárhelyen bontakoztatta ki, e háromszéki kisváros mégsem volt ideális terep a kísérletező művész számára. A 20. század elején az iskolai oktatásban a svéd Otto Salomon által megálmodott pedagógiai módszer, a *szlőjd* honosodott meg, amelynek keretében gyorsan és könnyen előállítható használati tárgyakat készítettek a diákokkal. A „bugris tanártársak”³⁷ nem voltak fogékonyak a kísérletező, új tervek felrakoztató iparművészeti tevékenység iránt, az iskolákban tevékenykedő kézimunka-tanítónők elsősorban a szlőjd-tankönyvek és szlőjd-tanfolyamok előregyártott mintáit reprodukálták.

Roediger Lajos beszámolója szerint Bálint Benedeket megviselte az, hogy terveit nem karolták fel elég széles körben. A „székely szlőjd” megteremtésére tett kísérletei nem találtak kellő visszhangra. Bár több árvaházi leányt tanított be feleségével együtt e hímzések készítésére, s a kézdívasárhelyi Székely Társaság 110 darab, Bálinthék által tervezett mintát vásárolt meg, hogy ennek segítségével egy nagyobb mozgalom alapjait teremtsék meg,³⁸ nem sok nyom utal arra, hogy a terveit nagyon széles körben reprodukálták volna.

A Székely Nemzeti Múzeumba bekerült tüllhímzések zömét a művész felesége készítette, mellettük csupán néhány tárgyról derült ki, hogy azok Jancsó Rebike kézdívasárhelyi fiatal lány munkái. A Bálint Benedek leszármazottainak tulajdonában lévő tárgyak egy részéről tudjuk, hogy azokat a művészházaspár örökbe fogadott lánya, Kaimel Elvira hímmezte, valószínűleg már Békéscsabán.

A művész által forgalmazott, elkészült kézimunkák száma mégis elég jelentős volt. Roediger Lajos úgy tudta, hogy kb. 50 darab menyasszonyi zsebkendő, 17 színházi belépő fátyol, 10 függöny, néhány sál tartozott a művész közvetlen családi tulajdonához.³⁹ A kolozsvári Erdélyi Kárpát-Egyesület múzeumi gyűjteményébe Bálint Benedek 122 darab saját tervezésű tárgyat adományozott. Sajnos e múzeum anyaga szétszóródott, így a Bálint hagyaték eme jelentős része nem ismerhető meg. A Székely-Társaság 110 tervet megvásárolt, hogy ezeket reprodukálhassa. Ennek azonban a Szontágh nővérekkel folytatott szabadalmi per szabott gátat, valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a hímzőtevékenység visszaszorult.⁴⁰

Az előállított tüllhímzéseket a századelő legfontosabb reklámközegeiben, a háziipari kiállításokon mutatták be. 1906-ban Tordán, 1909-ben Budapesten és Kolozsváron, 1910-ben Gyergyószentmiklóson, 1911-ben Brassóban, 1913-ban Orosházán

³⁷ Roediger Lajos nevezte így azokat a kézdívasárhelyi tanárokat, akik csúfolódtak Bálint Benedekkel, általuk alacsonyabb szintűnek vélt képesítése miatt.

³⁸ Szöcsné Gazda 2013: 68.

³⁹ Roediger 2012: 79.

⁴⁰ A Székely Nemzeti Múzeumban, Roediger Lajos hagyatékában maradt fenn egy 1914. március 9-ről keltezett levél, amelyet Bálint Benedek ügyvédje írt Roediger Lajosnak. A levél szerint a zabolai Mikes grófnő Bálint Benedektől csipkéket rendelt, ezeket Roediger kézbesítette. A grófnő a terveket a Szontágh nővérek kezébe adta, akik saját nevük alatt hozták forgalomba azokat. Mivel 1911-ben a művész már szabadalmaztatta terveit, szabadalmi pert indított a Szontágh nővérek ellen. A per végkifejletéről nincsenek információink. Mivel a művész és megrendelői, a tervek kivitelezői között Roediger volt a kapcsolattartó, ez a kényes eset hatással lehetett a háziipari mozgalom kiteljesedésére.

szervezett egy-egy kiállítást. Amennyiben e kiállítások újságbeszámolóiba beleolvassunk, kiderül, hogy azok szerzői már akkor megérezték a kezdeményezés újszerűségét. A gyergyószentmiklósi kiállítás sajtóhírében a tudósító kiemelte: „Csodás, bámulatos művészettel tervezett és nagy figyelemmel kivitt munkák kötötték le a szemlélők figyelmét. Ez egy szorgalommal kivitt öntudatos munka. Ezekben a sikeres tárgyakban egy ujirányu ipari munka perspektíváit látjuk, amely máris kinőtt a kis kiállítások kereteiből s az országos figyelmet innoválja. A női kézimunkák magyaros, székelyes motívumai a tervező és kivittel megbizottművészi kéz sikerét hirdeti.”⁴¹

Azt, hogy Bálint Benedek tudatosan is a hagyomány újratermelését tekintette céljának, a kiállításai alkalmával elhangzó, a népművészetről szóló előadásaiából érzékelhetjük. A saját művészetét ezeknek a népművészeti előadásoknak a keretében értelmezte, mint olyan alkotói irányvonalakat, amelyeknek igazi célja a nép keresetéhez juttatása lenne. 1909-ben, a budapesti Iparművészeti Múzeumban tartott kiállítása kapcsán a tudósító is kiemelte, hogy e hímzésekkel háziipari telepet kíván teremteni, és a kiállításokat értékesítési helyszíneknek tekinti: „A székely népművészet és háziipar egyik buzgó terjesztője és lelkes apostola Bálint Benedek kézdivásárhelyi tanár a héten Budapesten az Iparművészeti Múzeum nagytermében ismertette a székely népművészetet igen érdekes, vonzó és világos előadás keretében, melynek folyamán a meglepő művészettel, kitűnő ízléssel és gazdag színérzékkel készített székely hímzéseket és gyönyörű, eredeti faragómunkákat is bemutatta a szép számban megjelent előkelő közönségnek. A derék előadót a közönség elismerő tetszésével tüntette ki. Bálint Benedeknek ez előadás kapcsán az lenne a célja, hogy a székely háziiparnak a fővárosban és az országban piacot teremtsen és a székely népnek ezáltal új jövedelmi forrást nyitson meg.”⁴²

Valószínű, hogy a szentkatolnai művész azért nem tudott jelentősebb háziipari telepet létrehozni, mivel csupán néhány esztendeig tartózkodott Kézdivásárhelyen. S bár tanítványai még egy ideig a tervei alapján hímeztek, az értékesítési módok kidolgozásának hiánya miatt a próbálkozás csupán torzó maradt.

Bálint Benedek tevékenységét és a székelyföldi tüllhímzési kísérleteket mégis érdemes számon tartani. A huszadik század háziiparát revitalizáló tanfolyamok közül kiemelkedett a megteremtett művészi érték tekintetében, s bár a kezdeményezésnek nem lett olyan jelentős sikere, mint Dékányi Árpád kiskunhalasi műhelyének vagy a Szontágh nővérek köré szerveződő iskolának, tevékenysége mégis jelentős színtöltője a székelyföldi népies iparművészetnek.

Irodalom

BALATON Petra

2006 A székely akció története, 1902–1914. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem BTK. http://www.cartofil.hu/phd_Ipsw.pdf (letöltve 2015. 10. 11.)

⁴¹ Csikvármegye, VI. évf. 1910., 92. szám, augusztus 24.

⁴² Székely Nép, 1909. március 27, 33. szám.

BALÁZS Márton (szerk.)

- 1906 *A kézdivásárhelyi M. Kir. Állami Polgári Fiú- és Leányiskola értesítője az 1905–1906-ik iskolai évről.* Kézdivásárhely: Turóczi István Könyvnyomdája.

BÁLINT Benedek, SZENTKATOLNAI

- 1909 A székely népművészetről. *Erdély*, 1909. 11–12. Internetes forrása: <http://www.erdelyigyopar.ro/1909-11-12/2629-a-szekely-nepmuveszetrol.html> (letöltve 2015. 10. 11.)

BATA Tímea – FEJŐS Zoltán – LACKNER Mónika – TASNÁDI Zsuzsanna

- 2006 *Husza József, a rajzoló gyűjtő.* Budapest: Néprajzi Múzeum.

BORCSA János

- 1998 Bálint Benedek népies iparművészetéről. *Székelyföld*, 1998. 6. 77–92.
2010 Bálint Benedek szépségoktató. *Háromszék*, 2010. szeptember 25. A cikk internetes forrása: www.3szek.ro/load/cikk/32768/balint-benedek-szepsegoktato (letöltve 2015. 10. 11.)

BORCSA János (szerk.)

- 1998 *Szentkatolnai Bálint Benedek.* Kézdivásárhely: Ambrózia Kiadó.

CSEREY Zoltán – Dr. BINDER Pál

- 2009 Kézdíszentlélek. In Borcsa János (szerk.): *Kézdíszentléleki breviárium.* 31–37. Kézdivásárhely: Ambrózia Kiadó.

DILLMONT, Therese de

- É.n. (1880–90 körül) *Die Tüllstickerei* I. Serie. Mulhouse: Bibliothek DMC. Th. De Dillmont Verleger.

DIMÉNY Attila

- 2013 Az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet első harminc éve az árvaház-alapító báró Szentkereszty Stephanie elnöksége alatt (1872–1902). In Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Szentkereszty Stephanie emlékkönyv. A Háromszék-vármegyei Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet alapításának 140. évfordulójára.* 29–55. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó.

FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza

- 1977 *Kalotaszegi magyar népviselet.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

GAZDA Klára

- 1987 A fehérhímzéses vállkendő. *Megyei Tükör*, 1987. október 9.

HORVÁTH Terézia

- 1972 *Kapuvár népviselete.* Budapest: Néprajzi Közlemények 16–17.

HUSZKA József

- 1890 *Teremtsünk igazán magyar műipart.* Sepsiszentgyörgy: Jókai Nyomda Rt.

JANÓ Ákos – VORÁK József

- 1979 *Halasi csipke.* Kiskunhalas: Halasi Csipkeház.

JURECSKÓ László

- 1992 Koronghy Lippich Elek a népművészet felhasználásáról. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* 285–295. Debrecen: Ethnica Alapítvány – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

KARSAI Tiborné, Dr. Vitéz

1934 Tüllbehúzásos munkák. *Muskátlí.* III. 6. 9–10.

KISHONTHY Zsolt

1986–1987 Huszka József, a „magyar stílus” előharcosa. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 829–839. (http://epa.oszk.hu/02000/02030/00022/pdf/HOM_Evkonyv_25-26_829-839.pdf (letöltve 2016. 01. 12.))

LACKNER Mónika

2010 Fehérhímzések a 19. században: hasznosság és női munka. In: FLÓRIÁN Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján.* 225–255. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

LEFÉBURE, M. F.

1900 *Musée rétrospectif de la classe 84, dentelles a l'exposition universelle internationale de 1900, a Paris.* Paris: Édition de l'Exposition universelle.

MÖLLER János

1984 *Az Európai Manufaktúrák és Fábrák Mesterség Míveik.* Reprint (első kiadása 1818-ban). Szeged: Állami Könyvterjesztő Vállalat.

NAGY Ferenc

1979 Vásárlaistrom. (Adatok a vásárok néprajzához). *Ethnographia*, XC. 4. 510–515.

PALOTAY Gertrud

1941 Régi erdélyi hímzés minta-rajzok. *Erdélyi Múzeum*, 1941. 3–4. 243–258.

ROEDIGER Lajos

2012 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel.* Sajtó alá rendezte Szőcsné Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2005 Viselettörténeti adatok a 17–18. századi háromszéki hozománylevelekben. In: Keszeg Vilmos – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 13. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára.* 164–199. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2013 *Erdélyi csipkék.* Kiállítási katalógus. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

2015 *A háromszéki hozomány a 19. században.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közalapítvány.

VYDRA, Joseph

1930 L'antique tradition de la dentellerie tchécoslovaque. In *Dentellerie en Tchécoslovaquie.* 3–20. Prague: Institut National des Fournitures Scolaires de Prague.

Z(ichy) S(arolta)

1898 A Felvidék hímző háziipara. *Vasárnapi Újság*, 45. 14. (1898. április 3.), 221–224.

Szőcsné Gazda Enikő, PhD

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Románia

e-mail: gazdaeniko@gmail.com

Tel: 004-0746-656758.

Enikő Gazda Szőcs

**A Székely artist and his endeavours to adapt tambour lace-making within home industry in
Trei Scaune**

At the turn of the 19th-20th century representatives of Hungarian cultural policy paid special attention to folk art and its possible role in the renewal of home industry. The aim of the Arts and Crafts movement was to get to know national forms and to increase the standard of the products of national industry. Western-European mass production of laces flooded Hungary and Transylvania, which could not be substituted with traditional techniques, therefore designers began to elaborate on the patterns of the mass-produced laces.

Benedek Bálint (1860–1920) born in southern Transylvania was a famous wood-carver noted for his illustrations in French, English and Hungarian books and newspapers. In 1902, owing to a family tragedy, he moved to Târgu Secuiesc and married a gifted embroider with whom he tried to renew tambour lace-making. Benedek Bálint designed hundreds of patterns, while his wife taught embroidery to orphan girls. They presented the produced laces at home industry exhibitions. The author, on the basis of the artist's designs and the products, investigates the history and guidelines of the movement. She points out that they used the patterns of 17th-18th century, Renaissance-inspired embroidery and ornaments of the geometrical folk embroideries, while they tried to match the taste of the wealthy middle/upper class.

Marosszék néprajzi táj és kulturális régió

Az 1970-es években kezdett kalendáris népszokásgyűjtő és kutató munkám során hamar szembetalálkoztam a néprajzi tájak, megnevezések mindennapi szóhasználatbeli és tudományos kérdéskörével. Lassan kiderült, hogy a Marosszékként megnevezett területen nem ugyanazt értik a közvélekedésben, sőt még a szakemberek körében sem.

Induljunk ki Kósa László összefoglalójából. „Marosszék: önálló tájegység, a régi székely székek egyike, melynek székhelye Marosvásárhely volt. Eredetileg a Kis-Küküllő felső völgye (Erdőszentgyörgy vásáros központtal), a Nyárad völgye (Nyárádszereda vásáros központtal) és Marosvásárhely környékének falvai tartoztak hozzá. Az 1876 évi megyerendezés óta általában hozzáveszik a Szászrégentől délre húzódó Mezőség széli, Maros menti magyarlakta községeket is... Jellegzetes tájai a Kisküküllő felső völgyében a Sóvidék, illetve a Nyárad mente, melynek római katolikusok lakta főlő részét tréfásan Szentföldnek nevezik, és az ugyancsak humoros színezetű nevet viselő Murokország, amely a Nyárad torkolata közelében fekszik.”¹ A szerzőtől ugyanezt a szócikket közli a Magyar Néprajzi Lexikon, annyi különbséggel, hogy Marosszék jellegzetes tájai között elsőként említi a Mezőséget (Mezőbánd, Mezőmadaras, Mezőpanit nevezetes községekkel).²

Dr. Kós Károly több írásában foglalkozott a romániai, erdélyi magyarság néprajzi tájaival és ezeket térképre vetítve is bemutatta.³ Marosszék táj nem szerepel sem a felsorolásában, sem a térképén, ellentétben Udvarhelyszékkal, Háromszékkal és Aranyosszékkal, amelyeket jelöl. Marosszék helyett annak kisebb tájait jelöli meg: Maros mentét, Nyárad mentét és Sóvidéket. Szövegbeli felosztásában a székelyföldi néprajzi tájak sorában Erdőszentgyörgy vidékét is említi, mint a Kisküküllő felső völgyének 20 marosszéki faluját. Itt előbukkan a *marosszéki* megjelölés, akárcsak Nyárad mente esetében, amely *Marosszéknek* a Nyárad mentén fekvő félszáz faluja. Maros mentének a Nyárádtő és Régen közti Maros szakasz és mellékvölgye mintegy 50 „*marosszéki*” faluját tartja Marosvásárhely környékén.⁴ Az idézőjel használata itt azt jelzi, hogy a Maros menteként megjelölt falucsoportnak legalább fele nem tartozott a történeti Marosszékhez, ellentétben az előbbi két kistájjal, amelyek egészében marosszékiek.

Kós Károly tájbeosztásából kitűnik, hogy Marosszéket nem tartotta önálló székely néprajzi tájnak, hanem csupán egykori széki közigazgatási területnek, amelyen több, kisebb-nagyobb, a határait is átszelő néprajzi kistáj alakult ki. Jellemző ebből a szempontból, hogy a Marosszék nyugati, Maroson túli falucsoportját, – Mezőbándot és környékét – a Mezőség részeként a vármegyei néprajzi tájakhoz sorolja, ami csak a

¹ Kósa-Filep 1983: 139.

² Kósa 1980: 522.

³ Kós 1957: 32-34.; 1993: 58-61.

⁴ Kós 1957.

19. század utolsó évtizedeitől lehet érvényes.⁵ Kós Károly későbbi, a Mezőség néprajzáról írott tanulmányaiban is e tájhoz tartozónak tekinti a Maros jobb partján fekvő marosszéki településeket.⁶

Nemzedéktársai, a kolozsvári nyelvjáráskutatók, Márton Gyula és Gálffy Mózes székely nyelvföldrajzi szótárában nem szerepelnek a marosszéki falvak tájszavai, mert nem tartották a székely nyelvjárásterület részének.⁷ Fiatalabb pályatársaik, Balogh Dezső és Teiszler Pál 132 gyűjtőponton végzett terepkutatásuk alapján, – a Maros, a Nyárád meg a Kisküküllő és a köztük levő terület Gödemesterházától Marosszentgyörgyig, Nyárádremetétől Teremiújfaluiig, Szováttától Balavásárig, Szabédától Kibédig, magyar lakosságának nyelvjárását mint Marosvásárhely vidéki tájnyelvet írták le, amely átmenetet képez a mezősegi és a székely nyelvjárások között. A nyelvjárási jelenségek alapján három, egymástól elütő nyelvjárási típust különítettek el: egy mezősegi típust, egy sóvidéki (székely) nyelvjárástípust és a kettő között egy nem mezősegi és nem székely típust.⁸

A kultúra másik expresszív területén, a néptáncok körében végzett vizsgálatai alapján Martin György az erdélyi táncdialektus külön egységeként tárgyalta a marosszékit és körülhatárolta a területét is. „A régi Maros-Torda megye déli felén a Maros, a Nyárád és a Kis-Küküllő közén fekvő Marosszék Székelyföld legsűrűbben lakott északnyugati vidéke...” Marosszék két kisebb táncdialektusra oszlik. 1. Maros-Nyárád-Kis-Küküllő közti teljesen magyar lakosságú keleti részre, 2. a Maros jobb parti, románokkal vegyes lakosságú úgynevezett Székely Mezőségre, melyhez a Szászrégen környéki magyar falvak tánc kultúrája is hasonló... Marosszék a vármegyei, mezősegi magyarság és a székelység sajátos átmeneti területe s egyben a Székelyföld legfejlettebb tánc kultúrájú része.⁹ Ehhez hasonló a romániai magyar népdalok gyűjteménye összeállítóinak, Jagamas Jánosnak és Faragó Józsefnek a szemlélete, hiszen a Szászrégentől északra fekvő Magyarót, Holtmarost és Disznajót – egykori Torda vármegyei falvakat – Marosszék tájegységéhez sorolták, megjegyezve, hogy közigazgatásilag Maros megyéhez tartoznak.¹⁰

A fenti kiváló néprajztudós, nyelvész, népzene és néptánc tudós szakemberek munkáiban legalább háromféle Marosszék beosztással és értelmezéssel találok. 1. Marosszék nevében hordozza, hogy az egykori székely székek egyike. Ez a történeti Marosszék. A történeti Marosszék önálló, közepes méretű néprajzi tájegység a székelyföldi tájak sorában. 2. Marosszék nem néprajzi tájegység, csupán egykori területi-közigazgatási egység. A marosszéki terület kisebb tájai meghatározóak, és jobban elkülönülnek, illetve szorosan kapcsolódnak a szomszédos vidékekhez, nyugaton és északon a mezősegi magyarsághoz, keleten a székelységhez. 3. Létezik a kulturális (nyelvjárásbeli, népzene- néptáncbéli) Marosszék vagy a Marosvásárhely központú vidék (régió), de az jóval kiterjedtebb lehet az egykori székely széknél.

A kalendáriumi, – különösen a farsangi és húsvéti – dramatikus népszokások elterjedésében, táji tagolódásában szerzett tapasztalataim arra intettek, hogy mindhárom

⁵ Kós 1957.

⁶ Kós 2000: 9–12.

⁷ Gálffy – Márton 1987.

⁸ Balogh – Teiszler 1980: 7–34.

⁹ Martin 1990: 440–442.

¹⁰ Jagamas-Faragó 1974: 356–358.

értelmezést figyelembe vegyem. Terepmunkám viszont egyre inkább afelé vezetett, hogy a népszokásokban is a tágabb kiterjedésű Marosszék régiót körvonalazzam. Ezt a farsangi dramatikus szokások és népi színjátékok változatainak ismertetése rendjén először utalásszerűen, majd bővebben is megkíséreltem bemutatni.¹¹

Az elmúlt évek két összefoglaló tanulmánya alapján úgy tűnik, hogy a szakma erdélyi képviselői, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos elfogadják és eredménynek tekintik e régió, illetve kontaktzóna meghatározását.¹² Ám a szűkebb téma és összefüggéseinek kérdésköre ezzel korántsem tekinthető lezártnak. 2011-ben jelent meg két összefoglaló mű a népi kultúra tagolódásáról, régióiról. Az időben első, Borsos Balázs és Magyar Zoltán szintézise „az érdeklődő nagyközönség” számára mutatja be a népi kultúra regionális struktúráját a teljes magyar nyelvterületen.¹³ A két kötetes mű Bevezetőjében Borsos Balázs rendszerében a Keleti nagyrégió kulturális közép tája Székelyföld, és ebben szerepel Marosszék és Felső-Maros mente kistrégió is.¹⁴ A második, Erdélyt is bemutató kötetben Magyar Zoltán viszont nem Székelyföld részeként tárgyalja ez utóbbi kistrégiót, hanem a Sajó mente és a Mezőség között, külön tájegységként. A Mezőség nevezetes települései között sorolja fel Mezősámsond, Mezőbánd, Mezőcsávás és Szabéd marosszéki falvakat is.¹⁵ Magyar Zoltán Orbán Balázs egykori beosztása alapján veszi sorra a székely székek területét, Marosszéken pedig külön mutatja be Bekecsalját „mint Marosszék legkarakteresebb kistáját”.¹⁶

Az információgazdag szöveghez viszonyítva a térképlapok néhol pontatlanok. A Székelyföldről készült térkép a szövegnek ellentmondva a teljes Felső-Maros mentét a Székelyföld részeként mutatja be, a Mezőségről készült térkép viszont Marosszék nyugati felét Mezőségként. A Marosszékről készült térkép nem jelöli meg a táj nyugati és északi határait, és két egykor Torda vármegyei települést (Marossárpatak, Sáromberke) is szerepeltet benne.¹⁷

Ugyancsak 2011-ben jelent meg a Magyar Néprajz akadémiai szintézis és kézikönyv I. 1. kötete Paládi-Kovács Attila főszerkesztésében, amely részletesen foglalkozik a kulturális régiókkal és etnikai, néprajzi csoportokkal, gazdagon illusztrálva.¹⁸ A Bevezetés fejezetben a főszerkesztő a táji tagolódás fogalmainak tisztázása és történeti nyomunkövetése után elvégzi a történelmi és természeti nagytájak: Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély fontosabb tájainak, népcsoportjainak bemutatását.¹⁹ A szűkebb értelemben vett történeti Erdélyt, az egykori vármegyék és a Székelyföld tömbjét Mohay Tamás ismerteti, aki a fejezet bevezetőjében utal az összegzés elkészítésének nehéz feladatára, többek között „a látászögek és nézőpontok sokszor egymásra vetítődése, a

¹¹ Barabás L. 1996: 44–47.; 2009: 33–69

¹² Pozsony 2012-2013: 576.; Tánczos 2015: 89.

¹³ Borsos – Magyar 2011. I-II.

¹⁴ Borsos 2011. I.: 25–27.

¹⁵ Borsos – Magyar 2011. II: 211.

¹⁶ Borsos – Magyar 2011. II: 341, 348.

¹⁷ Borsos – Magyar 2011. II.: 209, 288, 341.

¹⁸ Magyar Néprajz I.1.

¹⁹ Paládi-Kovács 2011: 442–443.

dimenziók megválasztásának nehézségei” miatt is.²⁰ Röviden összefoglalja az erdélyi néprajzi csoportokkal foglalkozó szakirodalmat, kiemelve Orbán Balázs, Kósa László, Balassa Iván és különösen dr. Kós Károly munkásságát, valamint néhány frissen készült kiadványt. Mohay Tamás különben igen tartalmas összefoglalója Marosszékről eléggé szűkszavú, de figyelemre méltó, hogy a táj részeként ismerteti a Nyárad mente és a Kisküküllő vidéke mellett a Maros mente és a székely Mezőség kistáját is, megjegyezve, hogy a szék határai meglehetősen elmosódottak, így a marosszéki Szabéd például mind a Mezőség, mind Marosszék tárgyalásakor előfordul.²¹

A szöveg és a térképlapok néhol itt sincsenek összhangban. A szöveg a Mezőség részeként tárgyalja Felső-Maros mentét, de a térkép Székelyföld részeként ábrázolja a Felső-Maros mentét is magába foglaló területet Sáromberkétől Dédáig. Ez a terület viszont a térképen Felső-Maros menteként jelenik meg, amely a szövegben a Mezőség része.²² Magától adódik a kérdés: mind a Mezőség, mind a Székelyföld része ez a fél-megyényi terület? Vagy csak „a nézőpontok egymásra vetítődéséről” van szó?

Talán a fentiek is indokolják, hogy újból nekivágjunk a történeti Marosszék, Maros-Torda vármegye, néprajzi Marosszék, a marosi régió mint kulturális kontaktzóna kérdéskörének.

A TÖRTÉNETI MAROSSZÉK

Településtörténeti és névadási bizonyítékok alapján állítható, hogy a székelyek a Maros két oldalát szállták meg először. Marosvásárhely környékén több olyan településnév született, amely az egykori székely nemzetségneveket tartalmazza, például Meggyes(falva), Názán(falva), Adorján, Vaja, Karácsony, Vácmány (elpusztult falunév). A nemzetségnévből lett helynevek a Maros két oldalán találhatók, csak itt gyakoriak. Másrészt a Maros völgyében fordulnak elő gyakran a legrégebbi magyar névadási mód alapján, pusztá, egyszerű személynevekből keletkezett településnevek, mint Ernye, Kál, Bő, Tompa, Szövérd, Bánd.²³ A Nyáradmentén már több a későbbi keletkezésű falva-, háza-, telke típusú helynév: Lőrincfalva, Ákosfalva, Fintaháza, Deményháza, Csíkfalva, Jobbágytelke és a szentek nevére elnevezett falu: Szentlászló, Szentbenedek, Szentgerice, Szentmárton. A Kis-Küküllő felső völgyében már a legtöbb településnév ilyen: Makfalva, Kelementelke, Csokfalva, Gyulakuta, Szentsimon, Szentdemeter, Erdőszentgyörgy.

Az újabb településtörténeti és nyelvjárási kutatások azt is bizonyítják, hogy Marosvásárhely környékén, főként a Nyárad alsó folyásának vidékén a székely betelepedés előtt már volt magyar lakosság: a mezőségi magyarság telepei. Ennek a vidéknek a nyelvjárása a mezőséggel mutat hasonlóságokat.²⁴ A magyarság egyik jelentős csoport-

²⁰ Mohay 2011: 788–866.

²¹ Mohay 2011: 850–851.

²² Mohay 2011: 807, 837.

²³ Györffy 1990: 28.

²⁴ Benkő L. 1990: 119.

ja a honfoglalás óta jelen van az erdélyi medencében. Létrejöttek a várispánságok és a királyi vármegyék. Ez a terület Torda megye. „A Maros és az Aranyos mellékét a bihari hegyektől a Kárpátokig hosszú keskeny sávban Torda megye foglalta el. Az eredeti Torda megyébe később mélyen beékelődött a marosi székelyek földje, annak jelét őrizve, hogy az itt lakó székelység Torda megye felállítását után települt ide.”²⁵ A marosi székelyek legfőbb védelmi feladata az volt, hogy őrizzék a Maros völgyét, akárcsak a Torda vármegye északkeleti részén, a Maros két oldalára épített Vécs és Görgény várának.

A legrégebbi marosszéki települések földrajzi elhelyezkedését tekintve kitűnik, hogy sűrűn sorakoztak a falvak a Maros terén és a mezőségi részen, a templomos falvaknak több mint a fele (23) ezen a vidéken alakult, a Nyárád mentén is sűrűn követtek egymást (15 falu), a Kis-Küküllő mentén viszont csak néhány (5) egyházas települést találtak az összeírók. A 40 illetve 42 templomos hely egyben azt is bizonyítja, hogy Marosszéken a 14. század elejére erős egyházszervezet alakult ki.²⁶ Marosszék településhálózata a századok során változott, de inkább zsugorodott, mint növekedett, főleg a mezőségi részen és Marosvásárhely környékén pusztultak el települések. Az 1602-1603-as Basta féle összeírás 132 települést vett nyilvántartásba, de többről megjegyzi, hogy pusztá (például Bazéd, Csittfalva, Fekete, Sárd, Sósptak, Szabad).²⁷ A későbbiekben a marosszéki települések száma 127-re állandósult, beleértve a két várost, Marosvásárhelyt és Nyárádszeredát is.²⁸

Marosszékre az apró és közepes nagyságú falvak jellemzőek, akárcsak Udvarhelyszékre, a székelyek közötti viszonylatban is kevesebb volt itt a lakosság. A településhálózat valószínűleg összefüggésben állt a szék területének domborzatával, ökológiai feltételeivel: a Maros és a Nyárád eléggé széles és termékeny völgyével, a mezőségi, de még erdős dombhajlatokkal, halban gazdag tavakkal, a Maros-Nyárád-Kis-Küküllő közének apró völgyeivel, patak mentéivel. A Maros völgyének mintegy 25 km-nyi szakasza tartozott Marosszékhez, Nagyernyétől Nyárádtőig. A Nyárád teljes egészében, közel 80 km-en a szék területét öntözte. Ezért is nevezte Orbán Balázs a Nyárádot a Székelyföld leghűségesebb folyójának és felrótta, hogy nem Nyárádszéknek nevezték el a törvényhatóságot, hanem Marosszéknek.²⁹ A Kis-Küküllő felső völgye Szováttól Balavásárig, Küküllő vármegye határáig tartozott Marosszékhez, a folyó mintegy 60 km-es szakasza. A szék összterülete 1424 km² volt, nagyságrendben Aranyosszékét kivéve, Csíkszék, Háromszék és Udvarhelyszék is megelőzte.

Marosszék sajátossága, hogy a századok során szervezetileg egységes maradt, nem alakult ki területén társszék vagy fiúszék. A szék a törvénykezéseit Nyárádszeredában tartotta, de Szeredaszék nem vált területi-közigazgatási egységgé.³⁰ Egy 1716-os széki okirat szerint³¹ a törvénykezési napokat külön tartották a „Mezőségi atyafiaknak, a Nyárád mellyékieknek” és a „Küküllő mellyékieknek”, a szék területi tagoltságához igazodva.

²⁵ Györffy 1990: 27.

²⁶ Pál-Antal – Szabó 1997:17–27.

²⁷ Demény 1997: 30.

²⁸ Benkő K. 1861.; Orbán 1870.

²⁹ Orbán 1870.

³⁰ Pál-Antal 2002: 58.

³¹ Benkő K. 1868-1869.

A reformáció idején a marosszékiek először a lutheri evangélikus hit mellett foglaltak állást (1557), de gyorsan áttértek a kálvini hitvallásra. Római katolikusok maradtak egy tömbben a Felső-Nyárád mente falvai, szórványosan másutt is maradtak vagy a későbbi rekatolizáció idején jöttek létre újabb gyülekezetek. Kisebb létszámban, de Marosszék minden táján éltek-élnek unitáriusok a Mezőség szélétől (Szabéd), a Nyárád mentén át a Kis-Küküllő völgyéig (Rava, Csokfalva), falusort alkotva a református és katolikus települések szomszédságában.

A letelepült románok főleg a görög katolikus vallást követték, kevesebb volt közöttük az ortodox felekezetű. Orbán Balázs adatai alapján Marosszék (és Marosvásárhely) lakosságának felekezeti megoszlása a következő volt: reformátusok 48.034, római katolikusok 15.697, görög katolikus 12.641, unitárius 7.116, ortodox 5.520, zsidó 944, lutheránus 285, egyéb 771, összesen 91.008 lélek.³²

Az értelmiségi elit létrejöttében igen jelentős volt a marosszéki fiatalok külföldi egyetemjárása. Az 1557-ben alapított marosvásárhelyi református úgynevezett partikuláris iskolába, később a Református Kollégiumba a székelység református vidékeiről, a vármegyei területekről és szászág köréből is jöttek tanulni vágyó fiatalok. A 18. századtól főleg a marosszéki falvak és a marosvásárhelyi civisek gyermekeinek iskolája lett a Kollégium. Sokan jöttek az Alsó-Nyárád mente, a marosszéki Mezőség falvaiból, de olyan kicsi, jelentéktelennek tűnő településekről is, mint Szövérd, Somosd.³³ A római katolikus és görög katolikus fiatalok a marosvásárhelyi katolikus gimnáziumban tanultak, például 1799-1800-ban 15-en iratkoztak be marosszéki falvakból. A marosszéki unitáriusok Torda és Kolozsvár unitárius iskoláiba küldték tovább tanulni gyermekeiket, míg a román görög katolikusok és ortodoxok Balázsfalvára.³⁴

A népoktatásnak is régi hagyományai vannak Marosszéken. A 18. századi összeírások szerint legtöbb falunak már volt tanítója, de nem állítottak egységes követelményeket az oktatás tartalmát illetően. Általában vallásra, éneklésre, olvasásra, a „népesebb eklézsiák” jobb tanítói pedig írásra és kevés aritmetikára tanították a gyermekeket.³⁵ Eredményesebben látta el a marosszéki népoktatás az értelmiség utánpótlásának elemi szinten való biztosításában ráháruló feladatokat. Minden bizonnyal több ezer tehetséges, főleg kismemesi és szabadparaszti származású gyermeket irányított közeli partikulák, gimnáziumok és kollégiumok felé.”³⁶

MAROS-TORDA VÁRMEGYE

A kiegyezés után megváltozott Erdély öröklött közigazgatási rendszere. 1876-ban megszüntették a szász és székely székeket, és általánossá tették a megyei szervezetet. Udvarhely, Csík és Háromszék vármegye az azelőtti székely szék településeit foglalta

³² Orbán 1870. IV.: 9.

³³ Tonk 1994: 7–21.

³⁴ Szabó 1997: 80.

³⁵ Sipos 1980: 107–135.

³⁶ Szabó 1997: 85.

magába (kevés kivétellel), Aranyosszék és Marossszék viszont egyesült Torda vármegyével és e területen két vármegyét alakítottak. Aranyosszék Torda megye alsó kerületével együtt képezte Torda-Aranyos megyét, amelynek székhelye Torda maradt. Torda megye északkeleti részét, négy járását (továbbá Kolozs megye és Naszód vidék néhány faluját) Marossszékkal egyesítve létrehozták Maros-Torda vármegyét, amelynek Marosvásárhely lett a székhelye. Az addig két külön jogállású terület (székely szék és vármegye) egy közigazgatási egységbe és jogállásba került.

Maros-Torda vármegye területe Marossszékhez viszonyítva háromszorosára gyarapodott (1429 km²-ről 4324 km²-re), melynek felét erdők és havasi legelők borították. Településeinek a száma 127-ről 204-re nőtt; ide kerültek a Maros völgyi települések Sáromberkétől Maroshévizig, a Görgény völgyiek és a Mezőség széléik is. Az új megyében öt járást hoztak létre, a régi Marossszék falvaiból alakult a marosi alsó, felső és a nyárádszeredai járás, a régi Torda megye idecsatolt falvaiból a régeni alsó és felső járás. Ennek a vidéknek 1876 előtt két városa volt: Szászrégen és Görgényszentimre, 1876-ban ez utóbbit községgé minősítették.³⁷ A Marossszékkal egyesített Torda megye felső kerületében a történelmi, gazdasági, jogi, demográfiai és etnikai viszonyok a századok során másképpen alakultak, mint a vele szomszédos székely székben.

A terület közigazgatási megszervezése kezdetben a tordai várispánság hatáskörébe tartozott. A gyér lakosságú peremvidéken Vécs és Görgényszentimre központtal két nagyobb kiterjedésű királyi uradalmat hoztak létre és ugyanott felépítették a terület védelmét biztosító, hadászatiilag fontos szerepet betöltő két királyi várat is. Ezek várnagyai irányították a közigazgatást. Korán kialakultak a nagybirtokok, előbb a széplaki, majd a sáromberki uradalom. A tatárjárás után meggyérült vagy elpusztult lakosság pótlására erre a vidékre is szászokat telepítettek. Régen központ körül 17 településen éltek szászok: a Maros és a Luc patak völgyében, sőt, valószínűsíthető, hogy egészen a marosi székelyekig megtelepültek. Erre utal a Marossszékkal szomszédos falu, Sáromberke régi neve (Sarumberg, 1319).³⁸

A magyar lakosság főként Régentől délre, a Maros jobb és bal partján, (Marosjára, Magyarpéterlaka, Sáromberke, Sárpatok, Póka, Pókakeresztúr, Erdőcsinád, Vajdaszentivány, Beresztelke környékén) és a Sajó mentén volt számottevőbb. A szászok a Luc patak és a Mezőség északkeleti részét népesítették be (Bátos, Dedrád, Ludvég, Monor, Teke, Vajola).³⁹

Közismert, hogy a szászok Luther követőiként evangélikus, lutheránus felekezetűek lettek. A magyarok is először a lutheri tanokat tették magukévá, de aztán gyorsan a reformáció kálvini ágához csatlakoztak, csak egy-két településen szolgáltak tovább lutheránus lelkészek, például Magyarrégenben vagy Marosfalfaluban.⁴⁰

³⁷ Barabás E. 1907: 17.

³⁸ Szabó 1994: 5.

³⁹ Palkó 1994: 29.

⁴⁰ Lestyán 1996: 120–133.

A magyar református egyházközségek püspöki rendelkezés nyomán a Marosi Esperességhez kerültek. Később, a 17. század első felében a vidék református gyülekezeteiből megszervezték a Görgényi Egyházmegyét.⁴¹

Ezen a vidéken a román lakosságról a 14. századtól kezdve vannak okleveles adatok.⁴² A 14. század végétől a mezősegi magyar földesurak fatemplomokat építettek és ortodox papot tartottak román jobbágyaik számára. Az Ózdi Főesperesség területén éppen a nevét adó Uzdiszentpéteren épült legelőbb (1415) görögkeleti román templom, ezt követte a mezőgerebenesi (1447), faragói (1451) és a mezőpagocsai (1539).⁴³

A 15. századig kialakult a vidék településeinek arculata. A századok során egyes falvak eltűntek, mások etnikai jelleget váltottak, több, eredetileg szász falu elrománosodott (például Monor, Gledény, Banyi), mások elmagyarosodtak (például Körtvélyfája, Felfalu). A Dédától Maroshévizig tartó Maros szoros végleges betelepítésére csak a 18-19. században, az erdőkitermelés és tutajozás hőskorában került sor.

A Torda megyei nagybirtokokon korán kialakultak a feudális tulajdonviszonyok és a rendi társadalom rétegei. Ez a jogrendszer századokon át érvényben volt, és csak az 1848-as jobbágyfelszabadítással szűnt meg. Egyed Ákos kutatásai szerint a 19. század közepén Torda vármegye 41 falujában éltek magyarok, ezek mind jobbágy- és zsellérfalvak voltak: 11 falu túlnyomó részben (90%-on felül), 14 több mint felerészben, 16 felén alul (10-50%) volt magyar etnikumú.⁴⁴ A magyar többségű falvak jobbra a Maros völgyében és a Mezőség keleti szélén helyezkedtek el, abban a felső kerületben, amelyet 1876-ban Marosszékkal egyesítettek.

Az újabb társadalomtörténeti kutatások hangsúlyozzák, hogy a sokféle feudális függőségben élő, kiszolgáltatott jobbágy vagy zsellérfalu mindennek ellenére élhető keretet, megtartó közösséget biztosított az ottlakóknak. Működött, ha megszorításokkal is, a faluközösség, a *communitas*, a jobbágyfalu önkormányzatának megtestesítője, amely a termelőmunkától az úrbéri és közteherviselésen át a közrend és közbiztonság megőrzéséig, a szokások megtartásáig sokféle funkciót ellátott. A vármegyei jobbágyi faluközösség is, a szabad székely faluközösség is *communitas*nak nevezte magát. A magyarói jobbágyok 1806-ban mint *paraszt communitas* védekeztek az ellenük felhozott vádak ellen, és a kerületi bíróság a faluközösség érvelésének adott helyet.⁴⁵ Másutt, így a Sáromberkén lakók a mindenkori földbirtokos által korlátozott jogkörű faluközösségben éltek, íratlan szokásjogi szabályok szerint. A földbirtokosok olyan ügyekben is intézkedtek, parancsoltak, büntettek, amelyekben a szabad faluközösségekben, a *rendtartó székely faluban* a falu törvényei intézkedtek.⁴⁶

Maros-Torda vármegye lakossága a 19. század végére elérte a 178.000 főt, és ezzel jóval meghaladta a többi székelyföldi megye lélekszámát. Marosvásárhely lakossága megközelítette a 20.000 lelket, az utána következő Székelyudvarhelynek csak feleannyi lakosa volt. A megye össznépességének 75%-át a parasztság tette ki, ez az arány

⁴¹ Palkó 1994: 26.

⁴² Palkó 1994: 27.

⁴³ Makkai 1989: 188–194.

⁴⁴ Egyed 1981: 20–25, 48–53.

⁴⁵ Palkó 1994: 89.

⁴⁶ Szabó 1994: 48.

Háromszéken alacsonyabb (73%), de Csíkban (79%) és Udvarhely megyében (81%) jóval magasabb, a Maros-Tordával szomszédos Kis-Küküllő vármegyében 86%-os volt, jelezve a polgárosodás mértékét.⁴⁷ Etnikai megoszlás szerint Maros-Torda lakosságának ekkor 57% volt magyar, 36% román, közel 6% német, Marosvásárhelyen 85% magyar, 9,5% román és 2,5% német. Szászrégen lakossága 1910-ben 7310 lélek, ebből 2994 szász, 2947 magyar, 1311 román és 58 zsidó, Magyarrégen 1640 lakosából 1340-en voltak magyarok.⁴⁸

A 19. század második felében új társadalomszerkezet alakult ki, amelynek legnépesebb rétegét a szabad kisbirtokosok alkották. Helyzetüket a kiegyenlítődés felé terelte az élet, a termelés, az egymásra utaltság. A jobbágyszabadság után az addigi jogi válaszfalak leomlottak a jobbágyok, zsellérek és szabadrendűek között. Az egységesítési folyamatot jelzi például vidékünkön az a peres ügy, amelyet a görögnyelvszentimrei volt úrbéreszek, darabontok, egyházhelyi nemesek, telepítvényesek és szabad székelyek, románok és magyarok együtt indítottak a földesúr ellen, holott régen ilyesmiről szó sem lehetett. Más példák viszont arra figyelmeztetnek, hogy a rendi világ még sokáig hatott. A marosszéki Panitban a volt székely szabad gazdareteg *székely közbirtokosságba* tömörült, akárcsak Mezőfelében – itt a neve *felei* székely közbirtokosság –, Gernyeszegen ellenben a volt jobbágyság alkotott birtokközösséget, *úrbéri közbirtokosságot*.⁴⁹ Az egységesítés ellenére a társadalmi különbségek tudata még elevenen élt, amint arra Kósa László is felhívta a figyelmet. A Szászrégentől északra és délre, a Maros mentén húzódó falvak magyar lakosai 1876 után, Maros-Torda megye keretei között sem vallották magukat székelynek, holott lényegében kultúrájuk nem választotta el őket a történetileg Marosszékhez tartozó székely községektől. A Marosszék nyugati, mezőségi részének népe, jóllehet életmódjában teljesen alkalmazkodott a Mezőségnek a székelyföldi folyóvölgyektől és hegyi medencéktől alapvetően különböző földrajzi adottságaihoz, öntudatosan ápolta székely tudatát. „Az egykori szabad paraszti székely közösségek és a földesúri udvarokban robotoló Maros menti falvak jobbágysai nagyon hasonló ökológiai és árucseré-körülmények között laktak, de társadalmi különbségeiket azok megszűnte után is sokáig számon tartották.”⁵⁰

A jelenlegi Maros megye az egykori Maros-Torda vármegyénél is nagyobb és több közigazgatási átszervezés nyomán jött létre. A legutóbbi megyerendezés során 1968-ban hozzácsatolták az egykori Kolozs (Marosludas és környéke), Nagy-Küküllő (Segesvár vidéke), valamint Udvarhely vármegye (a székely Partium falvai) kisebb-nagyobb részét.

⁴⁷ Egyed 2006: 250, 1981: 228.

⁴⁸ Barabás E. 1907: 18.

⁴⁹ Egyed 1981: 227–252.

⁵⁰ Kósa 1991: 377–379.

A MAROSI RÉGIÓ MINT KULTURÁLIS KONTAKTZÓNA

A marosi régió területileg és kulturálisan nem azonos sem az egykori székely székkal, sem a jelenlegi Maros megyével. Az előbbinél jóval nagyobb, az utóbbinál kisebb kiterjedésű. Leginkább Maros-Torda vármegyének megfelelő nagyságrendű középerdelői régió, de nem egyezik pontosan annak egykori területével, lakosságával sem.

A néprajztudományban közismert, hogy a népi kultúra jelenségei, jellegzetességei nem követik az egykori és mai közigazgatási határokat. A magyar néprajzkutatók a kulturális tagolódás egységeire leggyakrabban a néprajzi csoport, táj, illetve a régió kifejezést alkalmazták.⁵¹ Eszerint a székelyek magyar néprajzi csoport Erdély délkeleti felében, a Székelyföldön. A Székelyföld egyik tája Marosszék, neve a székely szék nevéből alakult.

Az egykori székely Marosszék leggazdagabb leírását Orbán Balázs nyújtotta, de Benkő Károly és Barabás Endre munkája is napjainkig megőrizte érvényességét.⁵² A 20. század harmincas éveiben Bözdi György a szociográfia műfajában hívta fel a figyelmet Székelyföld megoldatlan társadalmi gondjaira, bemutatta Marosszék néhány vidékének népeletét is,⁵³ az 1970-es években Benkő Samu szülőföldjének, az Alsó-Nyárad menti Murokország táj-, gazdaság- és művelődéstörténetének érzékletes képét rajzolta meg.⁵⁴ Az 1970-1980-as években több vidéken – így Kibédén, Havadon, Magyarón, a sóvidéki falvakban – folytattak néprajzi-népköltészeti, helytörténeti feltáró és kutatómunkát, amelynek eredményeit jórészt csak az 1989-es változások után sikerült közzétenni.⁵⁵ Két kortárs enciklopédikus jellegű mű szintén a Székelyföld részeként írja le a történeti Marosszék településeit.⁵⁶

Figyelemre méltó, hogy Balassa Iván összefoglaló műve a szomszédos országok magyarjainak néprajzáról a székelyek kultúrájának bemutatását Maros-Torda vármegyével kezdte, és ebben helyet kapott a Marosszéki Mezőség, Felső-Maros mente, Kis-Küküllő felső vidéke, Sóvidék és Nyárad mente.⁵⁷ A Marosszékkel egyesült Torda vármegyei településeket „Szászföldön és vidéke” megjelöléssel vette számba a településtörténet kutatója.⁵⁸

Az utóbbi évtizedekben a néprajzi csoport és táj mellett egyre hangsúlyosabbá vált a néprajzi zóna, a kulturális régió terminusok használata. Barabás Jenő szerint a népi kultúra területi tagolódásában kulturális zónák vannak, és ezek általában nem fedik az úgynevezett néprajzi csoportok területét.⁵⁹ A román néprajzkutatás zónák szerint

⁵¹ Borsos 2002: 107.

⁵² Orbán 1870.; Benkő K. 1868-1869.; Barabás E. 1907.

⁵³ Bözdi 1985.

⁵⁴ Benkő S. 1972.

⁵⁵ Ráduly 1975, 1997.; Nagy O. 2000.; Palkó 1994.; Zsigmond-Palkó 1996.; Bíró G. 1992.; Haáz 1993.; Tófalvi 1996. Barabás L. 1998.; Madar 1998.; K. Kovács 2000.

⁵⁶ Vofkori 1998.; Sepsiszéki Nagy 2006.

⁵⁷ Balassa 2003: 316–333.

⁵⁸ Bíró D. 2006.

⁵⁹ Barabás J. 1980: 23–37.

végezte el Erdély néprajzi beosztását.⁶⁰ Kósa László a táj terminus szinonimájaként használja a kistáj, vidék, régió, tájegység, területegység fogalmakat, azzal a megszorítással, hogy a zóna, sáv esetleg az egység alakjára illetve átmeneti voltára utal, míg a kistáj csak méretben különbözik a tájtól, ahhoz hierarchikusan nem kapcsolódik.⁶¹ Andrásfalvy Bertalan szerint a kistáj nagysága egybeesik egy-egy ember tényleges látókörével, bejárt, ismert szülőföldjével, melyhez érzelmileg is élményszerűen kötődik, a nagytáj ezzel szemben akkora terület, melyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást kiegészítő, önálló egysége. Véleménye szerint a régió a kistájra épülő, összefoglaló nagy területi egység, megyényi nagyságú.⁶² Más megközelítésben Paládi-Kovács Attila szerint a kulturális régió földrajzilag körülhatárolható nagytáj, amelyen a kultúrának egy történelmileg stabil, folytonosságot mutató, a környezettől eltérő, sajátos struktúrája mutatható ki, több kistájból tevődik össze.⁶³

A néprajzi zónák, kulturális régiók meghatározása, körülhatárolása nem könnyű feladat. Legtöbb kutató más-más szempontokat, tényezőket vesz figyelembe. Azzal azonban mindenki egyetért, hogy nem elegendő egy-két kulturális jelenséget, sajátosságot figyelembe venni, hanem a kulturális jelenségek együttes előfordulása, sajátos mintázata szolgálhat alapul a régió meghatározására.⁶⁴

Az alábbiakban sorra vesszük azokat a kulturális jelenségeket, sajátosságokat, amelyek segítségével a szakirodalom szempontjai és saját gyűjtési tapasztalatunk alapján, – az eddig felsorakoztatottak mellett –, körülhatárolhatónak, meghatározhatónak véljük a régiót, és kitapinthatónak belső tagolódását.

A NYELVJÁRÁS

A néprajzi Marosszék két erdélyi nyelvjárás határterülete, itt találkozunk a mezőségi nyelvjárás régió a székely nyelvjárás régióval. A magyar dialektológia legújabb összefoglalása⁶⁵ a mezőségi nyelvjárás régió egyik nyelvjárás csoportjának tartja a *Maros-Küküllő vidéket*, a Maros völgyének, a két Küküllő közti települések és az Alsó-Nyárad mente falvainak nyelvjárását. A mezőségi nyelvjárás régió más fontosabb nyelvjárás csoportjai: a *belső-mezőségi* (a földrajzi értelemben vett Mezőség dialektusai) és az *Aranyos vidéki* (az Aranyos folyó középső és alsó szakasza mellett, az egykori Aranyosszék is). Mivel a mezőségi régió túllépi a földrajzi Mezőség határait, pontosabb lenne *belső erdélyinek* nevezni – véli a szerző –, de a hagyomány kedvéért megmarad a mezőségi név mellett. A székely nyelvjárás régióhoz a következő fontosabb nyelvjárás csoportok tartoznak: a *háromszéki*, a *kászoni*, az *alcsiki*, a *felcsiki*, *gyergyói*, *udvarhelyszéki* és a *kelet-marosszéki*.⁶⁶

⁶⁰ Butură 1989: 18–35

⁶¹ Kósa 1991: 40.

⁶² Andrásfalvy 1978: 240–241.; 1980: 51.

⁶³ Paládi-Kovács 2003a: 7–21.

⁶⁴ Borsos 2001a: 182.; Paládi-Kovács 2015: 7–31, 140–147.

⁶⁵ Kiss 2003: 296.

⁶⁶ Kiss 2003: 302.

A mezősegi nyelvjárás legfeltűnőbb sajátossága az a-hang ejtése akkor is, amikor a köznyelvben o-hangot ejtünk, a nyílt a-zás. Murádin László kutatásai alapján a mezősegi régióban ismerjük e nyelvjárási jelenség állapotát, fokozatait. A teljes a-zás (hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is, például baranál a köznyelvi boronál helyett) a Maros mente falvaira jellemző; a marosszéki Mezőség falvaiban csak hangsúlytalan helyzetben fordul elő (például malam=malom), az Alsó-Nyárád mentén hangsúlytalan helyzetben, többszótagú szavakban (például voltatak=voltatok), végül leghalványabb az a-zás a Középső-Nyárád mente falvaiban.⁶⁷ Ezt igazolja Benkő Lóránd nyárádmenti, Balogh Dezső és Teiszler Pál 132 falura kiterjedő Marosvásárhely vidéki nyelvjárásvizsgálatai is.⁶⁸ Megállapításaik szerint a mezősegi nyelvjárási sajátosságok a Maros völgyében és a Nyárád alsó folyása mentén jellemzőek, a Nyárád mente közepén, Nyárádszereda tájékán, a Kis-Küküllő völgyében Erdőszentgyörgy tájékán megszűnnek. Ettől keletre és északra, a Kis-Küküllő felső vidékén és a Felső-Nyárád mentén a székely nyelvjárási sajátosságok kerülnek előtérbe. Jellemző példája ennek a köznyelvi barázda szó mezősegi *barazda* és székely *borozda* alakja vagy a köznyelvi juhász foglalkozásnév mezősegi *bács* és székely *major* változata; a juhnyáj mezősegi turma és székely sereg (juhsereg) változata stb. A székely nyelvjárástípus legfőbb hangtani sajátossága, a zárt *ë* fonéma megléte illetve nagyobb megterheltsége. Marosszék székely részében és Udvarhelyszék nyugati felében jellemző az *á* hang előtti szótagban jelentkező asszociatív *á*-zás, például *ápám*, *kászál*, *ákárjátok*.⁶⁹

A falvak és vidékek a nyelvjárás alapján is megkülönböztették egymást. A marosmenti falvakat, amelyekben teljes az a-zás, a többiek Lapas-Maras mentének nevezték és utánozták az ottlakók beszédmódját: *Ha találtak egy halattat a Marasba, tudjákat, hogy az én vagyok* (Udvarfalva). *Ha nem adnak bart, kalácsot, összetörjük a tarnácot* (Csíttzentiván).

A szintén Maros menti, de az egykori székely székhez tartozó ernyeiek arra voltak büszkéek, hogy ők *tiszta irodalmi nyelven* beszélnek, nem *tájszólással*, mint a sáromberkiek, sárpatakiak, gernyeszegiek: *azok a lapas Maras mentiek*. A marosszéki Mezőség falvaiban *nem a-val beszélnek inkább, hanem e-vel*, tartják Mezőmadarason. Tapasztalatuk szerint a mezősegiek *rágják a szót*, a madarasiak gyorsabban beszélnek, de nem annyira *habariak*, mint a szomszédfalusi panitiak.

Az Alsó-Nyárád mentén a lukafalviak, ilencfalviak, fintaháziak egyféleképpen, a szomszédos somosdiak már másféleképpen beszélnek. *Mű barnyút mondunk, ők bornyút, mű tajást, ők tojást* (Fintaháza). A Középső-Nyárád mentén a harasztkerékiek azzal csúfolták a szomszédos szentgericeieket, hogy ők azt mondják: *Ápám, hozza ki a kászát, hogy vágjuk le a márháknak a farkát*. (Éppen ezen a tájon vált át a mezősegi nyelvjárás székelyesbe).

A Felső-Nyárád mentén is nyomon lehet követni a székely nyelvi sajátosságok előretörését. A jobbágytelkiekről *a lentebbi falvak* azt tartják, hogy ők *e-vel beszélnek*. Nyárádremetén azt érzékelik, hogy a lentebbi falvakban a szókiejtés *finomabb*,

⁶⁷ Idézi Kiss 2003: 297.

⁶⁸ Benkő L. 1947.; Balogh – Teiszler 1980.

⁶⁹ Kiss 2003: 303.; Gegesi 2000: 103–111.

a mű beszédünk darabosabb. Mű azt mondjuk: mennyék, ott lennebb, hogy megyek. A mikháziak a szomszédos köszvényesiek szójárását kacagták. Íme egy példa, azt kérdezi a mikházi leány a köszvényesi leánytól: Lesz-e tánc nálatok? A felelet: Lész, lesz csak gyerték.

NÉPI TÁJSZEMLELET ÉS LOKÁLIS IDENTITÁS

A nyelvjárással szorosan összefonódik a helyi identitástudat. Az eltérő ökológiai feltételek és gazdálkodás kialakították egy-egy kistáj sajátos arculatát, amit befolyásolt a történelmi múlt, a rendi tagozódás, a felekezeti és etnikai viszonyok is. Ezeket a sajátosságokat számon tartották az ott élők és az idősebb nemzedék napjainkig ezek szerint tájékozódik a falvak, vidékek között. A nyelvjárás változásaival párhuzamosan észak-nyugatról dél-keletre haladva változatos kép tárul elénk.

Orbán Balázs *székely Mezőségnek* nevezte Marosszék Maroson túli részét,⁷⁰ és ezek a falvak még a 20. században is őrizték székely mivoltukat, bár mezőségi életmódban és etnikailag vegyes környezetben éltek. A mezőcsávásiak megkülönböztették magukat a *vármegyes falvaktól*, azoktól a Maros menti településektől, amelyek nem tartoztak Marosszékhez. A hagyomány szerint a panitiak és a szabédiak más székely vidékekről települtek mai lakóhelyükre.⁷¹ A bergenyiek *nemeseknek* tartották magukat.

Marosszéknek a Maros terén fekvő falvai is megkülönböztették magukat a vármegyeiektől. Nagyernye lakói *nemeseknek, székelyeknek* tartották magukat (akár-csak a szomszéd Ikland, Székelykál), szemben a vármegyei, de szintén szomszéd Sáromberkével. *Nagyernye nemes község, Sáromberke jobbágy község. Azok ott felfelé Disznajóig lapas-Maras mentiek.*

Maros mentinek tartották magukat azok a vármegyei falvak, amelyek Szászrégen és Marosvásárhely között a Maros terén (Sárpatak, Sáromberke, Gernyeszeg, Körtvélyfája) és azok is, amelyek egy-egy baloldali mellékvölgyben feküdtek (például Marosjára, Alsóbölkény, Magyarpéterlaka). A marosmenti falvak lakói nem tartották magukat székelyeknek. A sáromberkiek számára azok a sóvidékiek (parajdiak, korondiak) voltak székelyek, akik nyáron aratni vagy kaszálni jöttek a faluba. A sóvidékiek számára ők *marosszékiek* voltak. *Mi bölkényiek magyarok vagyunk. A jobbágytelkiek azt mondják, hogy ők székelyek, ők a valódi magyarok.* (Jobbágytelke két faluval tovább esik, már a Nyárad mentén). Felső-Nyárad mentéről, Szentmártonból nézve a Maros menti falvak *egészen Régenig olyanok, mint mű, székelyek. Régenen felül Disznajón ott magyarok laknak.*

A Maros jobb oldalán fekvő, Maros menti falvak elhatárolták magukat mind a *mezőségi*, mind a *felvidéki* falvaktól. A Mezőség a vajdaszentiványiak szerint tőlük jóval nyugatabbra, *bent a dombok között* kezdődik, ahol nem magyarok élnek. *Felvidéknek* a Déda környéki és a Görgény völgyi román falvakat tartották. A Maros szorosában,

⁷⁰ Orbán 1870. IV: 200.

⁷¹ Konrád 1996.

a Felvidéken (Ratosnyán, Palotailván, Gödemesterházán) lakó magyarok a Régen és Déda közötti magyar falvakat a Maros terén (Disznajó, Magyaró, Marosvécs) *alföldieknek* nevezték. Főleg azok használták ezt a megnevezést, akik fentről, a gyergyói falvakból költöztek a Maros szorosába.

Benkő Samu szerint az alsó-nyárádmenti Lukafalván és Ilencfalván a 20. század közepén a nagyapák nemzedéke még székelynek tartotta magát, a fiatalok már nem.⁷² A szomszédos fintaházaiak szerint az Alsó-Nyárád mentén *pórnép* lakott, a Felső-Nyárád mente falvai *székelyek*. *Ott tiszta magyar falvak vannak, itt már vegyes a nép. Azok jobban húznak a magyarsághoz.*

A földrajzi-ökológiai feltételek és a gazdálkodás alapján a jártasabb gazdaemberek a Nyárád mentén többféle falucsoportot megkülönböztettek. Az Alsó-Nyárád mentén a zöldséget termesztik, az Murokország, Középső-Nyárád mentén a búza, a bor, a szép állat a legfőbb termény, Felső-Nyárád mentén a fa, az erdő, Bekecsalján a gyümölcs. A Nyárád széles völgyében megkülönböztették a *téri falvakat* (ezek a folyó jobb partján települtek, például: Luka – Ilencfalva, Nyárádkarácsony, Ákosfalva, Backamadaras, Nyárádgálfalva,) és az *északos falvakat* (általában a baloldali dombsorok között, például: Teremiújfaló, Fintaháza, Somosd, Kisgörgény, Harasztkerek, Szentgerice, Szentháromság). Az előbbieken jobban lehetett gazdálkodni, hamarabb elindultak a polgárosodás útján, utóbbiak jobban ragaszkodtak a régi életformához és hagyományokhoz.

A Nyárád mentiek a vidék központjától, Nyárádszeredától északra és keletre székelyeknek tartották magukat. Nyárádszeredában a két világháború között a *székely* megnevezés a gazdálkodókat illette. A mezőváros illetve nagyközség társadalmában a helyi hagyomány szerint külön réteget alkottak az *urak*, az *iparosok*, és a *gazdák* (székelyek).

Nyárádszereda és környéke nagyjából református, de unitárius többségű falvak is sorakoznak egymás mellett (Szentgerice, Nyárádszentlászló, Vadad, Nyárádszentmárton stb.) Ezek a protestáns falvak adták a fentebbi, Mikháza környéki katolikus falvaknak a Szentföld nevet. *Azok a Bekecs megiek (Remete, Köszvényes, Mikháza, Deményháza) katolikusok, mű reformátusok vagyunk.* Az ottlakók nem nevezték régebb magukat *szentföldieknek*. *Mű nem mondjuk Szentföld, a lentiek mondják. Mű tiszta katolikusok vagyunk, lennebb már vegyes a nép, de azok is székelyek.*

Szentföldnek szűkebb értelemben csak a fenti négy falut tartották, tágabb értelemben hozzávették a többi római katolikus falut is (Jobbágytelke, Székelyhodos, Búzaháza, Ehed, Iszló). Ezek a falvak a Nyárádszeredánál két ágra szakadó Nyárád nagyobbik ága mentén vagy jobboldali mellékvölgyeiben helyezkednek el. Itt a falvak csoportjának nincsen külön neve, egyszerűen Felső-Nyárád mentének, Nyárád mentieknek tartják.

Nem úgy a Kis-Nyárád vízgyűjtő területének falvait: ők a *bekecsaljiak*. Ezek a falvak (Nyárádmagyarós, Nyárádselye, Márkod, Kendő, Mája, Nyárádszentimre, Berekeresztúr, Bere, stb.) a Bekecs déli oldalán helyezkednek el és többségükben reformátusok, valamikor mind a berekeresztúri egyházközséghez tartoztak. A Bekecsalja név táguló lokális identitást fejez ki, értelmiségi hatásra napjainkban az egész

⁷² Benkő S. 1972: 10.

Felső-Nyárád mentét *Bekecsaljának* nevezik. A marosszéki zsinóros díszítés elterjedése kapcsán Bekecsalja határait szinte a teljes Nyárád- és Kis-Küküllő völgyének falva-ira kiterjesztették,⁷³ ami nyilvánvalóan túlzás, hiszen csak egyetlen kulturális elemre vonatkozik.

A szentföldi, hegyi katolikus falvak a 10-15 km-rel lentebbieket *alföldieknek*, a vidéket Alföldnek tekintették. Kacsó Sándor mikházi születésű író gyermekkori visszaemlékezései szerint a 20. század elején szülőföldjéről Alföldre: Csíkfalvára, Jobbággyfalvára, Szentmártonba jártak kaszálni, s az ottani bőség jele volt, hogy ott már meghonosodtak a nagy testű, lassú mozgású svájci tehének.⁷⁴

A Kis-Küküllő menti marosszéki falvak a nyelvjárásukkal egyezően székelyeknek tartották magukat. Ez a tudat az Erdőszentgyörgyön aluli falvakban halványabb, azon felül erősebben érvényesült. Az *Alsó-Küküllő vidékének és a Felső-Küküllő vidékének* határát ezen a tájékon gondolják.

A tágabban értelmezett Küküllő vidékén két kistájat, falucsoportot is megkülönböztettek. Az egyik a *vízen túliak*, a Küküllő bal oldali mellékvölgyében fekvő falvak (Szentdemeter, Bordos, Székelyszállás, Vécke, Magyarzákod). Az idősebbek emlékeznek arra, hogy ezeknek a falvaknak a neve *Partium* és Udvarhelyszékhez tartoztak. Abban is különböznek a szomszédos vidékektől, hogy többségében római katolikusok lakják. A másik a Kis-Küküllő jobb oldali mellékvölgyének falvai a Kis-Küküllő és a Nyárád között (Rigmány, Nyárádszentsimon, Havad, Abod, Geges, Vadasd). Ezeket a református falvakat *Patakmentének, Patakmedyékének* nevezték.

A Kis-Küküllő mentén is érvényesült az alföld-felföld megkülönböztetés. A balavásáriak, nagykendiek a sóvidékieket *felföldieknek* tekintették, a sóvidékiek számára pedig Kibédnél, ahol a szőlő már megterem, kezdődött az *Alföld*. Ez olyan kisebb távolságra is érvényesült, mint Nagykend, Balavásár és a *hegyek közötti* partiumi falvak.

A TÁRGYI KULTÚRA TÁJI JELLEGZETESSÉGEI

A házak és csűrök

A népi építészet kutatói Erdély középső és keleti zónájában általában két házterületet különítenek el. Az egyik a közép-erdélyi vagy szamosi házterület. Itt általános lehetett a kéthelyiséges, *házból* és *pitvarból* álló ház. A másik a délkelet-erdélyi vagy székely házterület. Ennek jellegzetes épülete az *ereszes ház*. A nyitott ereszből lehetett bejutni a másik két helyiségbe, a *nagyházba* és a *kicsiházba*. A két házterület közötti átmeneti zóna éppen a mi vidékünkön húzódik, és elválasztja az erdélyi magyarság északnyugati és délkeleti csoportjait.⁷⁵

A mi régióknál átmeneti zóna a mezősegi és a székely csűrök építésterülete között is. A marosszéki Mezőség nyugati szélén a 20. század elején még voltak a Belső-

⁷³ Haáz 1978: 129–178.

⁷⁴ Kacsó 1971: 59.

⁷⁵ Barabás J. – Gilyén 1987.; Balassa M. 1997: 281–284.

Mezőségen szokásos különálló *hosszúcsűrök*, de már ott is általánosabb volt a *pajtacsűr*, amely három részből állt: szénaszín, csűr, pajta. Ezt a többfunkciójú épületet a lakóház mögött, a telek hosszában helyezték el, de nem vele egybeépítve, mint a Régen környéki szászoknál. A pajtacsűröknek ez a szerkezete és elrendezése a marosszéki Mezőségen, a Marosmentén és az Alsó-Nyárad mentén általános. Ezzel párhuzamosan megjelent az az elrendezés, a háromosztatú pajtacsűrt az udvar végében, a telekre merőlegesen helyezték el, ezáltal elválasztották az udvart és a csűrös kertet. Kelet felé haladva ez az elrendezés fokozatosan kiszorítja az előbbi. A Nyárad mentén Nyárádszereda vonalától keletre és a Kis-Küküllő mentén Erdőszentgyörgytől, sőt lennebb a partiumi falvakban megjelenik és általánossá válik a *kétpajtás* csűr. A csűr mindkét oldalán pajta, istálló van, a szénát a szénapadláson, az odorban tárolják. Ez a csűr típus a Felső-Nyárad mentén, a Felső-Küküllő vidékén és Sóvidéken kizárólagos. A székely porta legfontosabb gazdasági épülete volt, amely méretében sokszor a lakóházat is meghaladta.⁷⁶

A fedeles (székely) kapu

A fedeles vagy kötött galambbúgos kaput *székelykapuként* ismeri a köztudat. A történeti adatok azt bizonyítják, hogy Erdélyben többfelé létezett ez a kaputípus, és a magyar lakosságon kívül a románok és a szászok is készítettek ilyeneket.⁷⁷ Annyi bizonyos azonban, hogy állítása legtöbb vidéken – a székelységet kivéve – a 19-20. század fordulójára megszűnt, sőt, e népcsoport egyik etnikus jelképévé vált. A 20. század második felében – legtöbbször értelmiségi kezdeményezésre – a székelykapu állítása reneszánszát élte, és ez a folyamat napjainkban is tart.

A székelységben a galambbúgos kapunak a magas fedeles kötött kaput, az úgynevezett *nagy székely kaput* tartották. A földbe ásott három kapulábat vagy kapuzábat homlokgerenda fogja össze, ezen helyezkedik el a kapuszerkezetet a csapadéktól védő galambbúgos fedél. A *kicsi székely kapu* alacsonyabb, a három láb közül csak kettőt fog egybe a homlokgerenda, a harmadik különálló. A dokumentumok, régebbi fényképek, adatközlők tájékoztatásai és a meglévő kapuk alapján állítható, hogy Marosszék régióban mind a székely nagykapu, mind a székely kicsi kapu állításának volt hagyománya, vidékenkénti eltéréssel.

Délkeletről, Udvarhelyszék felől indulva: a Sóvidéken, a Kis-Küküllő felső völgyében és a Felső-Nyárad mente falvaiban mind a nagy mind a kicsi székelykapuk állítása szokásos volt. Vizsgálatot érdemelne, összefüggésben áll-e ez azzal, hogy Marosszéknek ezen a vidékén az egykori szabadrendűek nagyobb arányt képviseltek a falu társadalmában, mint a jobbágyok vagy zsellérek, vagy milyen más tényezőkkel (tölgyerdők bősége, vagyoni helyzet, ácsmesterek stb.) hozható kapcsolatba. A Nyárad középső folyása mentén a nagy székely kapuk a 20. század elején is ritkábbak voltak, inkább csak egy-egy középület, templom elé állítottak ilyent. Ákosfalván alul, az Al-

⁷⁶ Bíró G. 1999: 72–88.

⁷⁷ Szabó T. 1980: 392–434.

só-Nyárád mentén még a kicsi székely kapu is ritka volt. A székely Mezőségen ezzel szemben gyakoribb volt a nagy székelykapuk állítása, főként Panitban és Madarason, a kicsi székelykapuk és gyalogkapuké az egész vidéken. Szép példányok maradtak fenn Szabédon, Csáváson, Felében és Panitban.

A régió egykori vármegyei falvaiban a cintermek, haranglábak elé építettek népi ízlésű fedeles kapukat (Póka, Nagyfülpös), de nem alakult ki a székely nagykapuk építésének népi hagyománya. A fedeles kicsi kapuk több faluban találhatók napjainkban is (Gernyeszegen, Péterlakán, Körtvélyfáján), de ezeket nem nevezik székelykapunak. A Felső-Maros mentén sűrűbben sorakoznak a kicsi, fedeles kapuk – itt székely kapunak nevezik – és dokumentumok alapján a nagy fedeles kapuk állítása is szokásban volt Magyarón, Disznajón.⁷⁸

A népviselet (a székely harisnya)

A mai erdélyi magyar köztudat általában a székelyek által viselt, szűkre szabott posztónadrágot tartja harisnyának. E nadrágféle változatait azonban az elmúlt századokban a székelységen kívül Kalotaszegen, a Szilágyságban, a Fekete-Kőrös völgyében, a Mezőségen és az erdélyi szászok körében is viselték. A románok cioareci néven ismerték, és népviseletük állandó ruhadarabja volt a domb- és hegyvidékeken.

A székely harisnya viszont, amint erre többen rámutattak, szerkezetében, szabásában több ponton is különbözik más vidékek hasonló nadrágféléjétől. A harisnyának ez a formája hosszas fejlődés eredménye, és nagymértékben befolyásolta a Mária Terézia idejében felállított székely határőrség intézménye. A harisnyán a posztócsík vagy zsinór színe az ezredi hovatartozás kifejezője lett. Így Felcsíkban és Gyergyóban a piros vagy fekete-piros-fekete, Közép-Csíkban a zöld-fehér-piros, Udvarhelyszéken a széles fekete, Kászonban és Háromszéken a keskeny fekete oldalzsinórozás járta.⁷⁹ Marosszéken a harisnya szegője kék színű volt. Orbán Balázs és nyomában többek a kék díszítést összefüggésbe hozták az egykori székben népes katonarenddel, a kék darabontokkal: „Marosszék kék darabontjai minden időben híresek voltak. Ennek emlékére a marosszéki székely még most is világoskék posztóval szegélyezi körül zsinóros, magyar szabású ujjasát, ily posztóval díszíti ujjasa, zakója gallérját.”⁸⁰ Marosszéken a jobbágyrendűek viseltek szürke, barna és fekete harisnyát, általános a fehér színű volt.⁸¹ A harisnyán eredetileg sem zseb, sem vitézkötés nem volt. Zsebes, vitézkötéses harisnyát, mint rangjelzést, a székely társadalomban eleinte csak a lófők viselhették, majd a vagyonos rétegek kiváltsága lett, utóbb a fiataloké. A zsebes, vitézkötéses változat keletről, a Székelyföld belsejéből terjedt nyugat felé, és a 19-20. század fordulójára érte el Marosszéket, de ott nem vált általánossá. Az első világháború után megindult

⁷⁸ Palkó 1994: 113.

⁷⁹ Nagy J. 1984: 140–144.

⁸⁰ Orbán 1870. IV: 6, Benkő K. 1868-1869.: 12.

⁸¹ Gazda 1998: 145.; Haáz 1993: 76.

a harisnya felcserélése a szürke háziszőttés vagy gyári anyagú *priccses nadrággal*.⁸²

Marosszék régió harisnyáinak lokális változatai a 20. század első évtizedeitől a következők:

1. fehér posztójú, sima (zseb és vitézkötés nélküli), fekete szegőjű harisnya,
2. fehér posztójú, sima (zseb- és vitézkötés nélküli), kék szegőjű harisnya,
3. fehér posztójú, zsebes, vitézkötéses, kék szegőjű harisnya,
4. fehér posztójú, zsebes, vitézkötéses, fekete szegőjű harisnya,
5. szürke, barna vagy fekete posztójú harisnya,
6. a harisnyát felváltó *priccses nadrág*.

A változatok térbeli elhelyezkedéséből jól megragadhatóak a régió jellegzetességei és azon belüli lokális különbségek, amelyek egyben időbeli, viselettörténeti különbségeket is jeleznek.

A harisnyaposztó színe az egész régióban fehér, csak a széleken készítettek szürke, barna vagy fekete posztóból is harisnyát. Legáltalánosabb változat a fehér posztójú, zseb- és vitézkötés nélküli kék szegőjű harisnya, amelyet viseltek a sóvidéki Parajdtól, Alsósófalvától a Küküllő mente falvaiban Gyulakutáig, Felső-Nyárad mentén, a Maros mentén, Felső-Maros mentén és a marosszéki Mezőség falvaiban is. Tehát ez a tipikus marosszéki harisnya. A felsorolt vidékeken többfelé meghonosodott ennek a zsebes, vitézkötéses változata is. Az Udvarhelyszékkal és Kis-Küküllő vármegyével, valamint a Mezőséggel érintkező településeken, – általában Marosszék peremterületén – fekete szegőjű harisnyát viseltek, amelynek szintén kialakult a zsebes és vitézkötéses változata is. Az is megfigyelhető, hogy keletről nyugatra haladva a zsebes és vitézkötéses változatok egyre gyérülnek, bizonyos vidékekre nem (például Felső-Maros mente) vagy szórványosan jutattak el (például székely Mezőség). Végül az is megállapítható, hogy némely faluban, sőt egész kistájon, az Alsó-Nyárad mentén – általában a kevésbé székely vidékeken – a harisnyaviselés ekkor már megszűnőben volt, helyette a *priccses nadrágot* kezdték viselni. A tárgyi kultúra fenti régióbeli jellegzetességeit részletesebben a szerző régebbi írása tárgyalja.⁸³

VÁSÁROK, VÁSÁRKÖRZETEK

A vásároknak évszázadokig fontos szerepük volt egy-egy település vagy vidék gazdasági és társadalmi életében. Az egykori Marosszék két városa – Marosvásárhely és Nyárádszereda – nevében hordozza vásáros hely jellegét. Nyárádszereda neve a szerdai törvénykezési naptól származik, amely egyben vásárnap is volt, és azóta is szerdán tartja hetivásárait.⁸⁴ Marosszéken kívül, de közvetlen közelében feküdt a harmadik vásáros hely nevű település, Balavásár. Torda vármegyének a minket érdeklő felső keletében Szászrégen városának és vásárainak alakult ki több, kisebb-nagyobb tájat egybefogó vonzáskörzete.

⁸² Gazda 1998: 196.

⁸³ Barabás L. 2009.

⁸⁴ Kós 1976: 366–371.

Egy-egy vidék vagy kistáj körvonalait jelzi, hogy lakói melyik vásárra vitték eladni állataikat, terményeiket, kézműves termékeiket, hol szerezték be a szükséges árukat, a fiatalok hová jártak szórakozni, ismerkedni. Egy-egy nagyobb vásáron áruik, viseletük, beszédjük alapján jól elkülönültek a más-más vidékiek. A vásárokon az áruk cseréjével a kommunikáció, a települések, falucsoportok közötti ismerkedés is megtörtént. A 19. század végi leírások a marosvásárhelyi fapiacról jól illusztrálják ezt a változatosságot.⁸⁵

A vásárok a táji-ökológiai, foglalkozásbeli stb. különbségeknek megfelelően szinte kijelölték egy-egy település vagy falucsoport sajátos helyét a régió belül. Így a vásároknak, sokadalmaknak különböző nagyságrendű körzetei alakultak ki. A sóvidéki gazdák állataikat a parajdi, a korondi és az etédi vásárokbá vitték eladni, de jutott belőlük Balavásárra és a Nyárad menti székelyhodosi vásárba is. A Kis – Küküllő mente falvai Makfalvára és Erdőszentgyörgyre jártak vásárba, de beletartoztak Nyárádszereda vonzáskörébe is. A balavásári nagyvásárokon találkozott a Kis-küküllő, Nagy-küküllő, a Nyárad mente és a Sóvidék népe, sőt a távolabbi Mócvidék román és Segesvár környékének szász népe is. Itt nagy keresletnek örvendtek a segesvári szász mesterek (segesvári posztó, szőttes, segesvári láda) termékei.⁸⁶ A szászrégeni vásárok vonzáskörzete kiterjedt a gabonatermelő Mezőség keleti peremére, a Maros mentére, gabonát és állatot előállító, a szőlő-, gyümölcs-, és zöldségtermesztő Régen környéki falvakra, az erdő- és fakulturájú Görgény völgyére és a hegyi legelőkön nevelt állatokban bővelkedő Felső-Maros mentére. Sőt ide jártak a Nyárad mente Régenhez közelebbi falvaiból (például Jobbágytelkéről is). A helybéli mesteremberek közül a bőrművesek termékei voltak a legkeresettebbek. Kisebb hatósugarú, kistáji jellegű volt a nyáreleji vécsi vásár, amely árucseréje mellett a környékbeli magyar és román fiatalság ismerkedési és szórakozási alkalma volt.⁸⁷ Hasonló jellegű volt a görgényszentimrei, szintén nyáreleji leányvásár is, főleg a Görgény völgyi elszórt hegyi településeken élő románok találkozási és párválasztási alkalma.

A marosszéki Mezőség falvai a mezőbándi vásárokon értékesítették terményeiket, főleg a gabonát és állataikat. Ősszel akkora gabonavásárokat tartottak, hogy ezer véka búza is gazdát cserélt egy-egy szombati heti vásáron.⁸⁸ Gabonával és állattal ezek a falvak a marosvásárhelyi heti piacot is rendszeresen felkeresték.

A nyárádszeredai nagyvásárok az egykori Marosszék keleti felének, sőt tágabban négy-öt ökológiai kistájnak és kultúrájának voltak találkozási alkalmai. A szép fehér marháért és a székely parlagi lóért pedig messzi vidékekről felkeresték. A sóvidéki falvak sőt és cserépedényeket hoztak, a Felső-Nyárad mentiekkel együtt sajtot, túrót, az erdőövezetből szenet, gerendákat, szekereket, szövőszékeket, a dombvidékről gyümölcsöt, szalmakalapot, Murokországból zöldséget. Négy város mesteremberei – a marosvásárhelyi csizmadiák, a régeni szűcsök, a segesvári kalaposok és a székelykeresztúri szítások hozták el rendszeresen termékeiket.⁸⁹

⁸⁵ Gergely 1866.

⁸⁶ Tar 1978: 178–186.

⁸⁷ Zsigmond – Palkó 1996: 315–318.

⁸⁸ Petelei 1998: 66–85.

⁸⁹ Kós 1976: 366–371.

A vásároknak kistájak, vidékek és a nagyobb régiók életében betöltött integráló szerepét a marosvásárhelyi napi piac, heti vásár és országos vásár vonzáskörzete, kiválóan szemlélteti.⁹⁰ A 19–20. század fordulóján Marosvásárhely napi piacának vonzáskörzetét azok a környékbeli falvak alkották, ahonnan gyalog hozták be, 8–10 km távolságról terményeiket, élelmiszereiket (Marosszentgyörgy, Nagyernye, Jedd, Koronka, Kakasd, Marosszentkirály, Maroskeresztúr, Udvarfalva, Marosszentanna stb.) A heti vásárokra már rendszerint szekérrel jöttek, legtávolabbról (kb. 40 km) félnapi szekerezéssel értek el a vásárba. Ebből a megyényi vonzáskörzetből mindent hoztak, amire a városlakóknak rendszeresen szükségük volt: Murokországból friss zöldséget; Szászrégen környékéről hagymát; a Mezőségről gabonát és állatokat, a Nyárad mentéről gyümölcsöt; a havasalji, sóvidéki, Nyárad menti, Küküllő menti falvakból fát, szenet, gyapjúholmit, kézműves termékeket. A környékbeli vásározók mellett a városbeliek megkülönböztették a *székelyeket*, akik a *havasalji falvakból* fát hoztak szerintük, a *mezősegi románokat*, a Régen környéki *szászokat*.

Az országos vásárok vonzáskörzete két-hárommegyényi területre is kiterjedt, egy-két napi szekerezés kellett az út megtételéhez. Ez a vonzáskörzet magába foglalta Székelyudvarhelyt, Gyergyószentmiklóst, Segesvárt, Medgyest, Dicsőszentmárton, Marosludast, Nagysármást, Mócsot, Tekét és környező vidéküket. Erdélyben ekkor (betűrendi sorrendben), Bánffyhunad, Beszeterce, Dés, Déva, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy mellett Marosvásárhelynek volt legjelentősebb vására.⁹¹

A napi piac vonzáskörzete kialakította a város körüli kistáját, a heti piac vonzáskörzete hozzájárult a régió kialakításához és jelezte azt is, hogy Marosvásárhely vonzáskörzetében több vidék és etnikum találkozik. Országos vásárainak vonzáskörzete alapján Közép-Erdély legjelentősebb vásárhelye lehetett.

A vásárokkal összefüggésben jól kirajzolódnak a régió ökológiai, foglalkozás- és életmódbeli övezetei. Régióink ebből a szempontból sokszínű és mégis összetartozó, egymást kiegészítő: *Európa kicsinyben* – parafrázálhatnánk a Kárpát-medence egészére használt megállapítást. A Görgényi havasoktól és benne a marosszékiek *szent hegyétől*, a Bekecstől domborok húzódnak három folyó völgy között az egykori nagy mezősegi tavakig, tógyepükig. Mindenik földrajzi és ökológiai övezet kialakította életmódbeli sajátosságait. Sóvidéken a só és az agyag mellett a fa és az állat volt a legfontosabb életmódalakító tényező. Erdő- és fakultúrájú vidék volt Felső-Maros mente, Felső-Nyárad mente, a Kis-Küküllő felső völgye és a Partium is. A folyók közötti dombvidékeken a gyümölcs és az állattartás (vackoros falvak, a marosszéki piros párizs alma hazája), a folyóvölgyekben a gabonatermesztés és az istállózó állattartás volt fontos. A Mezőségen a halászat, a gyékényfeldolgozás is jelentős, de a gabonatermesztés az életmód meghatározó. Murokországbán és Szászrégen környékén a zöldségtermesztés. A Kis-Küküllő alsó vidékén, a Középső-Nyárad mentén és a szászrégeni dombokon megjelent a szőlőművelés is.

⁹⁰ Keresztes 1996: 61–63.

⁹¹ Dankó 1982: 496–504.

KALENDÁRIUMI SZOKÁSOK

A magyar kalendáriumi szokások táji tagolódásának rendszerezése elvégzendő feladatok közé tartozik. Tátrai Zsuzsanna véleménye szerint a kalendáriumi szokások elterjedési területe nagyjában-egészében megfelel a népzene kutatásban megállapított dialektus területeknek: Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély, Moldva. E nagytájak szerint táblázatban szemlélteti a kalendáriumi szokások táji tagoltságát, de nem utal az adott dialektusterületen sem az elterjedtség mértékére, sem a szokások változataira.⁹² Ez lehetetlen is minden vidékre kiterjedő alapos gyűjtés nélkül. Összesítésében szerepelnek a következő, Erdélyben általában ismert ünnepi szokások is: karácsonyi kántálás, betlehemezés, István-, János névnapköszöntő, aprószentek napi vesszőzés, újévköszöntés, farsangi alakoskodás, farsangi vénlánycsúfolás, húsvéti locsolás, májusfaállítás. Azért utalunk éppen ezekre, mert ezeket Marosszék régióban is gyakorolták, illetve napjainkban is gyakorolják.

Véleményünk szerint a kalendáriumi szokások változatait fel lehet használni a régió sajátosságainak megragadásában és a mikrorégiók behatárolásában.⁹³ A Közép-Erdélyre kiterjedő kalendáriumi szokásgyűjtésünk alapján bármelyik fenti szokás változatait lehetne elemezni, mégis kettőt ragadunk ki közülük: a tavaszi zöld ág állítását és a farsangi dramatikus játékokat.

A tavaszi zöldág állítása

A tavaszi zöldág állításának a napja a magyar nyelvterület legnagyobb részén május elseje, (májusfa), de pünkösd napján is állították, sőt a Székelyföldön, húsvét hajnalán is.⁹⁴ „Székelyföld” itt éppen Marosszéket jelöli, mert ebben a régióban szokásos a *májusfa és a pünkösd virágzás* mellett a *húsvéti zöldág* állítása is. A 19-20. század fordulóján a tavaszi zöld ágat általában nagylegények tették a nagyleányok tornácára, kapujára szerelmi ajándékként, utóbb sokfelé már csak a fiatalabb fiúk, fiúgyermek kislányoknak, leánygyermeknek. Sőt a húsvét, illetve virágvasárnap általánosabb szokásalkalom, mint május elseje vagy pünkösd. A húsvéti zöld ág fenyőfa. A májusfa kizöldült, magas lombos ág, amit szintén szerelmi ajándékként vittek a legények a leányoknak, illetve a rokonok egymásnak. A pünkösd virágzás abból állt, hogy a legények lombos ágakból bolthajtást készítettek a leányok kapujára s azt (általában lopott) virágokkal, virágcsokrokkal díszítették.

A régióban a következő *tavaszi zöldág* változatokat lehet megkülönböztetni:

1. húsvétkor fenyőhegy, tető,
2. húsvétkor fenyő oldalágak
3. húsvétkor bokréta, bolthajtás
4. virágvasárnap fenyőágak, bokréta

⁹² Tátrai 2002: 317–339.

⁹³ Ezzel kapcsolatban a Sóvidékről: Barabás L. 1998.

⁹⁴ Németh 1980: 506–507.

5. pünkösdi virágozás

6. május elsején májusfa.

E változatok gyűjtőpontjait térvázlaton elhelyezve azt látjuk, hogy régiókban a húsvéti fenyőág állítása a legáltalánosabb szokásforma. A Sóvidéken, a Kis-Küküllő és a Nyárad felső folyása mentén inkább a fenyőhegy és az oldalág dominál. A bokréta és bolthajtás a Maros mentére jellemző, szinte elválasztja egymástól az egykori széki és vármegyei falvakat. A virágvasárnapi szokásalkalom csak a Felső-Maros menti falvakra jellemző. Ugyanígy, a pünkösdi virágozás csak a székely mezőségi falvakban, illetve egy-két partiumi településen szokásos. Végül a májusfa állítása sűrűbben a régió Udvarhelyszék felőli oldalán és a Mezőség felé jelentkezik, de szórványosan másutt is.

A régió tavaszi zöld ág állításának sajátossága akkor válik még szemléletesebbé, ha a szomszédos régiókkal összehasonlításban vizsgáljuk. Az említett gyűjtésünk alapján a Marosszékkal szomszédos udvarhelyszéki és gyergyói falvakban a májusfa szokásos; a Kis-Küküllő Marosszéken kívüli szakasz mentén a májusfa, a Mezőség bizonyos részein a májusfa. Ezt igazolják egyébként más gyűjtések, szakirodalmi adatok is.⁹⁵ A Mezőség északkeleti részén, a szászok lakta vidékek szomszédságában, a magyar falvakban is pünkösdi a zöldágállítás alkalma, akárcsak a segesvárszéki és Kis-Küküllő vidéki szászok szomszédságában. Pozsony Ferenc kutatásai alapján az erdélyi szászoknál egységesen elterjedt volt a pünkösdi virágozás.⁹⁶

Marosszéket tehát májusfát állító és pünkösdkor zöldágazó régiók veszik körül. A határsávokban többféle szokásalkalom és szokásforma élt egyidejűleg. A szokásalkalmak és szokásformák ugyanakkor egy-egy kisebb egységre, mikrozonára is jellemzőek, például bokréta Maros mente, virágvasárnapos Felső-Maros mente, pünkösdi virágzó székely Mezőség. Ezek a mikrozonák viszont a régió külső szélét, peremét alkotják, belső magjára a húsvéti fenyőág állítása jellemző. Húsvét ünnepe (a virágvasárnapot is ideértve) itt magához vonzotta a tavaszi újjászületés ősi, egyetemes szimbólumát. Ebben áll a régió sajátossága.

Farsangi dramatikus játékok

Marosszék régió nyugati-mezőségi részében farsangi időben végig gyakorolt fonóbeli dramatikus játékok jellemzőek, tipikusak; a keleti-székely vidékeken és a szászok szomszédságában a farsang végi utcai, felvonulós játékok.

A régiót alkotó mikrozonák és falucsoportok sajátosságai: Marosszéki Mezőség a *szép farsangnak* tekintett betyáros, a *csúf farsangnak* tartott állatalakoskodás, az esketés- és temetésparódiák gazdag vidéke, de itt a többi játéktípus is bőven előfordul, különösen az aktualitás játéakai. Ezzel szemben Marosvásárhely vidéke játékokban általában szegényes és nincsen gyakori játéktípus. A Lapos-Maros mentét a halottas játékok bősége, a sok szalmaember és állatmaszkos játék jellemzi, a szép farsangok képviselői itt is az éneklő, táncoló betyárok. A Felső-Maros mentén a betyáros mellett az énekes –

⁹⁵ Horváth 1971: 120.; Kós 2000: 248.

⁹⁶ Pozsony 1997: 176.

táncos cigányos játék a kedvelt, de teljességgel hiányoznak az állatmaszkos játékok és a szalmaember. A magyarói játékosok (kizárólag asszonyok, leányok) igen kreatívak a balladák és irodalmi művek farsangi jelenetté alakításában. Alsó-Nyárád mentén a legtöbb típuscsoportbeli játékot gyakorolták (kivétel a medve vagy a szalmaember), de összességében itt kevésbé gyakori a maszkos alakoskodás.

A Középső-Nyárád mentére az esketési, halottas és vénleánysírató paródiák bősége és a kontaminálódott színjátékok például betyárok és falovas, halottas és cigányok jellemzőek. A katolikus Szentföldön éppen az esketés és halottas paródiák hiánya feltűnő, ritka az állatmaszkos játék is; a betyárok, cigányok népszerűek. Ez viszont tipikus *hamubotozó vidék*, minden farsangi alakot kísért a hamubotos figura.

Általános sajátossággént, szabályként rögzíthető, hogy nyugatról keletre haladva, különösen a Küküllő vidékén és Sóvidéken, a farsangi alakok inkább „némák”, nem beszélnek, elfogynak a beszélő változatok. Talán e néhány példa is bizonyítja, hogy minden mikrorégióknak volt, lehetett farsangi játékbeli sajátossága és nyomon követhető egy-egy játéktípus elterjedése és változása is. A régió egészére érvényesen fogalmazható meg, hogy a nyugati-mezőségi része a teljes farsangi időben előadható játékokban gazdagabb, telítettebb és „beszédeesebb”, mint a keleti-székely alrégió.

Ha viszont a farsangvégi dramatikus szokások térbeli rendszerét tekintjük, a fenti helyzetnek éppen az ellenkezője tárul elénk. A farsangvégi házról házra járó szimbolikus lakodalom a marosszéki Mezőség és a Küküllő vidéke településein szokásos, vagyis az egykori székely szék területén. A farsang temetése tematikus csoport változatai telítetten a legkeletebbi Sóvidéken jelentkeznek, de szórványosan előfordulnak a székely Partiumban és a Nyárád mentén is. Ezeken kívül Görgényüvegcsűr sajátossága, amely egyrészt katolikus településként élénk kapcsolatot tartott a katolikus székelységgel, másrészt telepítéséből adódóan kultúrája németes vonásokat őrizhet. A régió északi részén, a Szászrégen melletti Beresztelke és Körtvélyfája, valamint a déli részén Segesvár kulturális vonzáskörzetében Pipe, Szásznádas utcai, mozgó színpados szekeres menetei szász-magyar interetnikus kapcsolatokat sejtetnek. Szórványosan a Marosszéki Mezőségen (Mezőbánd) és a Nyárád mentén (Káposztásszentmiklós, Harasztkerék) is tartottak farsangvégi összetett utcai meneteket. A székely alrégió sajátossága a csutakhúzás is, szórványosan a marosszéki Mezőségen és az Alsó-Küküllő vidékén is előfordult, de a csutakhúzás a régióban Nyárád menti dramatikus szokás. Itt viszont telített, minden kutatóponton gyakorolták. (Csak csodálkozhatunk, hogyan kerülhette el a Magyar Néprajzi Atlasz kutatópontjain gyűjtők figyelmét, hiszen egyetlen adat sem jelzi a szokás létezését a Nyárád mentén).⁹⁷ A Konc király és Cibere vajda küzdelmének emléke szintén csak a székely alrégióban, egyrészt a Nyárádmente, a székely Partium és Sóvidék katolikus falvaiban farsangvégi tiltásként, szokásmagyarázó történetként, másrészt a Küküllő vidéke, Patakmente református falvaiban a gyermekek megajándékozásának epikus – dramatikus magyarázataként.

A fentiekkel párhuzamba állítható a régióbeli maszkos alakoskodás népi terminológiája is. A nyugati-mezőségi alrégióban leggyakoribb a *fársángolás* és fársángok, a keleti-székely alrégióban a *maszkurázás*, *maszkurák*. Középen, elég széles sávon

⁹⁷ Magyar Néprajzi Atlasz 1992. VIII.: 508–567.

mindkét megnevezés használatos. A régió északi részén, a Felső-Maros mentén ugyanazokra a játékokra, alakokra a *muszkurázás*, *muszkurák* megnevezés járja. A régió déli részén a farsangi játékok, alakok megnevezésére a *batykózás*, *batykók* terminust, az Alsó- Küküllő vidék néhány falujában, a szászokkal közvetlenül érintkező településeken pedig a *bakusozás*, *bakusok* nevet használták.

ÖSSZEGZÉS

Településtörténeti, etnikai, felekezeti, nyelvjárási és néprajzi jelenségek rendszerét figyelembe véve meghatározható a néprajzi Marosszék, marosi régió és belső tagolódása.

A Maros két oldalát védő székelyek földje, a későbbi Marosszék területileg beékelődött a már kialakult erdélyi vármegyei közigazgatási rendszerbe. Több oldalról vármegyei terület vette körül és bizonyos részein eredetileg is mezőségi nyelvjárást beszélő magyarok éltek. A történeti Marosszék székelyei katonai szerepükben, rendi tagozódásukban, székely mivoltukban ugyanúgy éltek, mint a székelység zöme. Különösen szorosan kapcsolódtak a szomszédos Udvarhelyszékhez a nemzeti letelepedés, településszerkezet, földrajzi-ökológiai adottságok, később a felekezeti megoszlás és a társadalomszerkezet szempontjából. A későbbi századokban életmódbeli, társadalmi és etnikai viszonyaiban Marosszék a szomszédos vármegyékhöz kezdett hasonlulni, főleg a velük érintkező nyugati részein. Ez az egységesülés a 19. század második felében felerősödött, amikor közös közigazgatási egységbe került Marosszék és Torda vármegye keleti része. Az egységesülésben jelentős integráló szerepe volt a megyeszékhelynek, Marosvásárhelynek, a „székely fővárosnak”.

Körvonalazható a történeti Marosszéknél szélesebb hatósugarú régió, nagyjából megyényi terület, ahol az ökológiailag változatos tájakon kialakulhatott a vidékek, falu csoportok és életformák sajátos és egymást kiegészítő rendszere. Ez a régió magában foglalta a történeti Marosszék területét, mint központi magot, de idekapcsolódtak a Maros menti, „vármegyei”, többségükben magyar lakosságú falvak Szászrégentől délre és északra, valamint a Kis-Küküllő völgyének egykori udvarhelyszéki és vármegyei falujából is jó néhány.

A régiónak a vármegyei egységesítés után nem alakult ki sajátos néprajzi neve, bár Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtései idején eléggé elterjedt a *maros-tordai* megjelölés. Inkább a *marosszéki* elnevezés maradt általános. A népi kultúrában rögzültek a marosszéki sajátosságok, mint ahogy szó volt róluk a csűrök, a kapuk, a harisnya, a szokások kapcsán, amelyek mellett más jellemzőket is számba lehetne venni. Ezek közül legismertebb a táncművészet volt, hiszen a marosszéki forgatós változatait messze vidékeken *marosszéki*ként ismerték, akárcsak a hozzá kapcsolódó táncdallamokat.⁹⁸

A zóna nemzetközi terminus a magyar szakirodalomban nem terjedt el, nem vált közhasználatúvá, bár történt erre javaslat.⁹⁹ Marosszék esetében a zóna foga-

⁹⁸ Erről bővebben Seprődi 1974: 143–155.; Pávai 1984: 69–88.; Breuer 1984: 97–105.; Martin 1990: 440–442.

⁹⁹ Barabás J. 1980: 23–41.

lom és a hozzá kapcsolódó többi megnevezés (makrozóna, mezozóna, mikrozoná, reliktumterület, integrált zóna, kontaktzóna) segíthet a régió sajátosságainak megmagyarázásában. Különösen ez utóbbira, a kontaktzóna terminusra gondolunk, amely karakterisztikus zónák közötti átmeneti területet jelöl.¹⁰⁰ Marosszék régió sajátosságai úgy alakultak, hogy néprajzi-kulturális értelemben kontaktzónává vált a vármegyei területek és Székelyföld között, a mezőségi magyarság és a székelység kultúrája között. Az etnikai sokszínűség tekintetében kontaktzóna egyrészt a mezőségi valamint a Görgény-völgyi románság felé, másrészt a Régen környéki valamint a Segesvár vidéki és Kis-Küküllő menti szászok néprajzi vidékeivel állott kapcsolatban.

A felekezeti megoszlás tekintetében hasonlóképpen kontaktzónának, átmeneti területnek tekinthetjük a római katolikus keleti székelység (konkrétabban: a szomszédos Udvarhelyszék havasalji katolikus fele és Gyergyó vidéke) és a protestáns többségű nyugat-erdélyi vidékek (konkrétabban: a szomszédos Mezőség és a Kis-Küküllő mente) között. A felekezeti határ a Marostól indult (Marosszentgyörgy, Székelykál, Iszló), kettévágta a Nyárad mentét, Sóvidéket, Kis-Küküllő vidékét, kialakítva egy-egy olyan jellegzetes kistájat, mint a katolikus Szentföld és Partium vagy a református Maros mente, Murokország vagy Patakmente. A római katolikus és református határ mentén – a felekezeti kontaktzónában – unitárius falusor húzódott Szabédától, Nagyernyén át Csokfalváig, Raváig és Bözödig, a Középső-Nyárad mentén alkotva jellegzetes szokáskultúrájú falucsoportot (Szentgerice, Szentlászló, Szentháromság, Gálfalva, Szentmárton, Vadad). A régió több vidékén a felekezeti sokszínűség jellemző, a történelmi magyar egyházak tagjain kívül jelentős számú ortodox és görög katolikus hívó élt, különösen a régió nyugati felében.

A kontaktzóna jellege abban is megmutatkozott, hogy a régió mind a nyelvjárás, mind a lokális identitás és más sajátosságok tekintetében két domináns alrégióra: egy nyugati-mezőségre és egy keleti-székelyre tagolódott. A nyugati mélyen benyúlt az egykori székely szék területére, a keleti egyre kisebb területére húzódott vissza. A két alrégió határa délről-északra haladva Nagykend–Erdőszentgyörgy–Nyárádszereda–Jobbágytelke vonalánál húzódott.

A nyugati-mezőségi és a keleti-székely alrégió elkülönülése nemcsak a fentebb számbavett kulturális jelenségek alapján rajzolódik ki, hanem exaktabb módon, a Magyar Néprajzi Atlasz térképeinek számítógépes vizsgálatából is.¹⁰¹ Tágabb összefüggésben kulturális régióink mint átmeneti zóna elválasztja és egyben összeköti az erdélyi magyarság északnyugati és délkeleti csoportjait.¹⁰²

A népi tájszemlélet és lokális identitástudat „mértékegysége” viszont nem a megyényi terület, a régió, hanem annál jóval kisebb; vidék vagy kistáj nagyságrendű. Régióinkban ezek karakterisztikusak, jól megkülönböztethetők és máig közhasználatúak: Sóvidék, Küküllő vidéke, Nyárad mente, Maros mente, (marosszéki, székely) Mezőség. Megkülönböztetésüket, nevüket a sajátos altalajkincsről, a három folyóvölgyről és a domborzati formáról kapták. Ez az öt kistájból álló rendszer az egész régiót magába foglalja.

¹⁰⁰ A kontaktzóna meghatározását lásd Barabás J. 1980: 23–41.; Paládi-Kovács 2011: 440–441.

¹⁰¹ Borsos 2001b: 50.; 2002: 56–57.

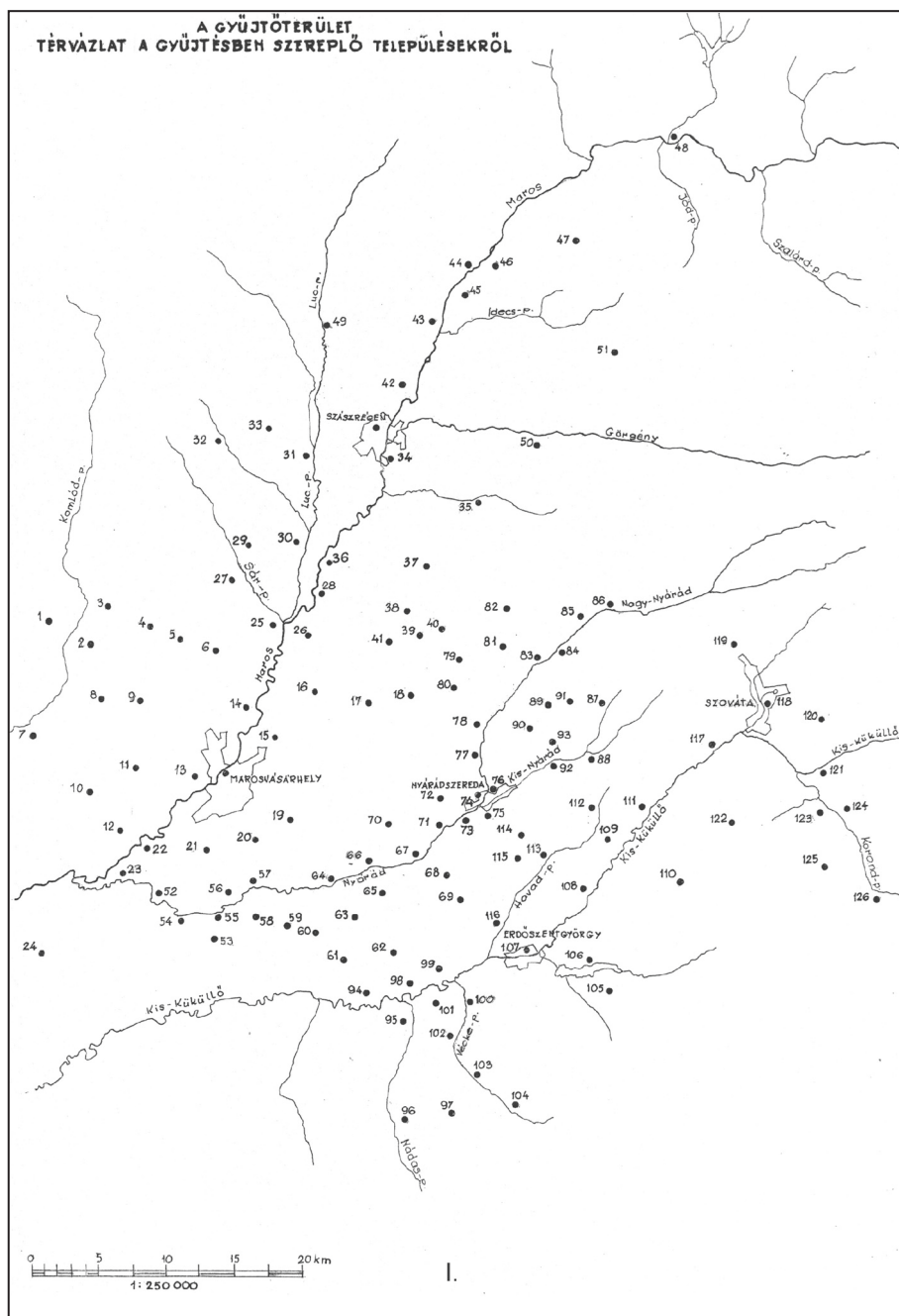
¹⁰² Paládi-Kovács 2003b: 60.

A népi tájszemlélet a még kisebb egységekként a sajátosan összetartozó falucsoportokat nevezi meg: fekvése, holléte alapján a Felső-Maros mentét, Bekecsalját, vallása alapján Szentföldet, történelme alapján Partiumot, foglalkozása alapján Murokországot. Vagy azokat, amelyek valamiben különböznek. Így alakult ki a kistáji *alföldiek, felvidékiek, vízen túliak, lentiek* stb. falucsoportja vagy az adott csoporton belül a falucsúfolók, falusorolók megjelölte másság (halasok, perjések, túrósök, vacorosok, kacrosok, sónyalók, szuszékdöngetők stb.).

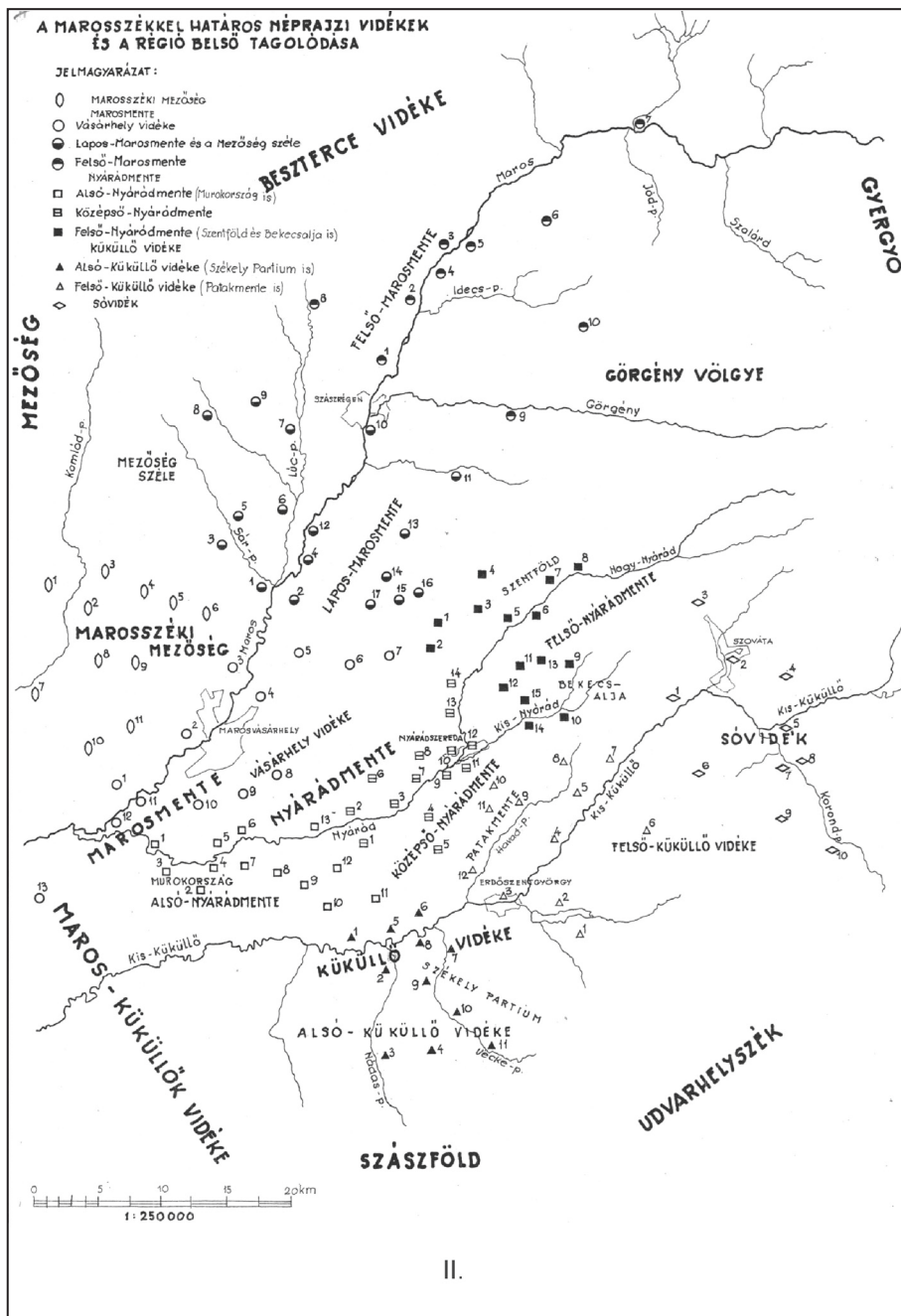
A kalendáris és dramatikus népszokások gyűjtése és kutatása során, a fentiekre alapozva a régióban a következő vidékeket és azokon belüli kistájakat, mikrorégiókat különböztettük meg:

1. Marosszéki vagy székely Mezőség. Néprajzi szempontból nem tagolódik kisebb, jellegzetes mikrorégiókra.
2. Maros mente. Három mikrorégióból áll:
 - 2.1. Vásárhely környéke, vidéke. Egykori marossszéki falvak Marosvásárhely közelében, piaci vonzáskörzetében. Integrált mikrorégió.
 - 2.2. Tulajdonképpen Maros mente (Lapos-Maros mente). Az egykori vármegyei Maros menti falvak Régentől délre, a Mezőség széliekkel együtt.
 - 2.3. Felső-Maros mente. A Maros menti magyar falvak csoportja Régen és Déda között, a Görgény völgyiekkel együtt.
3. Nyárád mente. A Nyárád völgyében legalább három mikrorégiót lehet megkülönböztetni.
 - 3.1. Alsó-Nyárád mente, benne Murokország és környéke. Integrált mikrorégió.
 - 3.2. Középső-Nyárád mente. Ákosfalva és Nyárádszereda közötti falvak. Jellegzetesen protestáns (református, unitárius) karakterű kistáj.
 - 3.3. Felső-Nyárád mente – benne a karakterisztikus, katolikus Szentföld és a református Bekecsalja.
4. Küküllő vidéke. Ezen a vidéken két kisebb egység körvonalazható.
 - 4.1. Alsó-Küküllő vidéke. Balavásár és Erdőszentgyörgy közötti protestáns falvak és a székely Partium római katolikus falvai.
 - 4.2. Felső-Küküllő vidéke. Erdőszentgyörgy és Sóvárad közötti falvak és a Patakmente települései.
5. Sóvidék.

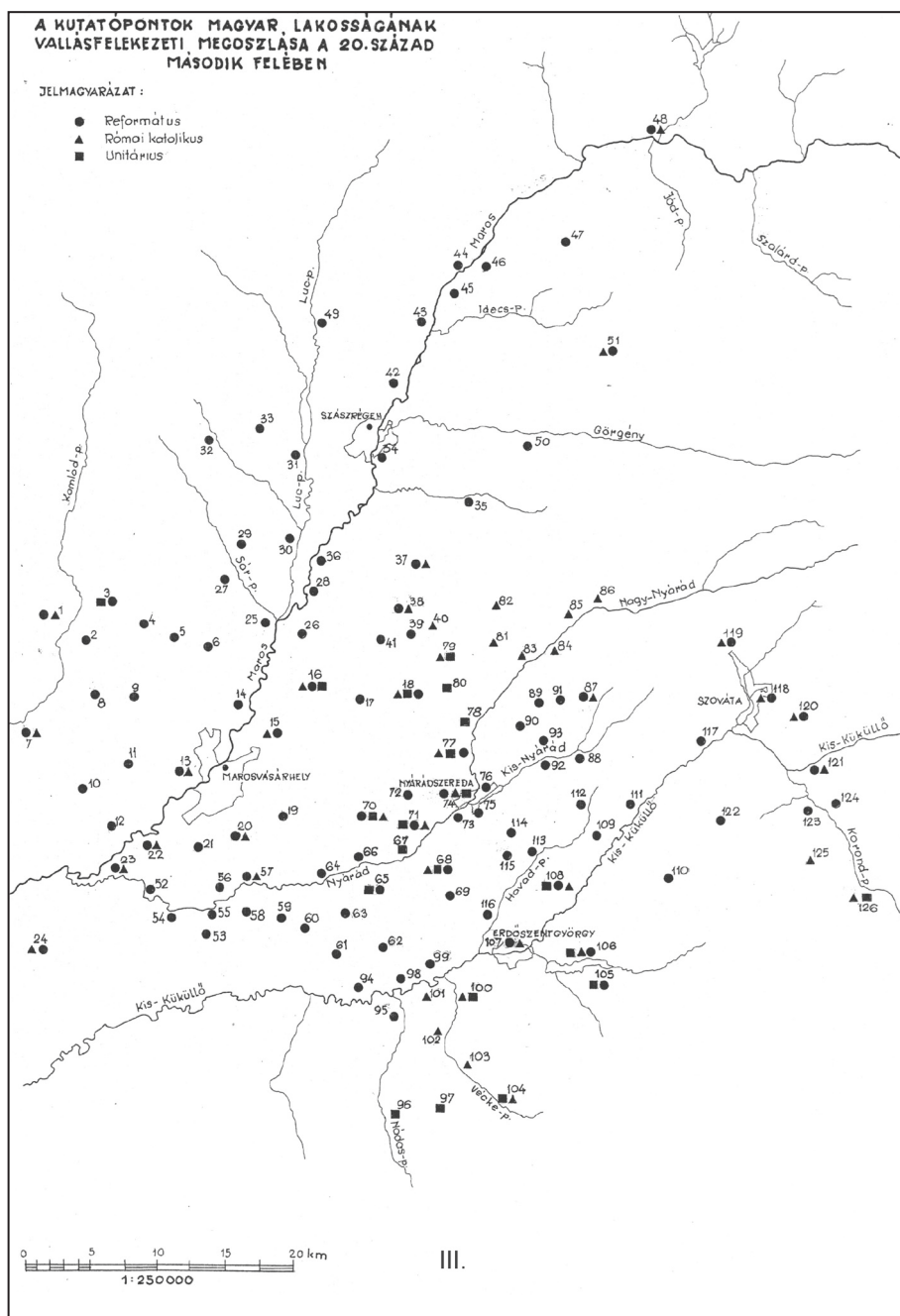
Karakterisztikus kistáj a Kis-Küküllő forrásvidékén, az egykori Marossszék és Udvarhelyszék határán. A néprajzi jelenségek viszont nem az egykori széki vagy mai közigazgatási határon válnak el, így nem indokolt marosszéki és udvarhelyszéki Sóvidéket megkülönböztetni. A régióban végzett gyűjtés kutatópontjait, a számbavett kulturális elemek alapján belső tagolódását és a szomszédos néprajzi tájakat a melléletek szemléltetik.

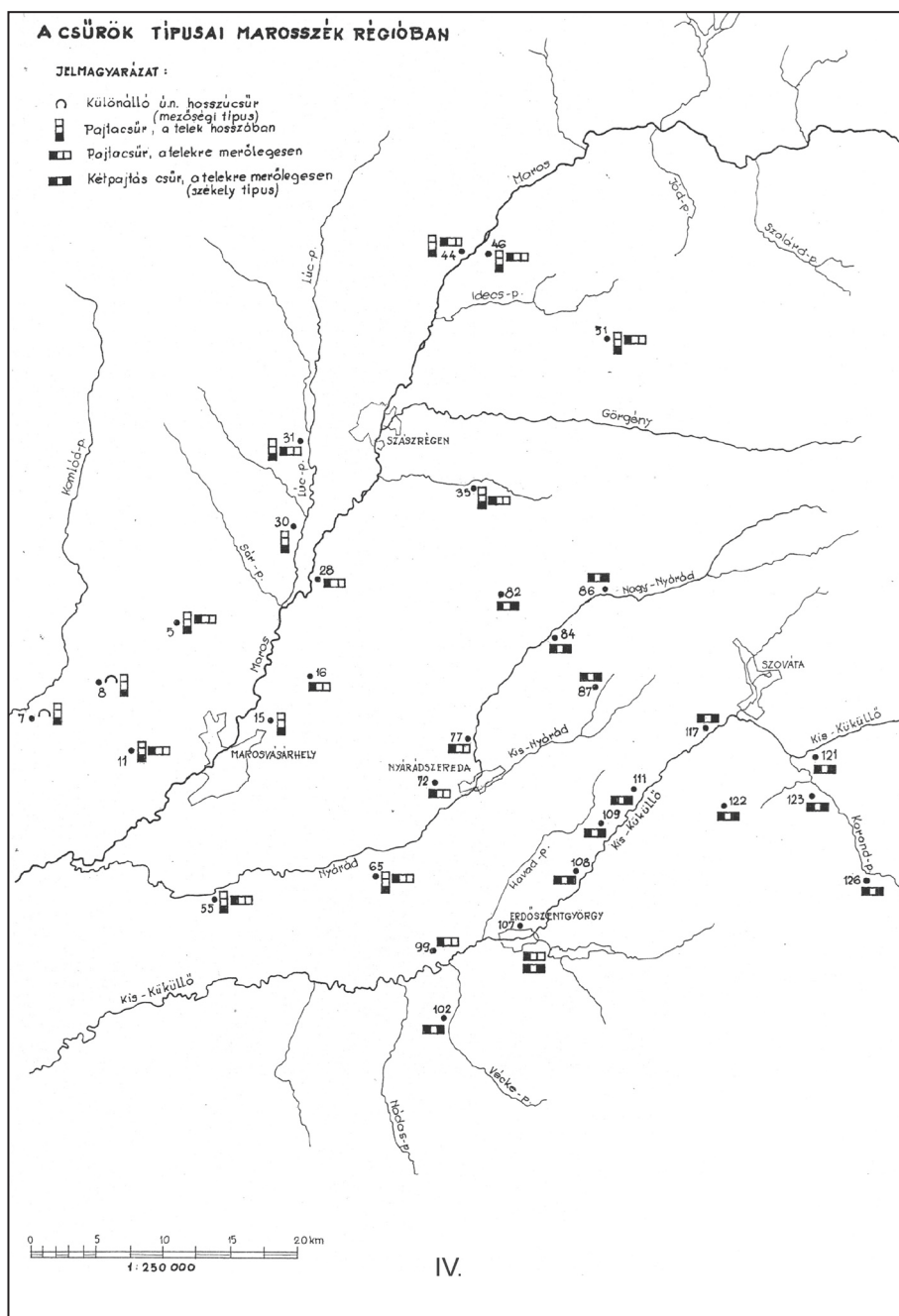
1. térkép

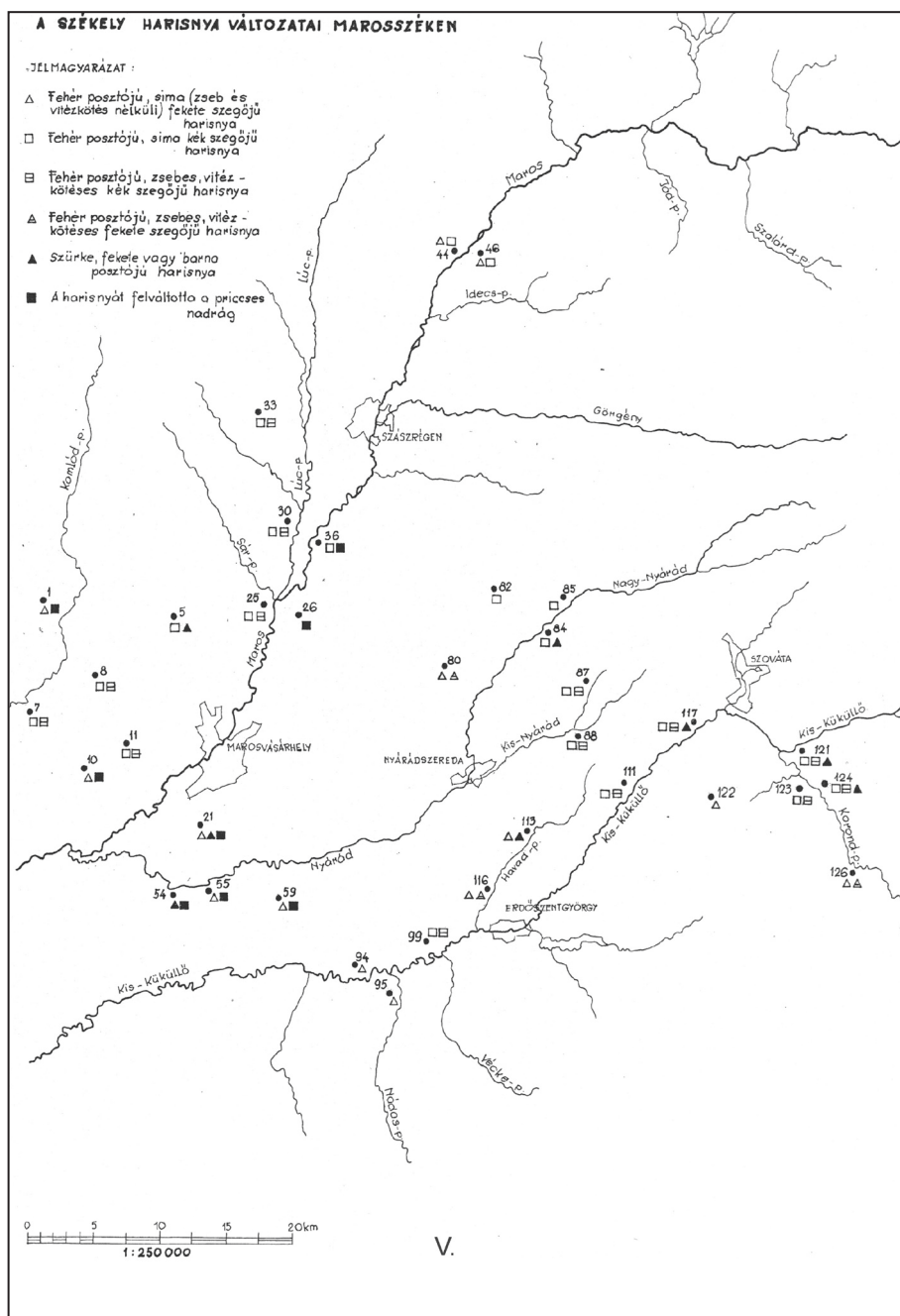
2. térkép

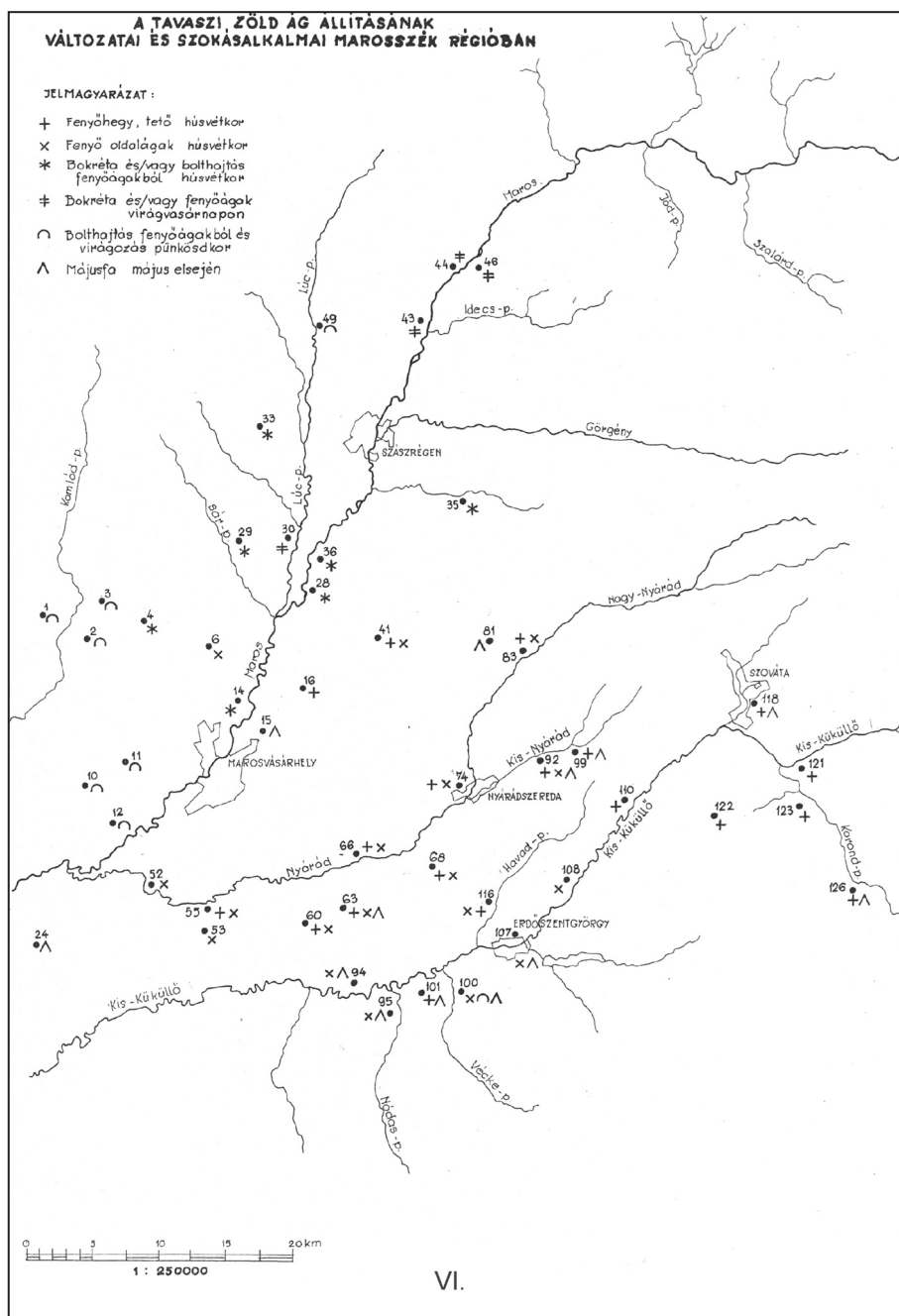
3. térkép

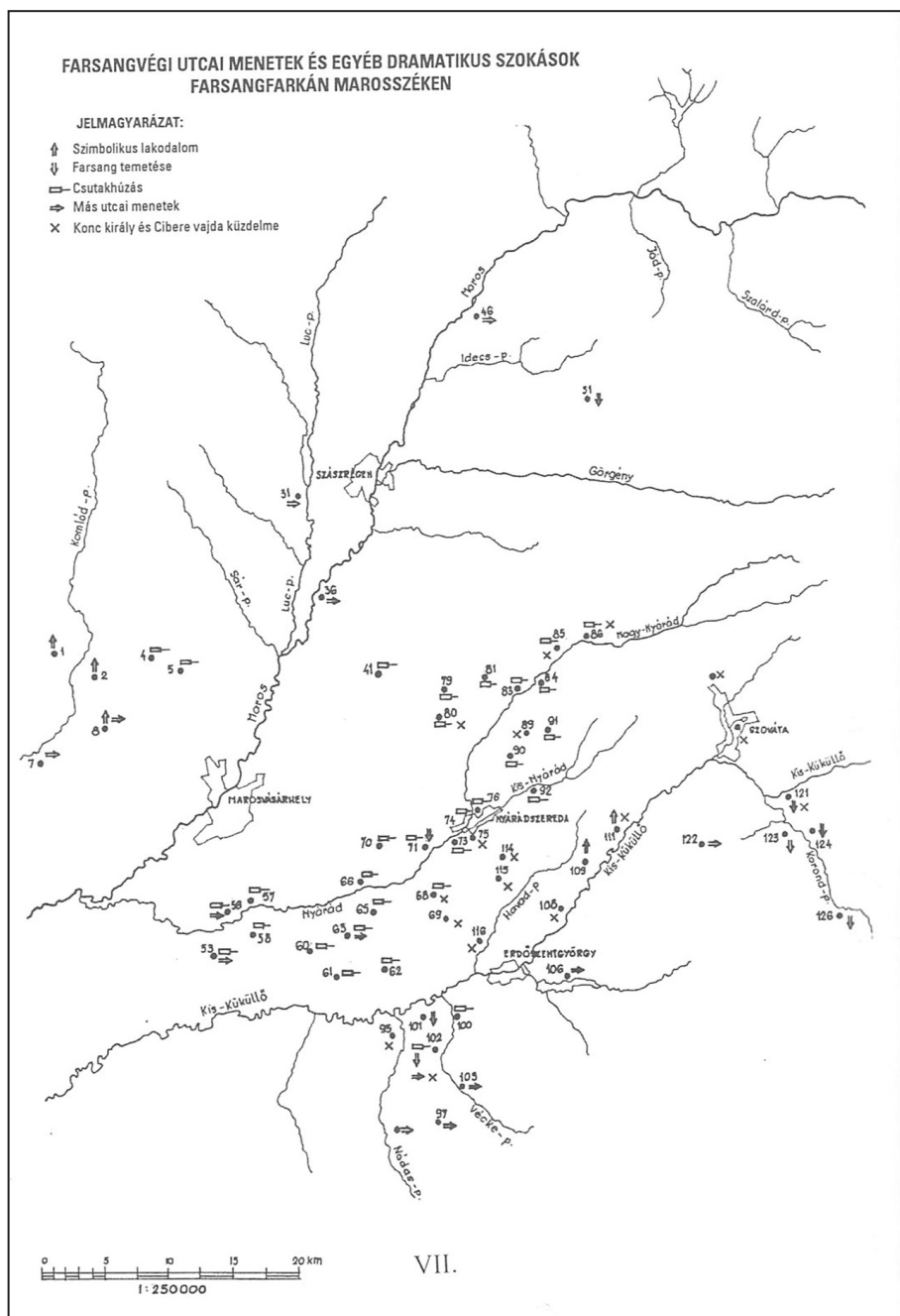
4. térkép

5. térkép

6. térkép

7. térkép

A GYŰJTŐTERÜLET, A GYŰJTÉSBEN SZEREPLŐ TELEPÜLÉSEK JEGYZÉKE*¹⁰³

1. Marosszéki Mezőség 1. Mezősámsond 2. Mezőkölpény 3. Szabéd 4. Mezőfele 5. Mezőcsávás 6. Galambod 7. Mezőbánd 8. Mezőmadaras 9. Székelykövesd 10. Mezőbergenye 11. Mezőpanit 2. Maros mente 2.1. Vásárhely vidéke 12.(1) Csittszentiván 13.(2) Marosszentkirály 14.(3) Udvarfalva 15.(4) Marosszentgyörgy 16.(5) Nagyernye 17.(6) Székes 18.(7) Székelykál 19.(8) Koronka 20.(9) Hagymásbodon 21.(10) Székelykakasd 22.(11) Maroskeresztúr 23.(12) Nyárádtő 24.(13) Búzüsbesenyő 2.2. Lapos-Maros mente és a mezőség széle 25.(1) Marossárpatak 26.(2) Sáromberke 27.(3) Póka 28.(4) Gernyeszeg 29.(5) Toldalag 30.(6) Vajdaszentivány 31.(7) Beresztelke 32.(8) Tancs	33.(9) Kisfűlpös 34.(10) Radnótfája 35.(11) Alsóbölkény 36.(12) Körtvélyfája 37.(13) Magyarpéterlaka 38.(14) Marosjára 39.(15) Kisillye 40.(16) Kis-és Nagyszederjes 41.(17) Erdőcsinád 2.3. Felső-Maros mente 42.(1) Marosfalfalu 43.(2) Marosvécs 44.(3) Disznajó 45.(4) Holtmaros 46.(5) Magyaró 47.(6) Fickó 48.(7) Ratosnya (Jádtelep) 49.(8) Dedrádszéplak 50.(9) Görgényszentimre 51.(10) Görgényüvegcsür 3. Nyárád mente 3.1. Alsó-Nyárád mente (Murokország: 1-6) 52.(1) Lőrincfalva 53.(2) Teremiújfalu 54.(3) Lukafalva ~ Ilencfalva 55.(4) Fintaháza 56.(5) Káposztásszentmíklós 57.(6) Nyárádkarácson 58.(7) Somosd 59.(8) Kiskölpény 60.(9) Vaja 61.(10) Göcs 62.(11) Szövérd 63.(12) Harasztkerék 64.(13) Nyárádszentbenedek

* A helységek a sorszáмок alapján visszakereshetők az I., III.-VII. térképlapokon. A zárójelben levő számok a II. térképlapra vonatkoznak.

-
3.2. Középső-Nyárádmente	103.(10) Székelyvécke
65.(1) Szentgerice	104.(11) Magyarzsákod
66.(2) Backamadaras	
67.(3) Nyárádszentlászló	4.2. Felső-Küküllő vidéke
68.(4) Szentháromság	105.(1) Bözöd
69.(5) Bede	106.(2) Bözödújfalva
70.(6) Nyomát	107.(3) Erdőszentgyörgy
71.(7) Nyárádgálfalva	108.(4) Hármásfalva
72.(8) Székelytompá	(Csokfalva, Székelyszentistán, Atosfalva)
73.(9) Demeterfalva	109.(5) Makfalva
74.(10) Nyárádszereda	110.(6) Szolokma
75.(11) Nyárádszentanna	111.(7) Kibéd
76.(12) Nyárádandrásfalva	112.(8) Székelyabod (Patakmente: 8-12)
77.(13) Jobbágyfalva	113.(9) Geges
78.(14) Nyárádszentmárton	114.(10) Rigmány
	115.(11) Nyárádszentsimon
	116.(12) Vadasd
3.3. Felső-Nyárád mente	
79.(1) Iszló	
80.(2) Vadasd	5. Sóvidék
81.(3) Székelyhódos (Szentföld: 3-8)	
82.(4) Jobbágytelke	117.(1) Sóvárad
83.(5) Deményháza	118.(2) Szováta
84.(6) Mikháza	119.(3) Szakadát
85.(7) Nyárádköszvényes	120.(4) Illyésmező
86.(8) Nyárádremete	121.(5) Parajd
87.(9) Nyárádselye (Bekecsalja: 9-15)	122.(6) Siklód
88.(10) Nyárádmagyarós	123.(7) Alsósófalva
89.(11) Márkod	124.(8) Felsősfalva
90.(12) Mája	125.(9) Atyha
91.(13) Kendő	126.(10) Korond
92.(14) Székelybere	
93.(15) Berekeresztúr	
4.Küküllő vidéke	
4.1. Alsó-Küküllő vidéke	
94.(1) Balavásár	
95.(2) Nagykend ~Kiskend	
96.(3) Szásznádas	
97.(4) Pipe	
98.(5) Kelementelke	
99.(6) Gyulakuta	
100.(7) Bordos (Székely Partium: 7-11)	
101.(8) Szentdemeter	
102.(9) Székelyszállás	

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*. LXXXIX.

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. *Népi kultúra – népi társadalom* XI-XII.

BALASSA Iván

2003 *A szomszédos országok magyarjainak néprajza*. Budapest: Plánétás Kiadó.

BALASSA M. Iván

1997 A magyar népi építészet táji tagolódása a 18-20. században. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BALOGH Dezső – TEISZLER Pál

1980 Mutatvány a Marosvásárhely vidéki tájnyelvi atlaszból. In *Nyelvészeti tanulmányok* Bukarest: Kriterion könyvkiadó.

BARABÁS Endre

1907 *Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely közgazdasági leírása*. Budapest.

BARABÁS Jenő

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1980 Népi kultúra zonális struktúrája. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. 23-39. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1987 *Magyar népi építészet*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

BARABÁS László

1996 *A farsangi dramatikus játékok és szokások marosszéki változatai*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4.

1998 *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

2000a *Kapun belül, kapun kívül*. Marosvásárhely: Impress Kiadó.

2000b *Aranycsitkók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

2009 *Akiket fog a figura. Farsangi dramatikus szokások, népi színjátékok Marosszéken*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

BENKŐ Károly

1868-1869 *Marosszék ismertetése 1860-1861-ben*. Kolozsvár: Kiadták Fekete Sámuel és Simon Elek.

BENKŐ Lóránd

1990 Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum*. I. 1-2. 109–122.

1947 *Nyárádmente földrajzi nevei*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 74.

BENKŐ Samu

1972 *Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BÍRÓ Dónát

2006 *Szászrégen és vidéke. Településtörténeti adatok*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

BÍRÓ Gábor

1992 *Sóvidék népi építésze*. Szentendre: A Magyar Népi Építészeti Archivum kiadványai 5.

- 1999 *Erdélyi magyar népi építészet és hagyományainak továbbélítése* Marosvásárhely: Impress kiadó.

BORSOS Balázs

- 2001a *A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. Lehetőségek, módszerek, problémák.* In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére.* 181-198. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2001b *A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. Előzetes eredmények. Népi Kultúra – Népi Társadalom.* XXI. 31-59.
- 2002 „A régi jó régió”. A magyar népi kultúra számítógép meghatározta területi egységeinek elnevezése kérdéséről. *Néprajzi Látóhatár* 1-4. 103-113.

BORSOS Balázs – MAGYAR Zoltán

- 2011 *A magyar népi kultúra régiói I-II.* Budapest: Mérték Kiadó.

BÖZÖDI György

- 1985 *Székely bánja.* (Negyedik kiadás.) Budapest: Magvető Könyvkiadó.

BREUER János

- 1984 *Marosszéki táncok.* In László Ferenc (szerk.) *Utunk Kodályhoz. Tanulmányok, emlékezések.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BUTURĂ, Valer

- 1989 *Transilvania. Studiu etnografic.* București: Editura științifică și enciclopedică.

DANKÓ Imre

- 1982 *Vásár.* In Ortutay Gyula (főszerk.): *Néprajzi Lexikon V.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DEMÉNY Lajos

- 1997 *Marosszék és a fejedelmi székely politika.* In Pál-Antal Sándor – Dr. Szabó Miklós (szerk.) *A Maros megyei magyarság történetéből.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó. 28-40.

EGYED Ákos

- 1981 *Falu, város, civilizáció.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- 2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

GÁLFFY Mózes – MÁRTON Gyula

- 1987 *Székely nyelvöldrajzi szótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

GAZDA Klára

- 1998 *A székely népviselet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

GAZDA Klára – HAÁZ Sándor

- 1998 *Székelyek ünnepében. Színek és formák a székelyföldi viseletben.* Budapest: Plánétás Kiadó.

GEGESI László János

- 2000 *Nyelv és közösség.* In Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon.* Bukarest-Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

GERGELY Lajos

- 1866 *A marosvásárhelyi fapiac. Székely Néplap.* 25.
- 1867 *A szenes székelyek. Székely Néplap.* 13-14.

GYÖRFFY György

1989 *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat.

HAÁZ Sándor

1978 *Zsinorós díszítés a bekecsalji népviseletben*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. / Dr. Kós Károly – dr. Faragó József szerk.: Népismereti dolgozatok 1978./

HORVÁTH ISTVÁN

1971 *Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz*. Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó.

IMREH István

1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

JAGAMAS János – FARAGÓ József

1974 *Romániai magyar népdalok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

KOVÁCS András (szerk.)

2000 *Korondi sokadalom*. Csíkszereda: Pallas Akadémia Könyvkiadó.

KACSÓ Sándor

1971 *Virág alatt, iszap fölött*. Önéletrajzi visszaemlékezések. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

KERESZTES Gyula

1996 *Vásárhelyen vásár tartatik...* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

KISS Jenő (szerk.)

2003 *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

KONRÁD Béla

1996 *Mezőpanit*. Falumonográfia. Csíkszereda: Alutus nyomda.

KÓS Károly

1957 Magyar néprajzi tájak hazánk területén. *Művelődés*. 2. 32–34.

1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

1993 Néprajzi tájainkról. *Művelődés*. 6-7. 58–61.

2000 *A Mezőség néprajza I-II*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő

1972 *Kászoni székely népművészet*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

KÓSA László

1980 *Marosszék*. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* VII. 443-481. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1991 *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*. Debrecen: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa.

KÓSA László – FILEP Antal

1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. (Negyedik, változatlan kiadás.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

LÉSTYÁN Ferenc

1996 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai I-II*. Kolozsvár: Gloria Kiadó.

MAGYAR NÉPRAJZI ATLASZ

1992 Barabás Jenő (szerk.) VIII. 508-567. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MAKKAI László

- 1989 A rendi társadalom kialakulása (1162-1526). In Köpeczy Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 158-215.

MADAR Ilona

- 1998 *A Sóvidék vallásosságáról*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

MARTIN György

- 1990 Magyar táncdialektusok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MOHAY Tamás

- 2011 Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. Erdély. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I.1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NAGY Jenő

- 1984 Adatok a székely posztóharisnya történetéhez. In Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

NAGY Olga

- 2000 *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

NÉMETH Imre

- 1980 *Májusfa*. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ORBÁN Balázs

- 1868-1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I-VI*. Pest. Ráth Mór Kiadása.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2003a A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In Paládi-Kovács Attila *Tájak, népek, népcsoportok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2003b Erdély néprajza. Hozzászólás Kósa László cikkéhez. 7–21. In Paládi-Kovács Attila *Tájak, népek, népcsoportok*. 56–62. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2011 *Magyar Néprajz nyolc kötetben. Táj, nép, történelem*. I.1. Főszerkesztő Paládi-Kovács Attila. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2015 *Népek, térségek, hagyományok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÁL-ANTAL Sándor

- 2002 *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

PÁL-ANTAL Sándor – Dr. SZABÓ Miklós

- 1997 Legrégibbi Maros megyei településeink. In Pál-Antal Sándor – Dr. Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. 17–28. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

PALKÓ Attila

- 1994 *Magyaró. Egy felső-marosmenti falu évszázadai*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

PÁVAI István

- 1984 A Marosszéki táncok főtémájának folklór kapcsolatai. In László Ferenc (szerk.) *Utunk Kodályhoz. Tanulmányok, emlékezések*. 69-88. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- 2005 Az erdélyi nagytáj a néprajz, népzene és néptánc kutatás szemléletében. *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 13. 15-47.

PETELEI István

- 1998 Mezőségi út. In: Nagy Pál (szerk.) *Szigetek a holttengerben. Mezőségi antológia.* 66-86. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

POZSONY Ferenc

- 1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
2012–2013 A népi kultúra területi tagolódásának vizsgálata. *Acta Siculica 2012-2013.* 571-580.

RÁDULY János

- 1975 *Kibédi népballadák.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
1987 *Mikor a szolgának telik az esztendeje. A kibédi gazdai szolgák életéből.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
1997 *Vettem gyöngyöt. Népköltészeti tanulmányok, közlések.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.

SEPRŐDI János

- 1974 *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

SEPSISZÉKI NAGY Balázs

- 2006 *Székelyföld falvai a XX. Század végén.* IV. Kötet. Marosszék, Aranyosszék. Budapest: Nap Kiadó.

SIPOS Gábor

- 1980 *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. /
Művelődéstörténeti tanulmányok 1980./ 107-135.

SZABÓ Miklós

- 1994 Sáromberke rövid története. In: Tonk Sándor – Dr. Szabó Miklós – Nagy Géza – Berekméri D. István – Dr. Mózes András: *Sáromberke 1319-1994.* Sáromberke: Sáromberki Református Egyházközség.
1999 Marosvásárhely szabad királyi várossá alakulása (1560-1759). In: Pál-Antal Sándor – Dr. Szabó Miklós (szerk.) *Marosvásárhely történetéből.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
2003 *Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

SZABÓ Miklós – SZÖGI László

- 1997 Marosmenti diákok külföldi egyetemjárása 1848 előtt. In: Pál-Antal Sándor – Dr. Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

SZABÓ T. Attila

- 1980 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek.* IV. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

SZINTE Gábor

- 1909 A kapu a Székelyföldön. *Néprajzi Értesítő* X. 46-64.

TÁNCZOS Vilmos

- 2015 A romániai magyar néprajzkutatás tizenkét éve. (2002-2013). In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002-2013 között.* II. 69-175. Kolozsvár: MTA Akadémiai Bizottság – Ábel Kiadó.

TAR Erzsébet

- 1978 *A balavásári nagyvásárokról.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. Népismereti Dolgozatok 1978.

TÁTRAI Zsuzsanna

2002 Kalendáris szokásaink táji tagoltsága. *Néprajzi Látóhatár*. XI. 1-4. 317-339.

TÓFALVI Zoltán

1996 *A sóvidéki fazekasság*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

TONK Sándor

1994 *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653-1848*. Szeged: Európa Alapítvány.

2000 Erdély rövid története. In dr. Kasza Sándor (főszerk.): *Magyarok a világban. Kárpát-medence*. Magyarország Kézikönyvtára. Sorozat. 317-341. Budapest: Ceba Kiadó.

VISKI Károly

1941 Tájékoztató. In Czákó Elemér (szerk.) *A magyarság néprajza. I.* Második kiadás. 13-36. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

VOFKORI László

1998 *Székelyföld útikönyve I-II*. Budapest: Cartographia kft.

WAGNER, Ernst

1990 Az erdélyi szászok településtörténete az újabb kutatások tükrében. Új Erdélyi Múzeum. I. 1-2. 22-32.

ZSIGMOND József – PALKÓ Attila

1996 *Magyaró néphagyományaiból*. Szemelvények. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

Barabás László

Docens, Károli Gáspár Református Egyetem marosvásárhelyi tagozata

e-mail: barabas.b.laszlo@gmail.com

László Barabás

Scaunul Mureș as a historical and ethnographic region

The author gives an overview about the geographical-ecological, administrative, social, ethnic and denominational characteristics of the historical Scaunul Mureș (until 1876) and Mureș–Turda county. Scaunul Mureș along both sides of the river Mureș was inserted in the formerly established system of Transylvanian public administration. In terms of lifestyle, society and ethnicity, Scaunul Mureș was similar to the neighbouring counties, especially in the second half of the 19th century, when Scaunul Mureș and the eastern part of Turda county were unified in a common public administrative district and renamed as Mureș–Turda county. The county seat, Târgu Mureș had an important integrating role in unification. A region wider than the historical Scaunul Mureș can also be outlined, in which the ecologically diverse landscape, the peculiar system of areas, villages and lifestyles that supplement one another could take shape.

The author, relying on his fieldwork conducted in 126 settlements, presents those ethnographic-cultural traits with the help of which the region can be delimited and its inner distribution can be identified. These traits are as follows: dialect, traditional view of landscape, local identity, material culture (houses, barns, gates, tights), fairs, calendar customs (green bough, dramatic customs and games at Carnival). Mocking rhymes on various villages also belong to this category but in this article they are not presented in detail.

The author points out that the region became an ethnographic-cultural contact zone between counties and Ținutul Secuiesc as well as the cultures of Câmpia Transilvaniei and Ținutul Secuiesc. The region could be divided into two dominant sub-regions, a western and an eastern one, on the basis of the above-listed traits. The distinction of these two sub-regions is reinforced by the outcomes of the computational analysis of the maps of the Hungarian Ethnographic Atlas. The cultural region under scrutiny is such a transitional zone that links and separates the north-western and the south-eastern groups of Hungarians in Transylvania.

Lokális közösségek? Helyi kapcsolatok, kimozdulási gyakorlatok és idegenségtapasztalat a falusi társadalomban

BEVEZETŐ KÉRDÉSEK

Talán nincs olyan terepen dolgozó – a résztvevő megfigyelés valamilyen formáját alkalmazó – néprajzkutató vagy kulturális antropológus, aki ne lenne tudatában annak, hogy mennyire problematikus a kutatott társadalmi egység kiválasztása.¹ Ez a fajta bizonytalanság különösen akkor jelentkezik, amikor olyan, a néprajztudományban későn kanonizált terepeken kutatunk, mint például városok, városrészek, foglalkozási csoportok, csoportkultúrák, intézmények stb. Ugyanakkor erről a problematikus kérdésről hajlamosak vagyunk megfeledkezni akkor, amikor a klasszikus terepet, a falut kutatjuk. A falut mint kutatási egységet adottnak tételezzük, és így is közelítünk hozzá mind a terepkutatásban, mind a leírásban. Ám ha közelebb megyünk ehhez a kérdéshez, érdekes és a néprajztudomány számára is megfontolandó szempontokra vethetünk új fényt.

Arjun Appadurai egyik híres, és magyarul is sokat idézett tanulmányában² azt írja, hogy az etnográfiai leírás és tágabban az antropológia némiképp részes abban, ahogy bizonyos területileg kötött helyek retorikailag és a reprodukció szintjén létrejöttek és folyamatosan újraképződnek. Sok etnográfiai leírást olvasva – és ez alatt az antropológiai munkák etnográfiai részét, illetve a magyar néprajz egyes településekhez kapcsolódó leírásait is értve – valóban felmerül az olvasóban, hogy ezek a munkák valamiféleképp a hely egységéből, körülhatároltságából és némiképp zártságából indulnak ki. Ily módon pedig értelemszerűen sokszor megfeledkeznek azokról a sokszálú kapcsolatokról, amelyek ezeket a helyeket a külvilághoz kapcsolják, de akár arról a folyamatos küzdelemről is, ahogy a helyeket a helyiek folyamatosan létrehozzák (hisz azok nem maguktól értetődőek). Nem mellékes ugyanakkor ebben a folyamatban az a szerep sem, amelyet maga az etnográfiai leírás játszik ezeknek a helyeknek a létrehozásában, amelyre Appadurai szintén felhívja a figyelmet. A néprajzban különösen az egy települést leíró, sokszor egyébként nem is feltétlen professzionális néprajzkutatók által jegyzett falumonográfiák, illetve egy-egy kulturális jelenség helyi előfordulását

¹ A terepmunkát a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, a szöveg megírását a Domus Ösztöndíj támogatta. A támogatást ezúton is köszönöm! A tanulmányban felhasználom egy 2014-ben végzett terepmunka és kérdőíves kutatás adatait is (INTEGRO. Integration through training and employment mediation/mediation for employment. POSDRU /165/6.2/S/140487). A teljes kutatást Kiss Tamás irányította, az adatokat Kiss Tamás és Barna Gergő dolgozták fel. A szöveg korábbi, angol nyelvű változata előadásként elhangzott a Román Antropológusok Társaságának éves konferenciáján (Nagyszében, 2013. október 17–19.). Köszönöm a panel résztvevőinek a hozzászólásaikat! Végül köszönetemet fejezem ki a hasznos lektori véleményekért Csíki Tamásnak és Örsi Juliannának. Javasataik több olyan irányt is megmutattak, amelyeket a továbbiakban is érdemes megfontolni.

² A tanulmány magyarul *A lokalitás teremtése* címmel jelent meg (Appadurai 2001). Eredetileg egy fejezete a *Modernity at large* címmel megjelent, szintén sokat hivatkozott kötetnek (Appadurai 1996).

dokumentáló, elemző dolgozatok hagyják reflektálatlanul az adott települések zártságának vagy nyitottságának kérdését, mint ahogy azt sem szoktuk különösebben feszegetni, hogy egy adott falu lakossága egyáltalán egy közösségnek tekinthető-e. Ebből a szempontból is érthető annak a lassan 20 éves felvetésnek az aktualitása, amely az egy helyszínen folyó kutatások helyett a többhelyszíni kutatásokra tesz javaslatot.³

Az egyes helyek körülhatároltként, egységesként és zártként való kezelése az európai etnológiában és etnográfiában azért is meglepő, mert mindeközben a néprajz folyamatosan rávilágít azokra a sokrétű kapcsolatokra, amelyek egyes helyi közösségeket a tágabb világhoz kapcsolják. Igaz, ugyan, hogy ezek a beszámolók az uralkodó tudományos irányzatoknak, például a diffuzionizmusnak – az etnikai kölcsönhatások vagy az alászálló kultúrjavak feltételezésének – megfelelően főként a kulturális javak (korszerűbb kifejezésekkel: a tárgyi és a szellemi örökség termékei) áramlását, terjedését dokumentálták és elemezték, kevésbé az embereknek a mozgását vagy az emberi tapasztalatoknak az alakulását. Elvitathatatlan azonban, hogy a magyar néprajzban igen kimunkált tudással rendelkezünk folklóralkotásaink vagy egyes tárgyi eszközeink kapcsolatairól.⁴ Ugyanakkor azt is részletesen dokumentáltuk, még ha ebben a társadalomtörténet vagy az irodalmi szociográfia is segítségünkre volt, hogy a falu társadalmá már történeti értelemben rendkívül tagolt.⁵

Már ezen a ponton megelőlegezhető a feltételezés, miszerint a falu sem történeti, sem recens értelemben nem tekinthető sem zártnak, sem egységnek, és még ha elfogadjuk is azt, hogy a történeti korokban egyre inkább visszamenve ennek a zártságnak és egységességnek valamiféle rendszerével találkozunk,⁶ a jelen fele haladva ez a zártság és egységesség hangsúlyosan megkérdőjeleződik. A gazdasági tevékenységek három szférája – termelés, elosztás, fogyasztás – vonatkozásában mind történetileg, mind recens értelemben, amint azt egy korábbi írásomban elemeztem⁷, teljes mértékben tartathatatlan a zárt közösség, vagyis az önellátás feltételezése: mai értelemben az önellátás is a globális piaci viszonyok kontextusában érthető meg. Éppen ezért a jelen írásban a gazdasági tevékenységek által kínált perspektívát csak akkor emelem be az elemzésbe, ha lehetőséget kínál arra, hogy az idegenségtapasztalatok kibonthatók legyenek belőle.

A nyitottságnak, a tagoltságnak és a mobilitásnak a mai, a munkamigráció 19. század végi és 20. század eleji formáira, illetve a szocialista iparszervezés és urbanizáció idejére visszavezethető gyakorlatai mindenki számára teljesen nyilvánvalóak. Ebben az írásban így nem is azt kívánom bizonyítani, hogy a falusi társadalmak ma sok szálon

³ Lásd Marcus 1995. Magyarul Lajos Veronika foglalta össze a felvetést és kritikáit (Lajos 2015).

⁴ A munkákat felsoroló lista igen nagyra duzzasztaná ezt a dolgozatot. Ezért itt nem is a munkákra, hanem csak két kiemelkedő kutatóra, Vargyas Lajosra és Balassa Ivánra utalok a szellemi és a tárgyi néprajz területéről.

⁵ Itt csak egy friss publikációra hivatkozom (Csíki 2015.), de a magyar társadalomnéprajz is rendkívül szerteágazóan dokumentálta és elemezte (a teljesség igénye nélkül) a mobilitást, a házassági kapcsolatokat, a társadalmi rétegek és az etnikai közösségek közötti kölcsönhatásokat.

⁶ Bár például Szabó István történeti parasztsággutatói, vagy Belényesi Márta történeti néprajzi munkái mégiscsak azt mutatják, hogy a magyar parasztság már a középkorban kapcsolatot tartott a külvilággal, illetve a tagolódása is megindult. Lásd a vásárjárások kapcsán Szabó I. 1969: 55.; illetve az állattartáshoz kapcsolódóan a tagolódásról Belényesi 1956: 56.

⁷ Szabó Á. T. 2014a.

kapcsolódnak a külvilághoz és tagoltak, ezt inkább csak háttér-információként kezeltem. A tanulmányban arra fektettem a hangsúlyt, hogy az általában nagyobb és sokszor csak lazán vagy egyáltalán nem definiált társadalmi egység (például: nép, parasztság) elemzésének és/vagy a zárt közösségek megléte feltételezésének hagyományán túl lépve egy erdélyi, Kis-Küküllő menti településen, Bonyhán évek óta végzett kutatásaimból⁸ kiindulva járjak utána ezeknek a kérdéseknek. Nevezetesen annak, hogy a külvilággal való kapcsolattartásnak milyen történeti előzményeit lehet felvázolni, a külvilágról szerzett tapasztalatok, vagyis mindaz, ami nem paraszti, hogyan épülnek be a helyi világba és esetenként hogyan strukturálják azt, és végül, hogy miként épülnek be ebbe a külső-belső világok közötti dinamikus viszonyba a helyben élő idegekkel kapcsolatos tapasztalatok – vagy ezeknek a tapasztalatoknak a hiánya.

Az idegenségtapasztalatok értelemszerűen történeteken vagy inkább narratívátöredékeken keresztül válnak elérhetővé. A lokálisra és a közösségre rákérdező tanulmányban mégsem az *oral history*hoz kapcsolódó hagyományt folytatom,⁹ nem is a történetmondás antropológiája felől közelítem ezeket a kérdéseket,¹⁰ noha érdekes lehetne, és néhol érintem is ezeket a kérdéseket. Az idegenség megtapasztalása és a hely lokális létrehozásának problémája érdekel, így a narratívátöredékeket egyfajta eszköznek tekintem ezek elérésében. A tanulmányban alapvetően kétfajta idegenségtapasztalatból indulok ki: az egyik a helyieknek a falun kívül szerzett tapasztalatai, a másik pedig a helyben élő idegekkel kapcsolatos tudás. A kettő közül ráadásul főleg a másodikra koncentrálok, hisz amellet szeretnék érvelni, hogy az idegenség megtapasztalásához nem is feltétlen kell kimozdulni egy adott lokális térből, mint ahogy a mindennapiságból sem feltétlen kell kilépni,¹¹ ezzel pedig nem egyszerűen a közösséggel kapcsolatos nézeteink,¹² hanem a hely és/vagy a tér mint a közösségnek otthont adó mentális és fizikai konstrukciók alapvető elképzelései¹³ és az idő megszokott fogalmai¹⁴ is megkérdőjeleződnek.¹⁵

Ezeknek a tapasztalatoknak a feltérképezése értelemszerűen nem lehetett kimerítő és teljes, hisz – mint érvelni fogok mellette – egyrészt szinte minden felnőtt korú helybélinek vannak ilyen tapasztalatai, másrészt, ezek a tapasztalatok kevésbé szerveződnek rendszerré. Interjúk közben nagyon sok történettel vagy inkább narratívátöredékkel találkoztam – sokszor akkor is, amikor az embereket nem történetmesélésre kértem.¹⁶ Ezeknek a történeteknek az egyik sajátossága megfigyeléseim szerint az volt,

⁸ Lásd az 1. lábjegyzetet.

⁹ Lásd Lajos 2014.

¹⁰ Lásd Keszeg 2011.

¹¹ Ezért csak érintőlegesen említem a háborúk, katonáskodás, amerikai munka eseteit.

¹² Tóth 2002.

¹³ Sziájtó 2008.

¹⁴ K. Horváth 2006.

¹⁵ A tanulmányban nem figyelek az exogámia–endogámia, a házassági kapcsolatok kérdésére, mint ahogy nem állt módomban a vásárolási kapcsolatok, körzetek megrajzolása sem. Ezek kétségbe vonhatatlanul részei annak, ahogy a falu külső kapcsolatai alakulnak. Ám erre egyrészt a terjedelem miatt, másrészt – és főként – azért nem figyeltem, mert a nem paraszti világokról való tapasztalatszerzésre fókuszáltam.

¹⁶ Ez akár a narráció funkciói, illetve a narratív stratégiák felől is megközelíthető (Keszeg 2011: 50–66).

hogyan néha csak érintőlegesen találkoztak azokkal a referenciákkal, amelyekre alapvetően vonatkoztak, illetve hogy inkább képezték részét egy személyes történelemnek, mintsem egy rendszerre szerveződő helyi narratívának vagy netán a *nagy* történelemnek.¹⁷ A tanulmány megírására valójában ezek a gondolatok készítették.

A TEREPRŐL ÉS A TEREPMUNKÁRÓL¹⁸

Bonyha¹⁹ Dél-Erdélyi település, a Kis-Küküllő mentén fekszik, nagyjából feleúton Balavásár és Dicsőszentmárton között, közel Székelyföldre, de azon kívül.²⁰ Községközpont, hat másik, kisebb-nagyobb település (a Kundi-patak völgyében: Kund és Gógánváralja, a Jövedicsi-patak völgyében: Jövedics, Dányán és Leppend, illetve a Kis-Küküllő völgyében Bernád) tartozik hozzá. A faluban nyolc osztályos iskola, községháza, orvosi rendelő, rendőrség található. A legutóbbi, 2011-es népszámlálás szerint Bonyha összlakossága 1970 fő volt, amelyből 533-an román, 606-an magyar, 829-en roma nemzetiségűnek vallották magukat, illetve regisztráltak még 1-1 német és orosz-lipován nemzetiségű lakost is. Többnemzetiségű település tehát, az iskola két tagozattal, románnal és magyarral működik. A romani nyelvű oktatás még nagyon gyerekcipőben jár. Kizárólag egy-egy etnikum által lakott falurész, a romák által lakott utcacsoport egy részének kivételével nincs, azonban így is kirajzolódik egy-egy, többségében csak az egyik helyi etnikai csoport által lakott körzet, illetve a falunak a románok és magyarok által vegyesen lakott központi területe.

Noha a romák a faluban relatív többséget alkotnak – és a demográfiai trendeket nézve valószínűleg az abszolút többséget is el fogják érni –, a roma közösség politikai súlya több szempontból megkérdőjelezhető. Egyrészt, a helyi politikai és gazdasági pozíciókat – nem függetlenül a nagypolitikai rezsimektől sem – hagyományosan a románok és a magyarok foglalják el, másrészt, noha a község más falvaiban is találunk roma közösségeket, községszinten a románok és a magyarok összlétszáma jóval meghaladja a romákét. A három etnikum mellett a környéken jelentős számszű közösségek is éltek egészen a 20. század második feléig. A községhez tartozó falvak közül Jövedicsen és Kundon éltek nagyobb számban szászok, azonban Jövedicsen ma már egyáltalán nincsenek, Kundon pedig csak néhány fő él. A szászok ezzel együtt fontos részét képezik a helyi örökségdiskurzusoknak és fejlesztési elképzeléseknek.²¹

¹⁷ Lásd Știucă 2011: 28.

¹⁸ A térségben végzett munkámról részletesebben beszámoltam nemrég megjelent könyvemben (Szabó Á. T. 2013).

¹⁹ Romául Bahnea, németül Bachnen.

²⁰ A vidéket a magyar néprajzi munkák a Kis-Küküllő mentéhez vagy a Vízmellékhez sorolják, és elkülönítik a közeli történelmi Székelyföldről, azon belül Marosszéktől és annak kisebb tájegységeitől is, például a Kis-Küküllő mentének felső folyásától (ehhez lásd Barabás László tanulmányát ebben a lapszámban). A román szakirodalom a (*Zona*) *Podișul Târnavelor* megnevezést használja (Szabó Á. T. 2013: 30). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a bonyhai magyarok számára, főként az etnikai identitásukat leíró diskurzusaikban, a közeli Székelyföld fontos referenciapont.

²¹ Lásd Szabó Á. T. 2015.

Bonyhán 2006-ban jártam először, majd ezt a tájékozódó terepbejárást a következő években több, hosszabb-rövidebb kiszállás követte. Rendszeres terepmunkát 2009–2013 között, illetve 2014-ben folytattam a faluban. Interjúkat készítettem helybéli román és magyar vezetőkkel, a román vezetőivel (tanácsosok és vallási vezetők), helyi, magyar, román és roma vállalkozókkal, egyszerű emberekkel mindhárom etnikumból, helyben maradt és visszatelepedett szászokkal, a környéken vállalkozást indított külföldi befektetőkkel, és igyekeztem részt venni a helyi életben. 2014-ben a román munkaerő-piaci helyzetét vizsgáló szociológiai felméréshez adatokat gyűjtő kérdezőbiztosokat is irányítottam a faluban. Levéltári forrásokat néztem át, sajtóanyagot elemeztem és felhasználtam helyben fellelt fotókat is. Noha a kutatásaim főként a gazdasági tevékenységekre vagy általában a gazdaság különböző szféráira és az interetnikus helyzetek megélésére fókuszáltak, az interjúk és beszélgetések során óhatatlanul előkerültek olyan tudások, emlékek, amelyekben az emberek a nem a lakóhelyükön szerzett, vagy a faluban átélte, de idegenekhez kapcsolódó tapasztalataikat, történeteiket mesélték el. A helyi világ tágabb keretekbe történő integrálódásának vizsgálatát több más mellett kiemelten két tényező mozdította előre: egyrészt, magam is úgy tekintettem a településre (és a vidékre, amelynek Bonyha egyféleképpen a központja), ezen belül pedig különösen a gazdasági szférájára, mint egy globális hálózat egyik pontjára; másrészt, a helybéli emberek is, tapasztalataikból kiindulva, fokozottan ennek a globális hálózatnak a részeként beszéltek magukról, még ha ezt nem is ezekkel a tudományban bevett terminusokkal mesélték el.

TÖRTÉNETI IDEGENSÉGTAPASZTALAT FELÜL- ÉS ALULNÉZETBŐL

„Kicsi sárga kutya volt”: a grófi család

Bonyha a gróf Bethlen-család birtokközpontja volt egész 1946-ig. A család két kastéllyal is rendelkezett a faluban. A régi, ma is álló kastélyról az első megbízható adatok a 16. század első feléből maradtak fenn. A második kastély a 17. század első felében épült, de a két világháború között lebontották. A család nemcsak a falunak volt a legnagyobb birtokosa,²² hanem Kis-Küküllő vármegye, sőt Erdély szintjén is jelentős vagyonnal rendelkezett. A Bethlen-család tevékenyen mozdította elő a vidék modernizációját, többek között például kiemelkedő szerepük volt a Kis-Küküllő völgyében épült vasút létrejöttében. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni Bethlen Árpádnak, a család 1850 és 1912 között élt fejének a *Kis-Küküllő* című folyóirat tárcaírója által megörökített szavait:²³ „mihelyt az ember köszén füst szagot érez, már benne van a civilizáció kellő közepében [...] Bonyha most már a világ közepe, dacára annak, hogy eddig végállomás volt.”

A család a vasúttépítésben való részvétel mellett iskolaépítéshez területet adományozott, eljár az engedélyek ügyében a minisztériumoknál, segítette a helyi életet,

²² A 19. század végi, 20. század eleji statisztikai felmérések alapján a falu birtokainak gyakorlatilag a fele volt a család tulajdonában. A statisztikai adatokat egy korábbi munkámban foglaltam össze (Szabó Á. T. 2013: 67–73).

²³ *Kis-Küküllő*, 1898. október 2. 8/40, 1. oldal

kulturális eseményeket szervezett vagy részt vett ezekben. Nem mellékesen, a források és a hagyomány szerint, szerepük volt a vásáros központ kialakításában és abban is, hogy a helyiek egy része egyfajta kereskedői mintát (*kupeckedés*) követett. A család földbirtokainak nagy részét az 1921-es földreform során elvették, majd a maradék birtokot a második világháborút követően államosították, a család tagjait pedig kényszerlakhelyre száműzték. Ezzel tragikus hirtelenséggel ért véget egy nemesi család több száz éves története. Egy bonyhai idős román asszony, akinek az apja a grófnál szolgált, így foglalta össze a történetüket:

43-ban száműzték,²⁴ Erzsébetvárosra ment, miután egy darabig a faluban húzta meg magát. [...] Aztán Hátszegre. 99 faluban volt birtoka, köztük Hátszegen is. [...] S tudom, hogy apám beszélt a szakácsával, aki azt mondta, hogyha 100 birtoka lett volna, akkor hadsereget kellett volna tartania.²⁵

A szóban forgó szakácsot, aki a két világháború között valóban a családnál szolgált és az egyik nőrokonánál megőrzött fotók²⁶ szerint az 1990 után visszatérő családtagok meg is látogatták, állítólag a román titkosszolgálat is megkereste az 1970-es években. Marosvásárhelyre is behívták és a beszámolók szerint a grófi vagyon felől érdeklődtek nála:

És megtaláltak az öregnél valami katonai ruhát, gombokkal..., amikor jött ez az ellenőrzés..., mikor is volt... hetvenben. [...] De nem volt aranyból. De levágták és elvitték. [...] És ugyancsak hetvenben ...elvitték Vásárhelyre, és nem tudom, hogy nem verték-e meg. És hazajött, de úgy sírt. Mi történt, kérdeztem. El kell mennem Hátszegre... ott volt a gróf sírja [...], azt mondták, hogy nála van az aranykötő a csibékkel.

A grófi család, noha több száz évig a faluban lakott, itt folytatta mindennapi életét, és egyfajta integratív szerepet is játszott a településen,²⁷ mindvégig annak az erdélyi szinten főnemesi²⁸ rendnek volt a része, amely a kapcsolatait értelemszerűen nem a falun belül, hanem azon kívül kereste és építette, s az ország, ez esetben Erdély igazgatásában vagy a vármegyei rendszerben folyamatosan részt vett. A Bethlenekre ebben a kontextusban úgy tekintek tehát, mint akik, miközben életvitelszerűen a faluban éltek ugyan, életmódjukon keresztül mégis egy olyan idegen életmintát valósítottak meg, amely a falusiak nagy részének jobbára szokatlan volt. Ma a Bethlen-családról különféle történeteket és töredékeket lehet hallani a faluban, amelyek néha egészen mesészerű elemeket is tartalmaznak (száz birtok és hadsereg, aranykötő csibékkel). Az mindenképp sajátos, hogy a grófi családról szóló történetek néhány alapmotívumán kívül – például: „karácsonykor csomagot osztottak a gyerekeknek”, „általában segítet-

²⁴ A családot 1946-ban kilakoltatták és 1949-ben kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra. Vö. Bicsok–Orbán 2011: 160.

²⁵ Bár a grófi családnak valóban több környékbeli és távolabbi faluban volt birtoka, a 99-et nem érte el ezeknek a száma.

²⁶ A valamikori szakácsnak volt egy 48 lapos füzet, ebbe ragasztotta az életpályáját végigkísérő fotókat. Ezek nagy többsége a grófi családhoz kapcsolódik.

²⁷ Erről részletesebben és főként gazdasági vonatkozásban lásd Szabó Á. T. 2013: 67–76.

²⁸ Érdeemes megjegyezni, hogy a családnak ez az ága (köztudott, hogy a Bethlen családnak több ága is fontos szerepet töltött be Erdélyben) inkább a megyei, vármegyei vezetésből, ügyintézésből vette ki a részét.

ték a falusiakat”, „a családban három fiú volt” – mennyire nincs konszenzus ezekben vagy egyáltalán mennyire szerteágazóak. Nyilván, ez a visszaemlékezőknek a grófi családdal való kapcsolatával, a távolsággal,²⁹ de akár a család faluból való eltávozása óta eltelt idővel, illetve azzal is magyarázható, hogy a szocializmus évei alatt nem lehetett legitim módon forgalmazni ezeket a történeteket.³⁰ Továbbá az is szerteágazóvá teszi ezeket a történeteket, hogy általában személyes perspektívából formálódnak meg.

A grófi család életmódja, a tenispálya, a délutáni pihenés, sportolás, a gépkocsi vagy például az, hogy a grófiúik télen az autót használták arra, hogy a behavazott utcákon síléciken körbehúzassák magukat, mind egy-egy motívuma ezeknek a történeteknek. E narratívaelemek mindegyike a helyitől teljes mértékben különböző életmódmintát jelenít meg, s noha például a tenispályát a helybéliek is látták, gyerekként a pálya rendbetételében részt vettek, a kipattanó labdákat összeszedték, a játék egészében idegen maradt számukra és az ezzel kapcsolatos emlékek is inkább a csínytevésekre koncentrálnak.³¹ A történetek a személyesség okán sokszor nagyon apró részleteket villantanak fel.

Hogyne emlékeznék...még a grófnak a kicsi kutyájára is emlékszem. Kicsi sárga kutya volt...Gyermek voltam, s jártak vadászni. S akkor még volt tehenyünk, és jártam a tehenyekkel. S mentek vadászni, s köszöntem, s fogadták. Nem nézték, hogy kicsi, semmi gyermek.

„Mindenféle volt, még gyapottat is árultak”: kereskedők, örmények, zsidók

Bonyha egyfajta központjellegével, az itt kialakult vásáros hellyel³² lehet összefüggésben az, hogy a faluban a földműveléssel és állattartással foglalkozó családok mellett – amelyeknek egy része egyébként a kereskedésbe is bekapcsolódott – szép számmal éltek kézművesek és mesteremberek.

Mi falusi gyerekek a legutolsók voltunk. Nem is igen játszottak velünk a mesteremberek gyerekei. Annyi az egész, hogy ez itt a központ, s itt mind mesteremberek voltak, s urak. Aztán csak köztük nőttünk fel. De ha volt egy szórakozás, mi nem mentünk oda. Nem voltunk odahívva. Ez akkor külön volt.

A vásárokat általában úgy szervezték, hogy először az állatvásárra került sor a falu mai központjától nem messze található, a grófi család birtokán kialakított téren, s ezt követte a kirakodóvásár a falu központjában, hogy az eladott állatok árából a vásárosok a különféle portékákat be tudják szerezni.³³ A visszaemlékezések szerint az állatvásárokat külföldi kereskedők is látogatták: *Mert itt az emberek, magyarok is, románok is szarvasmarhát tartottak... fajállatokat. És jöttek ide külföldről, a svájciak, ősszel,*

²⁹ Bonyhán a falutól térbelileg, társadalmilag elkülönülő uradalom nem volt, de a legtöbb kapcsolata a grófi családdal értelemszerűen a náluk szolgáló cselédeknek, béreseknak volt. Azonban a grófi birtokkal való kapcsolattartást szinte senki nem kerülhette el: a falu érdeinek nagy része (a 19. század végi statisztikák alapján: 1001 holdból 941 hold) a gróf birtokában volt, és aki fát szeretett volna kapni, az általában munkával dolgozta le ennek az árát.

³⁰ Az örökségésítés recens diskurzusaiba egyébként az utóbbi években bekerült a grófi család is, így érdekes lehet majd megnézni néhány év múlva, hogy ez mennyiben alakítja a helyi narratívákat.

³¹ Szabó Á. T. 2013: 75.

³² Szabó Á. T. 2014b.

³³ Szabó Á. T. 2014b: 437.

*Szent Mihály napján, és megvásárolták, és közel volt az állomás, rakták is vagonokba. Az időszak sajtójának áttekintéséből azonban éppen az derül ki, hogy a vásárok vagy gyengén sikerültek, vagy ha jobban is, külföldi érdeklődők alig voltak, és azok is csak kisebb vásárlásokat eszközöltek.*³⁴

Ezt a polgárias, kereskedő jelleget erősítették a 19. században, a 20. század elején a faluba költözött zsidó, örmény és sváb kereskedők, gyógyszerészek, akiknek egy része földbirtokot is vásárolt magának, illetve mezőgazdasági érdekeltségei okán szerepet játszott a nyomásos földművelés átalakításában és a tagosításban is. A helyi emlékezetben azonban leginkább kereskedőként és sajátos életmódjukon (például a sakter működése) keresztül maradtak meg. A kereskedés, a sajátos életmód emlékei nyilván itt is személyes perspektívába ágyazódnak és a történeti korszakok is átfedésbe kerülni látszanak.

Ha kellett papucs, ahogy akkor mondtuk, hogy iskolába menjünk, adott hitelre is. S az anyám, amikor leszedte a paszulyt, akkor elvitte Baumhoz. Mert úgy hívták, Baum. [...] A családban magyarul beszéltek. De a templomban, az ünnepeken héberül. De tudtak jól románul. De aztán amikor jöttek a kommunisták, nekik menni kellett.

A kézművesek, iparosok, kereskedők valamikori jelenlétét a falu központja mai napig tükrözi: több olyan, polgári hatásokat mutató ház található a falu központjában, amelynek a paraszti mintáktól eltérően az utcáról (is) nyílik bejárata. Ezekről a házakról a helybéli idősök mind a mai napig viszonylagos pontossággal tudják, kié volt, vagy hogy a tulajdonos milyen tevékenységet űzött.

„Erzsébet szász város volt”: szászok³⁵

1945 után az örmény családoknak, zsidó kereskedőknek már csak az emlékezetben és az építészetben maradt nyoma. Noha a szászok még a szocializmus idején is szép számmal éltek a községben, az őket ért atrocitásoknak és a rezsim későbbi politikájának következtében az 1970-es évektől egyre inkább városokba költöztek, illetve Németországba emigráltak.³⁶ A szászok exodusa az 1990-es években tetőzött és zárult le. A helyben elmesélt történeteknek velük kapcsolatban is a töredékesség volt az egyik sajátossága: noha a helybéliek közül sokan rendelkeztek a szászokra vonatkozó – általában egyébként intézményi, főleg munkahelyi környezetből származó – közvetlen tudással, a róluk szóló történetek sem formálódnak kerek egészé, sok bennük az esetlegesség. Ez eredményezi – ami valószínűleg a szász falusi lakosság hagyományos endogámiájával is összefüggésben lehet –, hogy a több száz évi egymás mellett élés ellenére ma a szászok is mintegy idegenként tételeződnek ezekben a történetekben.³⁷ Amikor például az egyik közeli faluban a polgármesternél a szászok felől érdeklődtem, akkor hirtelen nem tudta, kit is említhetne. Végül az egyik hazatért, vállalkozást indított szász férfihez irányított, aki a polgármesteri hivatalnak inkább vállalkozóként és nem szászként volt fontos. E szász férfit egyébként a bonyhai vásár résztvevői is elismeréssel fogadják,

³⁴ *Kis-Küküllő* 1930. március 5. 34/10, 4. oldal, 1930. június 11. 4/23, 4. oldal.

³⁵ Erzsébetváros. Eredetileg Ebesfalva. Örmény város volt.

³⁶ Szabó Á. T. 2015.

³⁷ Szabó Á. T. 2015: 960.

hisz vélhetően etnikai háttere is hozzájárul ahhoz, hogy a vásári színjáték szabályait felülírva áruját röviden, különösebb alkudozás nélkül megvásárolják.³⁸

Az alábbi interjúrészlet jól mutatja, ahogy a szászokról való tudás a már említett személyes perspektívából épül fel, és ahogy az elmenésükkel kapcsolatos tudás is ebből a perspektívából fogalmazódik meg:

Én dolgozni dolgoztam a szászoknak. [Mit dolgozott?] Foglalkoztam órajavítással... s aztán mentem majdnem minden két hétbe. Hoztam a munkát, vittem... nyáron motoron mentem, kicsi motorral, ilyen Mobrával. S aztán megvolt a hely, hogy hova mentem, két helyre szoktam menni, s aztán látták, hogy ott a motor a kapuban, s oda jöttek. [...] [S a kilencvenes években, a forradalom után még járt oda?] Jártam, jártam, de aztán mind gyérültek meg..., hogy nem volt, akiknek dolgozzak.

„JÖN A BILL,³⁹ S FIZETNI KELL, ÉRTI?” TÉRBELI MOZGÁS ÉS IDEGENSÉGTAPASZTALATOK

A hatalomváltások és a különféle állami programok, modernizációs stratégiák gyökeresen megváltoztatták a vidék etnikai arculatát, ugyanakkor az idegenségtapasztalatok újfajta regiszterét is megnyitották. A határok mozgatása – például az 1940-es határnak pont a falutól északra való meghúzása – többféle értelemben meghatározta a helyiek életét: a magyar lakosság egy része az újra Magyarországhoz került Észak-Erdélyben keresett menedéket, de a határ meghúzásának bizonytalan időszakában arra is volt példa, hogy román családok délebbre menekültek, és csak a viszonylagos stabilitás kialakulásával tértek vissza a faluba. Az 1940-es határmódosítás egy magyar férfi emlékezetében:

Aztán elmentem egy kereskedőhöz, ott dolgoztam nála...Kolozsváron. [...] Réti Jenő, a Főtéren dolgoztam, hogyhívják volt, ilyen vegyeskereskedés. Nagy kereskedő volt. [...] Lenn, a Széchenyi téren. A szomszéd egy zsidó volt, s amikor az eszesek [SS-esek] lehúzták a rólót, nekem kellett... Jani, azt mondja...de aztán már vitték el.

Ugyanaz egy román férfinál:

...de elfelejtettem mondani, hogy akkor volt a háború. S a testvéremnek borzalmas fájdalmai voltak. Elmenekültek Gógánba, s ott lefele, az erdőbe, ott Medgyes fele valamelyik faluba... és amikor... csendben kellett lenni, hogy ne csapjanak zajt. S a testvéremnek a száját betapasztották.

Az idegenség megtapasztalása azonban a 19. század végétől a munkavégzésen keresztül is részévé vált a helyiek életének. Az Amerikába történő kivándorlás, a budapesti cselédkedés, vagy a környékbeli városok polgári családjainál való cselédkedés,⁴⁰ a szász gazdáknál való szolgaság, a bukaresti munka a két világháború között mind

³⁸ Szabó Á. T. 2013: 197.

³⁹ Számla, angolul. Angliában dolgozó munkással készített interjúból.

⁴⁰ Lásd például Vass 2015.

részeivé váltak ennek az új tapasztalati horizontnak, amelyben akár a román trónörökös, a későbbi király is fontos elemként jelenhet meg:

Anyám takarítónő volt valamelyik bukaresti iskolában. Már nem tudom, melyikben, de minden esetre abban, ahová Mihály király is járt. S amikor megvolt a forradalom, s Mihály királyról beszéltek a tévében, s anyám mondta, hogy te, tudjátok meg, hogy én Mihály királynak még a fülét is meghúztam.⁴¹

A munkában szerzett tapasztalatok a szocializmus idején még inkább jellemzővé váltak. A 2014-ben végzett kutatás szerint a szocializmus idején mind a romák, mind a nem romák nagy arányban dolgoztak a falun kívül (lásd az 1. táblázatot). A közeli iparvárosok, különösen például Dicsőszentmárton, ahol vegyipar, üveggyár, téglagyár, bútorgyár működött, igen sok helybéli integráltak, de nem egy olyan esettel találkoztam, amikor az interjúalanyok az 1970-es, 1980-as években Bukarestben dolgoztak.

	Romák			Nem romák		
	Férfi (N=54)	Nő (N=49)	Összes (N=103)	Férfi (N=21)	Nő (N=26)	Összes (N=47)
Nem dolgozott	20,4	46,9	33,0	11,5	4,8	8,5
A helyi TSZ-ben	0,0	20,4	9,7	3,8	14,3	8,5
Állami mezőgazdasági vállalatban	5,6	2,0	3,9	34,6	33,3	34,0
Iparban, a településen	5,6	8,2	6,8	0,0	14,3	6,4
Iparban, más településen	64,8	22,4	44,7	34,6	23,8	29,8
Egyéb	3,7	0,0	1,9	15,4	9,5	12,8

1. táblázat: a romák és nem romák elhelyezkedése 1989 előtt (1971 előtt születettek), százalékos arányban Forrás: INTEGRO. Integration through training and employment mediation/mediation for employment (POSDRU /165/6.2/S/140487) című kutatás eredményei.

A táblázatot Kiss Tamás készítette.

Míg a szocializmust a hazai iparvárosokban, építőtelepeken szerzett tapasztalatok jellemzik, a poszt szocializmus időszakában már a külföldön szerzett munka tapasztalatai váltak jellemzővé. Ezekben a narratívákban az idegenség, a bizonytalanság, az étkezés és időjárás (különösen például Anglia esetében), a nehéz munka, a munkások kiszolgáltatottsága domborodnak ki:

Tizenhat óra munka után jöttem haza, és nem találtam az ágyat. Tizenhat óra és utána nyolc óra pihenés. És aztán megint tizenhat óra. Nagyon nehéz volt... hidd el, azt sem tudtam, milyen nap van.[...] Ott jól lehetett keresni, de ott becsaptak. Nem fizettek ki. Ha jól meggondolom, nem is tudom, hogy bírtam ki ott... két hónapon keresztül.

⁴¹ Ugyancsak érdekes, hogy a szóban forgó asszony a férjét is Bukarestben ismerte meg, aki szintén munkát keresni ment a fővárosba a harmincas években.

A külföldi munka sokak számára a helyi élet szerves részévé vált, még ha a mindennapiság kereteit sokszor szét is feszíti. Ennek ök jelét is adják: beszélnek róla otthon, és a kutatóval is megosztják a tapasztalataikat. A magyarországi lakcímkártya, a státusigazolvány, a kettős állampolgárság, a külföldi munkavállalási engedély, a letelepedési engedély, a munkaviszonyok, az alkalmazók viselkedése és sok más téma képezi részét ezeknek a narratívának. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy e tapasztalatok, a nekik keretet adó narratívák valamilyen formában a helyi közösség tagoltságát is mutatják: más tapasztalati horizontot jelent a külföldi munka egy szegény romának, aki a családja egész éves jövedelmének tekintélyes részét szeretné előteremteni néhány hónap alatt, és lényegesen mást egy jobb módú magyarnak, aki – akár a valamikori szász kapcsolatait is mozgósítva – a kint ledolgozott néhány hónap alatt extra jövedelemre szeretne szert tenni.

A fontosságuk ellenére legtöbbször ezekből a narratívákból sem épül fel egy közösségi szinten valamennyire is elterjedt szövegvilág. Erre mutató jelekre csak akkor van példa, ha valami egészen rendkívüli történik azokkal, akik külföldön dolgoznak. 2014 nyarán egy busznyai helybélit (romát) kellett a polgármesteri hivatalnak hazahozatnia Lengyelországból. Bevett szokás szerint ugyanis csak a kiutazásukat fizették ki, hisz abban reménykedtek, hogy majd a hazautazást a kint megkeresett jövedelemből fedezik. Azonban történt valami, és a csapatnak haza kellett jönnie. A lengyelországi román külképviselet közvetítésével végül a helyi tanács oldotta meg a feladatot. A történetnek számos változata létezik: magam gyakorlatilag annyi változatával találkoztam, ahányszor beszélgettem róla a helyiekkel. Másként és másként meséli el az, aki ott volt, akinek a gyereke volt ott, aki a hazautazásukat megszervezte, egy nem-roma vagy roma, aki csak hallott róla.

„NEM A MI ZSEBÜNKNEK VALÓ.” IDEGENEK HELYBEN

A romániai vidéki térségek és a mezőgazdaság átalakulásának egyik fontos eleme a nem helyben született, az adott térségben felmenőkkel, rokonokkal nem rendelkező szereplők megjelenése. Bonyha esetében ezek olyan külföldiek, akik akár a mezőgazdaságban, akár a vidékiség tőkéinek⁴² a kiaknázásában láttak vagy látnak befektetési lehetőséget. A helyiek általában kevés információval rendelkeznek róluk, aminek egyik lehetséges oka, hogy maguk a külföldiek is igyekeznek minimalizálni a kapcsolataikat a helyiekkel. Így lesz helyben a dél-tiroli német vállalkozóból „olasz borász”, a német befektetőből, aki a valamikori szász faluban kezdett vendéglátó-ipari, turisztikai fejlesztésbe, szász elődök visszatérő leszármazottja.⁴³ A szomszéd faluban letelepedett, több száz hektárt felvásárló holland testvérekről szintén alig tudnak valamit, akárcsak a környéken földeket bérlő német befektetőről.

Az idegenséghez és a távolsághoz ezeknek az embereknek a háttere, életmódja is hozzájárul, hisz ez alig érintkezik a helyiek által normatívnak tekintett életmód-mintákkal: *Számukra nagyon absztrakt háttérrel jöttem. Popsztárokat reklámozni...*

⁴² Garrod et al. 2006.

⁴³ Szabó Á. T. 2013: 198 és 212.

nem olyasmi, amit ők munkának tartanak. A dél-tiroli borász példája ugyancsak azt a társadalmi és kulturális távolságot mutatja, amely a helyiek és az idegenek között feszül: a családi borászati hagyományok folytatásaként vágott bele a szőlőültetvény létrehozásába, aminek egyik indokát képezte a Kis-Küküllő menti valamikori borászati hagyományok megmentése, emellett számára a boráskodás az üzleti életben⁴⁴ felhalmozott stressz kiengedésének is az eszköze.

Esetükben is érvényes az, hogy a róluk való tudás a falu egyfajta tagolódását is mutatja: a helyi intézmények vezetői, a helyi vállalkozók, akik akár személyesen is találkoztak ezekkel az emberekkel, értelemszerűen pontosabb információkkal rendelkeznek ezekről az emberekről, vagy azok, akik náluk dolgoznak, szintén. A róluk való tudás pontosságától függetlenül kétségtelen, hogy ezek az idegenek és a vállalkozásaik még nem váltak szerves részévé sem a helyi társadalomnak, sem a tájnak: a helyiek számára például pusztá hóbortnak tűnik, hogy a német befektető által üzemeltett vendéglőnek saját konyhakertje van, ahol a vendégek sétát is tehetnek, ezért kedvükért több nyelven is feliratozzák a parcellákat. A borászati üzem a helyiek értelmezésében teljesen kilóg a tájból, és még olyan véleményt is hallottam, hogy dél-olasz mintára építették – hangsúlyozom, a tulajdonos dél-tiroli német. A már említett vendéglő esti kivilágításban inkább illeszkedik a nyugati turisztikai prospektusok által kialakított képi világba, mintsem a helyi tájba. Ráadásul az általuk kínált szolgáltatások árai sem a helyiek kereseti szintjéhez igazodnak. Többen is beszámoltak arról, hogy kiemelkedő alkalmakra – de általában egy személy csak egyszer – ellátogattak a vendéglőbe, és megdöbbenésüknek adtak hangot az árakkal kapcsolatban.

BEFEJEZŐ GONDOLATOK

Tóth G. Péter összefoglaló írásában nyomon követi a közösség mint társadalomtudományi fogalom kialakulását, értelmezésének átalakulásait és végül alapvető megkérdőjeleződését.⁴⁵ Úgy tűnik, nemcsak a hely, hanem a közösség is egyfajta konstrukció – vagy több összetett – folyamat eredménye.⁴⁶ Ezzel együtt mindkét fogalom kényelmes fogódzó lehet, amelybe kapaszkodva talán a néprajzkutatók és antropológusok könnyebben eligazodnak a világban, olvasóiknak is segítve ebben. De vajon fenntartható-e az a módszertani és ismeretelméleti hagyomány, amelybe helyezkedve e két fogalmat a lokális közösségek vonatkozásában adottnak tekintjük? A fenti írásban egy adott falu példáján amellett próbáltam érvelni, hogy ezeket a gyakorlatainkat legalábbis érdemes folyamatosan újragondolnunk.

Ha a vizsgált falu etnikai tagolódásától eltekintünk – bár ez is fontos tényező a helyi világ folyamatos létrehozásában, ha nem más vonatkozásban, akkor a román-román differenciálódás tekintetében –, akkor is azt látjuk, hogy az idegenség, akár helyben élték meg, akár a kimozdulásokban, folyamatosan jelen volt a helyi emberek

⁴⁴ Egy multinacionális cég helyi kirendeltségét vezeti.

⁴⁵ Tóth 2002.

⁴⁶ Szijártó 2008: 222., de az egész tanulmány is.

életében. Éppen ezért akár olyan alapvető kérdéseket is meg lehet kockáztatni, hogy érvényes-e még a külső–belső megkülönböztetés? A kérdésre egyféle kerülővel azt a választ adhatjuk, hogy a hely ebben az értelemben csak egyfajta fokozatíságot jelöl egy globális skálán. Ám akkor nyitva marad a kérdésnek az a része, hogy miként határozhatóak meg ennek a fokozatíságnak a paraméterei. A helyi kultúrára, a lokális közösségre fókuszálva nem hagyhatjuk ezt a kérdést reflektálatlanul. Ha a helyben létrejövő szövegvilágokon (hangsúlyozom még egyszer: esetünkben inkább narratívátöredékeken) mint a helyi tudás egyfajta kivetülésén keresztül közelítünk, akkor láthatóvá válik, hogy a közösség meglétéhez és működéséhez – akár interpretatív értelemben is – komoly kételyeket lehet füzni.

Megkockáztatható, hogy közösség ebben az értelemben nincs – vagy ebben az értelemben sincs. Csak abban az értelemben, hogy az emberek tudják egymásról, ök a helyiek, bár még ebben a vonatkozásban is érdekes volt többször megfigyelni, hogy a különböző falurészek vagy etnikai, netán társadalmi csoportok között mennyire kevés az átjárás. A bonyhaiság mégis ad egyfajta kontextust, és innen érthető, hogy az idegenekkel szemben hogyan viselkednek: ebben a fokozatíságban az idegenek egyfajta távolságot képviselnek, egy másfajta kontextus részei. Innen vethető fel a külső és belső világ: ami a közösségen kívül történik, annak sajátos jelentéseket adnak. Háziásítják a jelentéseket⁴⁷ – de a szó legszorosabb értelmében vagy azon túlmenően: nem a közösségi horizont adja a háttérét ennek a domesztikálásnak, hanem a személyes élet. És noha megeshet, hogy ez a kép külső szemszögéből nézve nem teljes, vagy nem minden állítása rendelkezik érvényes külső referenciákkal, a helyiek számára mégis egyféleképpen a világnép teljességének a részét képezi.

Ugyanennek a teljességnek része a táji keret, az épített környezet, az emlékek alapjául szolgáló helyi vagy tágabb események. Ha másként és másként, és személyesen is, de mindenki ugyanarra grófra emlékszik, ugyanarról a vásárról beszél, ugyanazokról a zsidó családokról, betelepülő külföldi befektetőköröl, akik az általuk jól ismert vagy ismertnek vélt környezetbe és társadalmi keretekbe hoznak új jelentéseket. „A helyi kultúra így valójában az, ahogy [...] a külföldi örökségekből és újabb hatásokból a jelentéseket létrehozzák, helyi tartalommal töltik fel és a maguk életére vonatkoztatják.”⁴⁸ Bonyha viszonylag nagy falu. Három etnikai csoport lakja, társadalma ezen felül is tagolt. Nem állítom, hogy az itt tapasztaltak általánosíthatóak lennének, de azt igen, hogy ezekből a tapasztalatokból kiindulva is érdemes átgondolnunk a helyhez, térhez, időhöz, közös tudáshoz mint a közösség lényegi összetevőikhez kapcsolódó gyakorlatainkat.

Irodalom

APPADURAI, Arjun

1996 *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press: Minneapolis.

⁴⁷ Keszeg 2011: 65.

⁴⁸ Szabó Á. T. 2013: 233.

- 2001 A lokalitás teremtése. *Regio*, 3. 3–32.
- BICSOK Zoltán – ORBÁN Zsolt
- 2011 „Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” Történelmi családok kastélyai Erdélyben. Guttenberg Kiadó: Csíkszereda.
- CSÍKI Tamás
- 2015 A társadalmi mobilitás emlékezete a falusi társadalomban In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum: Kolozsvár, 947–958.
- BELÉNYESY Márta
- 1956 Az állattartás a XIV. században Magyarországon. *Néprajzi Értesítő*, XXXVIII. 23–59.
- GARROD, Brian – WORNELL, Roz – YOUELL, Ray
- 2006 Re-conceptualising Rural Resources as Countryside Capital: the Case of Rural Tourism. *Journal of Rural Studies*, 22: 117–128.
- HORVÁTH Zsolt, K.
- 2006 Az idő újabb cáfolata. Historiográfiai széljegyzetek az idő fogalmának dekomponálásához. *Tabula*, 1. 91–104.
- KESZEG Vilmos
- 2011 A történetmondás antropológiája. Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék: Kolozsvár.
- LAJOS Veronika
- 2014 Etnográfia és oral history. *Erdélyi Múzeum*, 1. 100–114.
- 2015 Mozgásban a világ. A több szinterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) kérdése. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum: Kolozsvár, 163–172.
- MARCUS, George
- 1995 Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117.
- ȘTIUCĂ, Narcisa
- 2011 Módszerek és eljárások az orális történelem vizsgálatában. *Korunk*, 3. 28–33.
- SZABÓ István
- 1969 *A középkori magyar falu*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- SZABÓ Á. Tőhötöm
- 2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár
- 2014a Önellátás és piaci integráció: piaci viselkedésformák egy Kis-Küküllő menti településen. *Erdélyi Múzeum*, LXXVI (2014). 1. 1–12.
- 2014b Egy Kis-Küküllő menti vásártartó hely: a bonyhai vásár. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Türr István Múzeum: Baja, 432–439.

- 2015 A traumától a kulturális örökségig: (emlékezet)politikák és a szászság lokális konstrukciói. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum: Kolozsvár, 959–970.

SZIJÁRTÓ Zsolt

- 2008 Kulturális rendszer – egy fogalom metamorfózisa. In uő. *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat Kiadó: Budapest, 219–231.

TÓTH G. Péter

- 2002 A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest–Pécs, 9–31.

VASS Erika

- 2015 A két Küküllő közének etnikai sokszínűsége az 1930-as években egy gógánváraljai cseléd életén keresztül. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum: Kolozsvár, 935–946.

Szabó Á. Töhötöm

Adjunktus, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet

e-mail: szabo.tohotom@lett.ubbcluj.ro

Árpád Töhötöm Szabó

Experiencing Otherness in Bonyha and its vicinity

In social anthropology, European ethnology and Hungarian ethnography alike (and in general in national ethnographies) an approach that presumes the unity of place and community can be observed. In these disciplines trends and methodologies from the second half of the 20th century have constantly questioned this approach, especially when they shift away from classical sites, i.e. tribal or village cultures. Ethnographers should also address the problem of whether villages as spatial and social units create a spatially tied community or not. The question is relevant as ethnography has accumulated considerable knowledge on non-local relations of certain communities. The author of the article applying a special perspective investigates in what way the historical and recent experiences of otherness emerge in a southern Transylvanian village in Romania (Bonyha/Bahnea), or, more precisely, in the narratives and fragments of narratives circulating in this place.

Evidently, the village has a lot of external ties. Therefore the author focuses on those relations that come from encounters with non-peasant communities locally or outside the settlement. The village was a centre of the estate of a noble family and Armenian and Jewish merchants lived there as well, therefore otherness was experienced locally and permanently and then these experiences were reinforced in course of seasonal out-migration in the 19th-20th century. These experiences disclose a distance between villagers and foreigners, are fragmentary and are not organised into a common local unity, which, again, questions the unity of place and community.

Három történet lopásról

Határozott, egyértelmű volt Pali bácsi válasza, nem habozott, nem bizonytalankodott, és azt éreztem ki a hangsúlyából, hogy erről egyelőre ennyi a mondanivalója. Tovább folytatta a történetet, amelyet kérdésemmel félbeszakítottam.

A rákérdezés és a válasz előtt három történetet mesélt el beszélgetőtársam, Balogh Pál (1931–2014), a Nyárád-menti Jobbágyfalváról. Jobban mondvá kettőt egészen, a harmadikat félig, mert közbekérdeztem. A beszélgetésnek a kutató által kijelölt témája: a lopás a faluban.¹ Az indító kérdés: volt-e a faluban, a gyermekkorában olyan család, vagy olyan ember, akit úgy ismertek, hogy tolvaj?

Az első történet a kérdésre adott válasz, hőse az a szomszéd falusi „jó gazdaember”, akitől ő malacokat is vásárolt egyszer, fiatal korában, és aki *jó gazda volt, de mégis, nem tudott anélkül lenni, hogy valakiéhez ne nyúljon. Ha egy takarmányos szekér jött haza, egy villával is, de el kellett vegyen. Ez volt a hobbija*. Búzahordáskor hajnalban kiment a mezőre, másnak a kalangyáiból kévékkel megrakta a szekerét, elindult haza. A határpásztor nem látta a virradatban, ki az, hát felült hátul a kiálló karókra, és hazáig kísérte, ott visszafordította a lopott búzával a szekeret. Nem károsodott senki, nem lett ebből nagy ügy, csak hír és tanulságos, tovább mesélt történet.

Voltak azok a lopások, amelyeket idegenek követtek el: *egy-egy cigány ment a nagy út mellett, s egy-egy kévét feldobott a szekérre, és azt se tudjuk, hogy ki volt*. De ezek véletlenszerűek voltak, éppen ezért nem is lehetett előre kiszámítani és védekezni ellenük, és kis kárt jelentettek. [Tehát a maga fiatalkorában nem történt meg, nem emlékszik arra, hogy egyik vagy másik gazdának nagy kára lett volna (ti. a lopásból)?] *Nem, nem, itt nálunk nem. Egyáltalán nem emlékszem ilyesmire.*

Következik közvetlenül ezután, erre asszociálva, a második történet:

Sohase felejttem el, egyszer szolgánk volt. Lent a Berekben volt egy hold helyünk. Kukorica volt, s annyi tököt vetettek, hogy hozták haza, s az állatoknak vágták össze, dobták be, s azok ették. A kukoricát kigyérítették, s édesapám mondta a szolgának: „Te Jóska, dobjál fel két-három tököt, ha hazamegyünk, dobjuk be a disznóknak!” Édesapám elment, hogy nézze meg ott a föld túlsó felét. Visszajött, felültek a szekérre, s jöttek. S azt mondja édesapám: „Na, tettél tököt?” „Én biza nem, Pali bácsi, elfelejtettem.” S hátul lecsúszott, s a másikéből kivett két tököt, hogy dobja fel. „Na, azonnal vidd vissza! Hát te mit gondolsz! Meg ne lássam, a két karodat eltöröm!” Sose felejttem el, édesapám elmondta, hogy a szolga visszavitte a két tököt.

Nem voltunk ott, nem láttuk, vajon elhiggyük-e – mondhatnánk mi, a történet hallgatói. Lehet, így történt, lehet, emígy is, másképpen is történtek ezek az esetek, és lehet, csak a mezőhasználat rendjét, a közösségi normát példázó fiktív történet, példabeszéd ez: az apa arra figyelmezteti fiát, hogy *a tiédből vegyél, a máséhoz ne nyúlj*. Annál is

¹ A Székelyföldön a kollektív gazdaságokból való lopás jelenségét vizsgáló hosszabb kézirat első fejezete.

inkább példabeszédszerű ez, mert más vidékeken ebben a korszakban, a huszadik század közepén nem volt ilyen szigorú a rend. Fél Editnél olvashatjuk, hogy a Komárom megyei Martoson „Az is megengedett, hogy az állatját a földeken ki-ki ellássa a máséból. Így például vethet neki egy nyaláb szénát, egy kéve kukoricakórót, tököt, csöves kukoricát, répát, szóval mindent, amit talál. Még az sem lopás, ha földob valamennyit a kocsijára, s később eteti meg.”² A gyakorlat árnyalt, csak az elv fekete-fehér.

A beszélgetésben itt egy kis kitérő következett arra vonatkozóan, hogy bizonyos eszközöket elkértek, vagy kérés nélkül is használtak a szomszédok, vagyis mennyire volt behatárolt és pontosított a gazdaságok eszközkészlete fölötti rendelkezés, és mennyire szilárdak az ezzel kapcsolatos gyakorlatban a tulajdon-határok. Elvitte a fejszét a szomszéd, nem hozta vissza, úgy használta, mint a sajátját, a tulajdonos végül elment érte, és lett-e ebből konfliktus? Nem volt ez lopás Pali bácsi szerint, és az elvett szerszám ideiglenes használója sem akarta eltulajdonítani véglegesen az illető szerszámot, kérésre visszaadta, nem lett ebből konfliktus, meg végtére is: rá voltak erre utalva, kölcsönösen használták egymás szerszámaikat, meg kellett egyezzenek.

Egyértelmű volt azonban a jobbágyfalvi jogszokás elve: a határban nem lehetett a másét elvenni. *De aztán ez megváltozott.*

Pali bácsi felsóhajt, a gyerekkora, a második világháborúban odamaradt édesapja szavainak emlegetése után saját felnőttkorának eseményeiből kell kiválogassa a sorba illeszthetőt. Belekezd egy eléggé földhözragadt, keserves történetbe, a harmadikba: ez a kollektív idejében, a kollektív földjéről történt muroklopásról³ szól.

Hogy jártam például én, mikor a kollektívben ástuk a murkot. Mondtam, hogy jó volna ebből a sima murokból hazavinni. Aztán ügyesen a zsákba belé, s oda félreraktuk. Gondoltam, el tudom hozni, de nem mertem, mert nehéznek nem volt nehéz. Gondoltam, meglátnak, nem reszkiroznak. Vilma hazajött estefelé, én meg ott maradtam, ástam. S ezt a zsákot kivittem a föld szélére, s oda letettem, a csomag mellé, s valamivel letakartam, hogy valaki ott bent ne lássa, hogy ott külön mi van. Nem emlékszem, megállt-e itt nagyobb lélegzetet venni, de a saját történetből hirtelen, egy mondat erejéig kilépett, sőt, messze föléje és kívüle került Pali bácsi, mert így folytatta: „Így volt ez kollektívben, aki tudta remorkával,⁴ másik autóval, másik szekérrel, másik vitte szatyorban vagy egy kézikosárban, vagy ahogy tudta. Vagy egy zsákban valamennyit.

Erre reagáltam én, ekkor kérdeztem közbe: „Igen? Attól kezdve, hogy volt kollektív, az emberek ezt megtanulták?” És erre következett Pali bácsi válasza, az a bizonyos határozott, egyértelmű válasz. Nem habozott, nem bizonytalankodott, és azt éreztem a hangsúlyából, hogy erről egyelőre ennyi a mondanivalója: *Meg. Rá voltak utalva.* Majd tovább mesélte a történetet, amelyet kérdésemmel félbeszakítottam. *Jött a kollektív autójával a sofőr, felraktuk estefele a murkot, s mondom neki: „Milyen jó volna ebből a murokból;” Azt mondja: „Nincs egy zsákja?” Mondom: „én megtöltöttem egy zsákkal.” „Dobja fel ide – azt mondja. – Maga menjen aztán.” Mondom: „figyelj ide, ha látja valaki a kapu előtt, nekem nehogy leszállj! Vigyed fel, s ott kiüresíted a zsákot,*

² Fél 2001: 74.

³ Erdély határán túliak számára: sárgarépalopásról.

⁴ Román szó: utánfutóval.

félredobod oda valahova, ne az legyen, hogy te valakinek szántad vagy ehhez hasonló.” Hazajöttem, s egyszer hallom, hogy az autó itt, valahol megáll, nem a kapu előtt, kicsit fentebb. Egyszer hozta be: „Na Pali bácsi, itt a murok.”

„BESZÉLŐEMBER”

Három történetünk van tehát. A huszadik században, Jobbágyfalván tapasztalható társadalmi viselkedésre, népi jogi normákra, közerkölcsre, a közösségi élet épségére és elfogadott szabályaira vonatkozott a kérdésem, és erre a válaszként, a társadalmi folyamatok kimerevített illusztrációiként bontakozott ki mindhárom történet, másképpen: egy „társadalomműködési modell” hármas tagolásban.

Nem azt kérdeztem, és nem közvetlenül kérdeztem rá arra, hogyan és mit lopnak a faluban, hogy mit tudna nekem mondani a társadalmi együttélés egyik alapvető jellemzőjéről, az egyéni és közös tulajdonhoz való viszonyulásról. Beszélgettünk, és én eddigi beszélgetéseink alapján sejtettem és reméltem, hogy történetek sorát fogom hallani, és a történetekből Pali bácsinak és a történetek szereplőinek a viszonyulását tudom majd kiolvasni. Ezek a történetek lehetnek a közeli múltban megesettek, lehetnek fiatalkoriak, vagy gyerekkoriak is. Lehetnek olyanok, amelyekről hallott Pali bácsi, amelyek széles körben ismertek a faluban, tehát amelyekre másoknál is rá lehet kérdezni („gyermekkorában a faluban volt olyan család, vagy volt olyan ember, akit úgy ismertek, hogy tolvaj?”), és lehetnek olyanok, amelyek vele történtek meg, csak tőle lehet hallani, és eddig nem is beszélt róla másoknak.

Pali bácsi egy „beszélőember”. A „beszélő ember” fogalom valóság tartalmának értelmezését, a társadalmi szerep székelőföldi formájának a leírását Oláh Sándornak köszönhetjük.⁵ Tanulmányában a temetéseken nyilvánosan elhangzó rituális beszéd jelentéseinek vizsgálatát végzi el. Arra utalva, hogy Pali bácsi nem csak a temetéseken beszél, hanem minden nyilvános megszólalásával egy társadalmi státust mutat fel, társadalmi szerepet erősít meg, én egybeírom a két szót. Utoljára akkor hallottam ezt a helyi megnevezést, amikor a faluban egy emlékműállítási ünnepség keretében, a testvérfalusi küldöttségek jelenlétében, a Pali bácsival készült beszélgetésekből szerkesztett könyvről kellett szólnak, és egy rokona mellett ültem. Ő kérdezte, hogy mikor jártam utoljára Pali bácsinál, miről beszélgettünk, és ő jegyezte meg, mintegy helyeslően, hogy fontos, értékes, elismerést érdemlő az igyekezetem, ezt a helyiek követik és jóváhagyják, mert „igen, Pali bácsi egy beszélőember”.

Megpróbálok itt erről néhány értelmezést megfogalmazni, mert úgy gondolom, hogy ez fontos lehet a három történet kontextusának megértéséhez.

1. A „beszélőember”: a közösségben a rituális alkalmak, rituális beszéd specialistája, a rituális (de nemcsak) rend ismerője, kialakítója, fenntartója. Pali bácsi 1963-ban, 32 éves korában beszélt első alkalommal temetésen, a halott koporsója, sírhantja mellett a halottáról, családjáról, életéről és haláláról a gyászoló gyülekezetnek. Nem tanulta, nem gyakorolta ezt azelőtt. Felkérték rá, kétségekkel küszködve, de vállalta, elment

⁵ Lásd Oláh 1997.

olyan idősebb emberekhez, akik ezt előtte végezték és tanácsot kért tőlük, de végül csak az előzőleg megfogalmazottakat, leírtakat félretéve beszélt, és így tette ezt minden egyes alkalommal, egészen addig, amíg 2010-ben mindkét lábára lebénult, és már nem tudott elmenni a temetésekre. Egy alkalommal összeszámoltuk, listát készítettünk: 78 halottat „beszélt el”. De utóbb újra és újra kiderült, hogy másokat is, olyanokat is, akik azon a listán nem szerepeltek.

A temetés utáni torban is szükség van beszélőre, aki a rítust vezényli, Pali bácsi ezt a szerepet is vállalta, ha megkérték rá. Lakodalomban a szervezés, tagolás, ceremónia-vezetés legfontosabb feladatát, a lakodalmi gazda szerepét is elvállalta.

A „beszélőember” a közösség fontos tagja: de nem lehet idegenből jött pap, tanító, vagy vezető, politikai, adminisztratív szerepet vállaló értelmiségi.

2. A „beszélőember” nem csak rituális, hanem más ünnepi, vagy mindennapi alkalmakkor is megszólal. Gyűlésekben, találkozókön, formális és informális alkalmakkor első megszólaló, véleményt mondó, hangadó – „a beszélő ember rendet csinál a hangzavarban”.

3. A „beszélőember” tisztségeket is vállal és közérdekű feladatokat old meg. Pali bácsi az unitárius egyház pénztárosa, majd gondnoka, az 1980-as években községi Végrehajtó Bizottsági tag, majd 1989 után két ciklusban is a Helyi Tanács tagja, és a kritikus 1991–1992-es időszakban a helyi Földosztó Bizottság elnöke. „A beszélő emberre hallgatnak a többiek.” Vagy ha nem is hallgatnak rá, akkor sem szólnak elene: ha másképp cselekszenek, mint amit ajánl, előír nekik, nyilvánosan akkor sem kérdőjelezi meg a legitimitását.

4. A „beszélőember” az, aki azért beszélhet, mert olyan életet él és úgy viselkedik, hogy egy képlékeny társadalmi környezetben szilárdsága: erkölcsi hitele van a szavának. Az emberi élet legvédtelenebb, legsérülékenyebb pillanatában, halott élettársuk, rokonuk, barátjuk, munkatársuk mellett álló, megrendült embereket kell vigasztaljon, nekik kell erőt adjon, vagy legalábbis a változhatatlanba, veszteségbe való belenyugvást elősegítse. Aki beszél, annak nem szabad könnyezni, nem szabad gyengének mutatkozni ezekben a pillanatokban. *„Nem szabad a saját veszteségemre, vagy a saját halálomra gondolni”* - fogalmazott Pali bácsi. Aki beszél, aki búcsúztat és búcsúzik, annak szavai nem a múlandó egyéné, hanem az állandó közösségé.

5. Mindezzel együtt, mindezen túl: a „beszélőember” kiegyensúlyozott, mértékletes, teljes családi-emberi életet él, mintaadó kapcsolatokat tart fenn, elismerten különb mint a többiek, de nem annyira, hogy idegenné legyen, csupán annyira, hogy elfogadják és kövessék szavait, útmutatásait. A „beszélőemberen” keresztül a közösség jobbak fele nyilatkozik meg – szavakban, cselekedetekben, szabályokban, rendfenntartó rituális tevékenységekben.

6. A „beszélőember” a már viszonylagosan, de még dominánsan paraszti értékek szerint élő faluban a föld, munka, szabadság hármasságába kötött, és ebben a gúzsban rendezett életet élő, elégedett és boldog ember. Pali bácsi vallomása szerint: *„Nekem olyan természetem volt, hogy én örökké szerettem menni, szerettem dolgozni, én szerettem viccelődni, én szerettem meginni valakivel egy pohár bort, nem annyit, hogy ittas legyek, hanem amellet elbeszélgetni. Elmenni a templomba, elmenni gyűlésbe, ide-oda. Én, mikor kimentem, a mezőre, itthon elrendeztem holmit, senki olyan boldog*

nem volt, mint én. Magamnak beosztottam a munkát, ha elfáradtam, leültem, mikor megpihentem, folytattam tovább. Ha akartam, fűtyültem, ha akartam, dudolászgattam. Talán nem tévedek nagyot: Pali bácsira azért érdemes figyelni, mert bármiről kérdezem, bármiről beszél, amit mond, több mint egy közember véleménye, közember történetei. Jobbágyfalva (egyik) „beszélőemberének” szavaival, történeteiben a helyi társadalom szólal meg.

Pali bácsit kérdeztem tehát arról, hogy attól kezdve, hogy a huszadik század közepén, a szocialistának mondott állami szervezetben létrejött egy modern falusi, gazdasági-hatalmi intézmény, a kollektív gazdaság, és ők beléptek, őket beléptették, megtanulták az emberek a lopást?

„IGEN. RÁ VOLTAK UTALVA.”

Miért volt határozott, egyértelmű a válasza, miért nem habozott, miért nem bizonytalankodott, miért éreztem ki a hangsúlyából, hogy erről egyelőre ennyi ugyan, de még sok mondanivalója lenne? Utólag magyarázom ezt bele a helyzetbe? Utólag, a három történetet, ezek egymásba fűződését, meg az újabb és újabb, utólag leírt lopástörténeteket, ezek kommentárjait olvasva miért gondolom újra és újra, hogy itt titok rejtőzik, sőt, már-már hajlandó vagyok arra gondolni, hogy ezekben a történetekben, a mögéjük sorakozó újabbakban társadalomtörténeti-kultúratudományi „mélységek” avagy „távlatok” sejlenek fel?

Adott egy olyan kelet-európai társadalmi átalakulás, amelyben a közelmúltat fel-táró társadalomkutatók fordulatokat, töréspontokat, a tudományos diskurzus jól meg-formálható támpontjait szeretnék felfedezni, kimunkálni, elfogadtatni. Ma már nincsenek parasztok, nincsenek parasztfalvak⁶ – akkor most, helyettük, mi az, ami van? Mit mondtunk eddig, mit mondunk ezután az eltűnt korszak eltűnt paraszti erkölcséről, helyi paraszti közösség szolidaritásáról? Milyen volt-nincs, megszűnt-továbbélő, csodálatos, mert annyira sokféleképpen magyarázható jelenségek tanúi lehettünk a „Nagy Eltűnés”⁷ szemlélőiként, kortársaként? Hogyan is zajlott le mikroszinten a változás, amíg a részletekből megformálódott és visszavonhatatlanul bekövetkezett a szakirodalomban paraszttalanításnak nevezett⁸ „Nagy Eltűnés”?

VISSZATÉREK A HÁROM TÖRTÉNETHEZ.

Az első egy olyan világot mutat, mintegy modellez, amelyben az egyetlen normaszegő áll szembe a normát betartókkal. Jelen vannak a tulajdont védő, hagyományos szerepeket eljátszó tisztségviselők: határpásztor, a bíró, meg ott van „a falu” is, a közvélemény, amely igazából számon tart és büntet, ennek csak egyik tagja a gazda, akinek a tulajdo-

⁶ Kovách 2012.; Mihailescu 2010.

⁷ Polányi Mihály fogalma a kapitalizmus kialakulásáról: „a Nagy Átváltozás”.

⁸ Kovách 2012.

nát meglopta a tolvaj. Dehát éppen azért kell fellépni, példát statuálni, a történetet ismeri és elmondani, mert bárki lehet károsult. A bemutatott világban (ne feledjük: Pali bácsi gyermekkorában ez) tulajdonképpen rend van, hiszen a bemutatott normaszegés egyedi eset, nem gyakori, nem tömeges, nem rendszerszerű. Nem lehet tömeges, rendszerszerű abban a közösségben, ahol még nem történt meg a tulajdonszerkezetet megváltoztató külső beavatkozás. A történet háttérében az meggyőződés áll, hogy a tulajdonra vonatkozó normák régóta változatlanok, szilárdak, a tulajdont védő intézmények erősek, az erre ügyelő közvélemény hatékony: a tolvaj, ha tette kiderül, „kacagás lesz a falunak” (vagyis kikacagja a falu, és ez a társadalmi büntetés enyhének tűnő, de hatékony, megbélyegző eszköze). Mivel egyértelmű a tett jelentése, a rajtakapás, az elhangzó fenyegetés ebben a helyzetben, ebben a társadalmi kontextusban tökéletesen elég: a határpásztor szavára a tolvaj tettének értelmezését nem vitatja, megfordul, visszaviszi a lopott kalamyákat. Kiderült ugyan, hogy amit tett az bűn: lopás, és az ő minősítése az, hogy tolvaj, kiderül, hogy jogos ez a jelentéstulajdonítás, értelmezés, de kiderül egyben az is, hogy ez a helyzet ellenőrzött és a fennálló elvek és gyakorlatok szerint könnyen kezelhető. Más gazdáknak, a „falunak” nincs oka aggodalomra, hiszen mindazok, akik a közösség tagjai, ezen az egyen kívül, nem normaszegők, ennek a tevékenysége pedig egyrészt ellenőrzött, másrészt éppen ez a sikeres ellenőrzés a tulajdont megőrző elvek, íratlan szabályok, kialakított ellenőrző szerkezet életképességére mutat rá.

A második történet modellszerűségét már hangsúlyoztam. Apa meséli fiának, többször is. Célja a norma és a normához kapcsolt mérték megmutatása: még két-három tököst se a másébol! A kísértés állandóan fennáll, hiszen ott van a csábító terményekkel teli széles határ, amelyben jár-kezel a gazda (vagyis az akkori gyerek, a jövő gazda). Ott vannak mások is, akik elvben hasonlóan kell gondolkozzanak, viselkedjenek, és mi lenne, ha mindenki úgy gondolkozna, mint az elbeszélt történetben a szolga? Apa tanítja fiát, és a fia „soha se felejt el” a tanítást, hiszen a történetet is ez a fordulat („sohase felejttem el”) keretezi, hihetőségét ez erősíti.

Vagy mégis elfelejti? Vagy átgondolja, átértelmezi, új keretekbe helyezi?

Egy új világ érkezésével, az erkölcsben, érdekekben, praktikumban bekövetkező „világválással” új feltételek állnak fel, és az elvek, az erkölcs, gyakorlat átalakul, újjászerveződik?

Ugyanis azzal vezeti be a harmadik történetet, hogy „De aztán ez megváltozott.” A szolga megnevelése valamikor az 1930-as években, vagy még azelőtt esett meg. A harmadik történet, a murok-lopás történetét pedig valamikor 1961, a jobbágyfalvi kollektív gazdaság megalakulása után kell elhelyezni. De lehetett a hetvenes vagy a nyolcvanas években is. Mindenesetre azután, hogy „ez” megváltozott.

„Ez”: a régi rend, a „rendes családok”, a második világháborúban odamaradt édes-apa világa. A világuk biztonságát kereső magángazdálkodók világa. A lopás, normaszegés ellen fellépő hagyományos, helyi, közösségi intézmények világa. Az a világ, amikor még nem történt meg a kiereszszakolt tulajdonváltás. Az a világ, amikor még nem lopott mindenki.

A harmadik történet egyik üzenete: közösség, kooperáció, egymásra figyelés, szolidaritás nem a lopás ellen, hanem a lopásért formálódik. Ha ez igaz, akkor valóban új világ született, és az új világhoz már idomultak a régi emberek is.

Sorra lehet venni az új elemeket. Nem a saját földön, hanem a “közösben”, a kollektívében ássa a murkot többbedmagával Pali bácsi. Sokféleképpen lehetséges ez a közös munka: egymásra figyelve és egymással versenyezve, minőségre törekedve, vagy egymás munkáját bírálva és hibákat keresve, vagy egymásra nem is figyelve és a minimális teljesítményt célozva, vagy potenciális tolvajokként egymástól, mint (be)árulótól tartva a rejtettségre törekedve, vagy az is megtörténhet, hogy egymást segítve, közösen lopva. Új a murokfajta is, otthon a kiskertben ha van is, nem ilyen „sima murok”. Új az egész napos gond is: ha egy zsákba félretesz a föld végébe a murokból, vagyis el akarja lopni, akkor hogyan zajlik le az akció, a zsák tartalma hogy jut haza a kapun belülre? „Gondoltam, el tudom hozni, de nem mertem, mert nehéznek nem volt nehéz. Gondoltam, meglátnak, ne reszkírozzunk.” Határozottan új ez a gondolat, viszonyulás. A harmincas évek paraszti világában a biztonságot, nyugalmat, kiszámított jövedelmet, lassú gyarapodást értékelték. Az átlagemberek nem akartak, de nem is kellett nekik reszkírozni. Új dolog az eszköz is, a teherautó, amely a kollektívé, a sofőr a kollektív alkalmazottja, a feladat pedig a közös termény közös raktárba szállítása, hogy majd, egyszer, év végén, valamilyen mértékben, terményként, vagy egyéni pénzjövodelemként, „részesedés-ként” valamennyit a kollektív tagjai is megkaphassanak belőle. Új tehát a munkának és részesedésnek, a késleltetett és egyénileg nem befolyásolható, nem ellenőrizhető mértékű, bizonytalan jövedelemhez-jutásnak, a „közös gazdálkodásnak” ez a rendszere.

Ezeket az újdonságokat kell megérteniük, életükbe beépíteniük, ezek között az újdonságok között kell lavírozniuk a szereplőknek. Pali bácsi és a névvel nem jelzett, valószínűleg nem falubeli sofőr egyezkedése zajlik: Pali bácsi kezdeményez („Milyen jó volna ebből a murokból!”), a sofőr ért a szóból és cinkosságát/partnerségét jelezve visszakérdez („Nincs egy zsákja?”). Megszületik a megegyezés („Én megtöltöttem egy zsákkal.” „Dobja fel ide ... maga menjen aztán.”) De még hozzátartozik a forgatókönyvhöz, hogy Pali bácsi kifejti: ne vállaljon ezért kockázatot a sofőr is („Figyeld ide, ha látja valaki a kapu előtt, nehogy nekem leszállj! Vigyed fel, ... s ott kiürésíted a zsákot, s félredobod oda valahova, ne az legyen, hogy te valakinek szántad vagy ehhez hasonló.”) A játszma tehát Pali bácsi részéről a zsák elvesztésével is végződhet. De nem ez történik, hiszen ha nem is a kapu előtt, hogy ne legyen megfigyelhető, hanem távolabb a teherkocsi megáll, és a zsák murok a kapun belülre kerül. Az már nincs benne a történetben, hogy a sofőr mindezt a kooperatív gesztusért milyen jutalmat kap, de kell legyen (akkor, vagy később) jutalom is, biztosíték a titoktartáshoz és előleg az elkövetkező „segítségekhez”.

TÁRSADALMI VISELKEDÉS, TÁRSADALMI HIERARCHIA

Honnan tudják mindezt a szereplők – honnan tanulták, hogy így, ezt kell mondani, ezt kell tenni, ebben a formában kell sikeresen megoldani az adódó feladatot? Miért ennyire zökkenésmentes mindez, bár némi aggodalom, feszültség azért van benne? Hányszor történt ezelőtt velük ilyen, vagy hasonló eset, és hányszor fog megtörténni ezután?

Hogyan történt lépésről lépésre a kialakulása, és miért vált általánosan, egységesen rendszer-jellemzővé és társadalmi szinten is egyik meghatározó gazdasági-társadalmi

viselkedéssé a kollektív gazdaságokban, vagy általánosan, a szocializmus falusi és városi társadalmi-gazdasági szerkezeteiben a lopás?

Túl sok kérdés, és sokféle vezető kérdések ezek?

Több fejezetet is igényel a kísérlet, hogy válaszok szülessenek. Maradjak ezúttal annál, ami a történetek első hallgatása után is megfogalmazódott bennem: miért mondja ezeket a történeteket Pali bácsi ilyen szép összefüggő egymásutánban, és mit jelent az, hogy ő is, és a kollektivisták mind gyorsan elfelejtették/megtagadták azelőtti, neveltetésükkel magukba szívott elveiket és megtanulták, gyakorolták a lopást, mert „rá voltak utalva”? Ma, egy újra megváltozott, sorrendben harmadik-féle világból visszatekintve, miért nem háborodik fel, bírál, miért nem teremt távolságot mindattól Pali bácsi, amit nevelése szerint helytelennek tartott, de utóbb ő is elkövetett, mert „rá volt utalva”? És miért állítja a marossárpataki Nagy Zsuzsanna, hogy egymást tanították lopni, és a lopást első pillanattól jogosnak és igazságosnak tartották: [Hogy kezdődött akkor a lopás?] *Hát a lopás azután, amikor a kollektív lett, akkor. Loptunk... [Igen?] Igen! Van egy közmondás, hogy: a kollektív aranybánya, s ki nem lopja, mind megbánja. S így volt! Így!!!* [De maga azt mondta, hogy az iskolában, a családban nem ezt tanították maguknak.] *Jaj, nem. [Akkor ezt ki tanította?] Azt mi, egyik a másikat. Azt mondtuk, ez a miénk, ezért mi szenvedtünk, apánk dolgozott meg érte, s ezt visszüik! S kész!* Miért mondta Pali bácsi olyan szenvtelenül, beletörődve, az akkori társadalmi hierarchia falusi, redukált, lopásra használható tárgyakhoz kapcsolt, tárgyakkal jelzett formáját ismertetve: „Így volt ez, a kollektívben, aki tudta remorkával, másik autóval, másik szekérrel, másik vitte szatyorban vagy kézikosárban, vagy ahogy tudta. Vagy egy zsákban valamennyit.” A történetéből világosan kiderül, hogy Pali bácsi ebben a hierarchiában igencsak alul van: ő az, aki „zsákban, valamennyit”. Szekeres történetet is mesélt – 1966 előtt, amíg el nem ment egy távolabbi állami gazdaságba munkásnak, néhány évig ő is fogatos volt a kollektívben.

Amit megfogalmazott, az a szocialista rendszer és ezen belül a „szocialista mezőgazdaság” egyik, kevésbé ismert, kevésbé tanulmányozott újraosztási formájának, egy általánosan elterjedt viselkedésformának, a lopásnak az alapelve is lehetne. Több minden sűrűsödik ebbe a „józan paraszti” kijelentésbe. Az első: alapvetően két, jól elkülöníthető lopásforma lehetséges aszerint, hogy ki rendelkezett avagy nem rendelkezett járművekkel: a nagyobb (amennyit gép elbír) és a kismértékű (amennyit egy ember elbír) lopásmennyiség. A második: aki jármű fölött rendelkezett (használta, vagyis a szó jogi értelmében: a működtetés nyomán „a hasznot szedte”), az sokkal jobb alkupozícióban volt, hiszen nagyobb, szétosztható mennyiséget tudott használatba venni, és partnere tudott lenni azoknak/lekötelezhette azokat, akik a szállító eszközét igénybe vették. A harmadik: aki a modernizáció, motorizáció eszköze, gépjármű fölött rendelkezett, az sokkal bonyolultabb adminisztratív, társadalmi, gazdasági viszonyrendszerekben kellett eligazodjon, mint aki nem, hiszen az ellenőrzés, lebukás veszélye leselkedett rá a közutakon, mérlegeknél, az anyagokat a raktárba be- vagy raktárakból kiszállítva. Nagyobb volt a kockázat, és nagyobb volt a nyereség. A negyedik: akik járművel rendelkeztek, azok kifele is jelentősebb alkupozícióval bírtak, könnyebben meg tudták vásárolni a sértetlenséget, mert nagyobb, korrupciós rendszerekbe integrálódhattak: házhoz szállították az újraosztásból származó javakat a politikai-adminisztratív

döntéshozóknak (amiből következik, hogy igazából a hierarchia csúcsán azok voltak, akik nem „vittek”, hanem akiknek vitték). Az ötödik: mégis mindannyian egy közös rendszerben, egy társadalmi-jogi határon belül tevékenykedtek, felelősségre vonhatóak és büntethetőek voltak, hiszen egyaránt hatalmi érdekeket, hivatalos erkölcsöt és fennálló törvényeket sértettek.

Pali bácsi megfogalmazása véleményem szerint azért revelatív, mert a korszakot tanulmányozók számára hipotézisként elfogadható, s mert a kutatás nyomán rá adott válasz társadalmi működéseket megvilágító erejű lehet. Igaz, szükség van még két kiegészítő, kontextualizáló elképzelésre: a lopás akkor és ott, abban a korszakban nem egyszereplős és nem teljes titokban történik (lásd a harmadik történetet), és igen általánosan egy reciprocitási rendszer részeként képzelhető el, egy ajándékozási csere-rendszer⁹ részeként működtethető.

Az antropológus Edmund Leach tétele, hogy a társadalomban élő emberek között nincs személyközi kapcsolat reciprocitás nélkül: „A” egyed a társadalomban elfoglalt helyéből fakadóan bizonyos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik „B” egyeddel szemben. Ugyanakkor „B” egyed saját helyzeténél fogva kiegészítő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik „A” egyeddel szemben.”¹⁰ A kapcsolatban és az ezt létrehozó, fenntartó kommunikációban, a tárgyak vándorlásával láthatóvá tett csererendszerekben ezek a társadalmi helyekből/pozíciókból következő viszonyok tárgyasulnak.

Kinek, mikor, milyen helyzetben, hogyan, mit adok, vagy mit kapok tőle?

Ez a státusokat viszonyba állító hierarchiától függ. Leach példája: „a kapitalista világ legtöbb munkaviszonyában a munkaadó pénzt ad cserébe a dolgozó munkájáért. A *munkaadó/munkavállaló* párban a kapcsolat meghatározott és felismerhető az alapján, hogy ki kinek mit ad. Ez egészen általánosan érvényes. A személy olyan társadalmi címkéi, mint *tanár; tanuló, orvos, beteg, mester, inas* csak akkor nyernek jelentést, ha kapcsolatba hozzuk őket a párjukkal: *tanár/tanuló, orvos/beteg, mester/inas*. Felismerhetjük, melyik kapcsolatról van szó, ha megfigyeljük, hogy a megfelelő kontextusban ki kinek mit ad.”¹¹ Meg, teszem hozzá, ki kitől mit kap.

Ebben a közelítésben a lopás lehet kilépés a kapcsolatból/kommunikációból, és par excellence kapcsolatrontó, kapcsolatbontó tett: elveszem úgy, hogy az nem von maga után tartozást, hozzájutok tárgyakhoz/javakhoz úgy, hogy nem ismerem a tulajdonost, vagy titokban tartom előtte ezt a cselekedetemet, és a tetteim eredményeképpen cserébe nem kell én is adnom neki tárgyakat/javakat. Aki lop, az ezzel a cselekedetével a társadalmi hierarchiát megteremtő, fenntartó emberi viszonyokon kívül helyezi magát, ami azt jelenti, hogy egy másik viszonyrendszerben, másik társadalomban igenis lehetséges, hogy a megszerzett tárgyakat/javakat cserére bocsássa, és így cserekapcsolatot, státusviszonyt teremtsen. Tehát követni kell a tárgyak/javak útját: ki kitől, mikor, milyen helyzetben, hogyan, mit lop, ki kinek, milyen helyzetben, hogyan, mit ad a lopott tárgyakból/javakból, és így eljuthatunk a társadalmi kapcsolathálók feltárásáig.

⁹ Lásd ajándékcseré (Mauss 2000).

¹⁰ Leach 1996: 127–128.

¹¹ Leach 1996 : 128, kiemelések az eredetiben (GJ).

De ennél azonban több kell, figyelmeztet Leach: „A kapcsolathálózat szerkezete a külső megfigyelő számára csak annyiban hozzáférhető, amennyiben ez az ajándékozás aktusában szemmel láthatóan megnyilvánul, míg azok számára, akik valójában működ-
tetik a rendszert, ez a struktúra jogokból és kötelezettségekből áll. Ez nem annyira az ajándékok adásának a hálózata, mint inkább a kötelemké.”¹² Vagyis, ha jól értem, az idővel kialakult, és csak a számukra közös időben és akciókban résztvevők által ismert társadalmi kötelezettségek hálózatát kellene megismerni, és a megismerésen túl megfej-
teni ahhoz, hogy megérthessük a szokásokat (beleértve a lopást is), mint a kapcsolatok-
ban/kommunikációban kényszerből/ belátásból kialakuló viselkedéseket, amelyekkel az egyének, személyiséggé válva és státusokat megtestesítve, elképzelik-megépítik a közösséget (kötelező és kötöttséget jelentő, közös értékeket), és közös akciókban létre-
hozzák a közösséget (a közösen cselekvő, akciókban megnyilvánuló, megformált testet).

A „társadalmi kötelezettségek hálózata” azonban, és most már idézőjelbe téve is jelzem ezt, az erre kíváncsi társadalomkutató konstrukciója, amely a tárgyak forgásá-
ból, a cserék tömegéből, a cserélt tárgyak/javak mennyiségének méréséből és minősé-
gének becsléséből, meg az ezzel kapcsolatos egyéni és csoportos vélekedésekből, tehát szétszór-
t elemek sokaságából teremt egységet. Ami ezek szerint eleve adott: egyének, csoportok között a tárgyak körforgása, és ezekben az aktivitásokban a tárgyak és a tárgyak-
kal való műveletek jeleként, szimbólumokként való értelmezése.

Mennyire tartósak ezek a tárgyakat mozgásba hozó kötelezettségek? Pillanatnyiak vagy „életre szólók”?

Lach szerint a társadalom tagjai között a kapcsolatok tartósságát az biztosítja, a reciprocitás akkor áll fenn, ha fennáll a részlegesség: a teljes kiegyenlítettséggel szem-
ben az az állapot, amikor a csere egyik vagy másik résztvevője adósnak érzi magát. A társadalmi kapcsolat: kiegyenlítetlen tartozás. Ha a felek úgy gondolják, hogy meg-
szűnt a tartozás, és akként viselkednek, akkor megszűnik a kapcsolat. A tartozás teljes és „életre szóló” formája a rokonság, ezen belül a családi kapcsolat: a szülőknek a
gyerek az „életével tartozik”. Ez a tartozásformát sosem nem lehet teljes mértékben kiegyenlítani, a gyerek lehet hálás vagy bizonyos mértékig hálátlan, de a szülő/gyerek
státusokkal rendelkező egyedek kapcsolatának alapjellemezője, hogy egyrészt a szülő-
nek kötelessége a kölcsönzés, másrészt a gyereknek kötelessége az egy életen át való törlesztés. Persze ezek a szerepek, a gyerek felnőtté válásával, bonyolultan kölcsönös-
ség/kölcsönösen bonyolulttá teszik a kapcsolatot.

Leach azt írja, hogy minden tartós kapcsolat esetében van aktív és inaktív periódus, és amikor a tartós kapcsolatok aktiválódnak, „az érintettek ajándékcserét bonyolítanak
le, minden más alkalommal azonban, amikor kapcsolatuk nem aktív, csak a lekötele-
zettségek érzéseként létezik – azaz a felek közötti jogok és kötelezettségek formájá-
ban.”¹³ A jogi intézmények, legyenek azok népiek vagy az állam által kidolgozottak
és felügyelték, ezeket a kötelezettségeket teszik törvénnyé, mintegy biztosítva az aktív
periódusok egyöntetűségét, előreláthatóságát, a kapcsolatok szilárdságát. De legalább
ilyen fontos a kapcsolatok „morális alapozottsága”.

¹² Leach 1996: 129.

¹³ Leach 1996: 130.

A társadalmi kapcsolatok mint kiegyenlítetlen tartozások erkölcsileg szabályozott rendszerei léteznek az időben. A felek „nem tartják szigorúan nyilván, hogy ki kinek mivel tartozik, de létezik egy minden érintett által elismert hallgatólagos megegyezés, amely szerint az ügyleteknek az idők során történő kiegyenlítődése erkölcsi kötelesség”.¹⁴ Az, hogy az egyén társadalomban él, azt jelenti, hogy az általa bonyolított cserék, az erre vonatkozó kötelezettségek társadalmilag szabályozottak, kulturálisan artikuláltak. Azt, hogy az egyed mennyire integrált vagy marginalizált, milyen státusokkal rendelkezik, és a státusai milyen környezetben más státusokat hordozó egyedekkel milyen kapcsolatokra teremtenek lehetőséget, a cserék természetéből lehet leginkább kiolvasni. Adni, kapni, viszonzni kell,¹⁵ mert ennek az aktivitásnak a kapcsolatokat, világot és a világban rendet teremtő szerepe felmérhetetlenül fontos. Sablonos vélemény, árnyalást kíván, de igaz: kapitalista társadalomban dominánssá váló csererendszer, a pénz mint csereeszköz átfogó szerepének kialakulása teljes mértékben átalakította az emberi kapcsolatok természetét. Az adósság teljes kiegyenlítése, állítja Leach, megszünteti a kapcsolatot. Kifizetem a vásárolt tárgyat, és ezzel megszűnt a kötelezettség és a kapcsolat. Ez azonban csak egy szélsőséges eset: lehetséges, hogy hitelre vásárolok és így hosszú távú kapcsolatba szállok be, vagy lehetséges, hogy az eladó „bónuszként” ajándékot ad a vevőnek, hogy visszatérjen hozzá, vagy lehetséges, hogy maga a vásárlási környezet az „ajándék”, üdítő, kikapcsolódást nyújtó, regenerálódást biztosító helyszín, ahová vissza kell térni. A pláza-világ és annak színe, pompája, gazdagsága készteti a fogyasztót arra, hogy az itt megforduló, az itteni státushierarchiába behelyezkedő „vásárló” státusait kívánja, megtanulja és használja. A modern fogyasztás ezer és ezer módját tudja annak, hogy adósává tegye az egyént, és így felruhazza a „jutalmat/ajándékot érdemlő fogyasztó” státusával.

De mégis, de ennek ellenére: a pénz segítségével történő csere szimbólumtermelő, vagyis kapcsolattermelő lehetőségei igen újak és korlátozottak. Azokban a társadalmakban, ahol a pénzforgalom inkább kivételes (például a részben önellátó parasztság esetében), a tárgyak, javak cseréje dominál. A kutatónak ezt megismerve, ebbe a rendszerbe behelyezkedve lehet a társadalmat, mint kapcsolatokat, státusok rendszerét megismerni, megérteni. Leach, saját terepmunkájának tanulságaira utalva, ezt így fogalmazza meg: „Ételt adok önnek. De miféle ételt? Főttet vagy nem főttet? Húst vagy nem húst? Bivaly-, sertés- vagy csirkehúst? Ha bivalyhúst, akkor az állat melyik részéből való? A combjából? A nyakából? Az oldalából? A májából? És így tovább, ad infinitum. Mire befejeztem a kacsinok között a terepmunkámat, elég volt passzív szemlélőként részt vennem egy állatáldozaton, és megfigyelnem, hogy az áldozati húst hogyan osztották szét a résztvevők között, azonnal a legapróbb részletekig megismertem a körülbelül harminc, talán valamivel több főt kitevő társaság összes jelen levő tagjának egymás közötti viszonyát, valamint a közöttük levő hierarchiát.”¹⁶

Leach állatáldozatról, vagyis rituális cselekedetről beszél, és ez az, amit különös képpen érdemes megjegyezni. A transzcendens személyekkel/erőkkel szembeni adós-

¹⁴ Leach 1996: 131.

¹⁵ Mauss 2000.

¹⁶ Leach 1996: 148.

ságok, kötelezettségek, annak részleges kiegyenlítése történik ebben a cselekedetben, amely ugyanakkor a státussal rendelkező egyének hierarchiáját is megmutatja és egyben újrafogalmazza. A mindennapi akciókhoz képest a rituális cselekedetek sokkal strukturáltabbak, szimbólumaik kidolgozottabbak, hierarchia- és közösségképző szerepük jelentősebb – vagy ha Victor Turnerre figyelünk: éppen a communitast, a státusnélküliséget, és ezek nyomán, ezen túl a státusok átértelmezését eredményező szerepük miatt lehetnek kiemelten fontosak.

Mindezek után kell visszatérnünk a kiindulóponthoz, Pali bácsi közbevetett megállapításához. A megalakuló kollektív gazdaság által újratagolt-újrajelölt falusi helyszíneken, a „közös gazdálkodás” helyszínein, a mezőn és kertészetben, az istállókban és raktárakban ezek kialakításával együtt, ha úgy tetszik: a kommunista hatalom beavatkozásának következményeként, mert „rá voltak szorítva” – újfajta tevékenységek, kapcsolatok és kötelezettségek keletkeztek. Ezeknek a helyszíneknek és tevékenységeknek a kialakulását (a kollektivizálást és a kollektívben a gazdálkodásszervezés első időszakát) érdemes időbeliségében, történetiségében is vizsgálni. Ennek nyomán juthatunk el az ebben a korban és ezeken a helyszíneken, de általában a paraszti környezetben, más korszakokban is létező lopás értelmezéséhez, társadalomépítő szerepének megértéséhez.

Irodalom

FÉL Edit

- 2001 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. In *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. 27–87. Pozsony: Kalligram Kiadó.

GAGYI József

- 2012 *Ha akartam, fűtyörésztem, ha akartam, dudolászgattam. Beszélgetések Balogh Pállal*. Marosvásárhely: Mentor Könyvkiadó.

KOVÁCH Imre

- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változása*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Központ (Szociológiai Intézet).

LEACH, Edmund

- 1996 *Szociálanropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

MAUSS, Marcel

- 2000 Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. *Szociológia és antropológia* 195–342. Budapest: Osiris Kiadó.

MIHAILESCU, Vintilă

- 2010 *Sfîrșitul jocului. România celor 20 de ani*. 175–195. București: Editura Curtea Veche.

OLÁH Sándor

- 1997 Rituális beszéd a homoródalmási temetésen. *Néprajzi Látóhatár*, V. (3–4). 151–165.

Gagyí József

Egyetemi tanár, Sapientia EMTE, Marosvásárhely

e-mail: gagyijozsef@yahoo.com

József Gagyí

Three stories on theft

According to a view commonly held by ethnographers as well, in East-European village communities theft is a more or less general practice of all residents and is related to a historical period as it took shape after the forced establishment of cooperatives. The investigation of the related phenomena and the social-historical, social ethical aspects only scarcely have been addressed so far. The article is an introductory part of a comprehensive work on the social effects of this phenomenon. The author recorded interviews throughout four years with Pál Balogh (1931–2014), who lived in Jobbágyfalva (Valea), along the river Nyárád (Niraj). A selected and edited version of these conversations was published in 2012. The starting point for the argumentation of the article is the conversations of the author and Pál Balogh on theft. Relying on Edmund Leach's ideas, the author claims that theft can be an exit from a relationship/communication and a *par excellence* deed of ruining or terminating a relationship, as (s)he who steals positions him/herself beyond human relations that create and maintain social hierarchy. At the same time, in another set of relations, in another society it can be possible that (s)he exchanges the objects/goods acquired with theft and in this way (s)he can make an exchange and status relation, and turn the objects acquired with theft to the reinforcement of his/her own social network and social integration. Eventually, theft may also be a constructive social action.

Dr. Kós Károly sepsiszentgyörgyi kötődései

Ifjabb Kós Károly fiatalon, 16 évesen került a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumba. Édesapja, az építész Kós Károly, a Székely Nemzeti Múzeum épületének tervezője, aki jó barátságban volt Csutak Vilmostal – a kollégium nagy tekintélyű igazgatójával és a Székely Nemzeti Múzeum igazgató örével –, úgy ítélte meg, hogy fiának jót tesz, ha egy szigorú, puritán környezetben nevelkedik. Az ifjú Kós Károly 1935-ben Sepsiszentgyörgyön megkezdte a gimnázium első osztályát. A következő évben, 1936 tavaszán Csutak Vilmos váratlanul meghalt, a Mikó Kollégiumban megürült a latin nyelv katedra. Demeter Béla lett az új igazgató, aki egykori tanítványát, Székely Zoltánt, a zilahi Wesselényi Kollégium helyettes latin–görög szakos tanárát kérte fel az állás betöltésére. Az 1937-es tanévet Székely Zoltán már a Mikóban kezdte, így került kapcsolatba az ifjú Kós Károllyal, akinek a következő években tanára volt. A kezdeti tanár–diák kapcsolat később egy életre szóló, alkotó jellegű barátsággá fejlődött.

A tulajdonomban lévő és alább közlendő tizenhat, Kós Károly által írt levél egy aránylag rövid (tizenkét évnyi), de mindkét kutató életében, szakmai karrierjében meghatározó szerepet játszó időszakot ölel fel. Az első levél 1968. október 21-én íródott, az utolsó pedig 1980 decemberében. A levelezés nagy része az akkor aktuális témával, az *Aluta* című tudományos évkönyvvel, szakmai kérdésekkel, a két kutató vívódásaival foglalkozik.

Köztudomású, hogy az akkori sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum 1969-ben indult tudományos évkönyve, az *Aluta*, az akkori romániai magyar kutatói társadalom számára határkövet jelentett, hiszen az egyetlen olyan tudományos periodika volt, amelyben magyar nyelven is lehetett közölni tanulmányokat. A kor alkotói hálások voltak ezért a nem mindennapi lehetőségért. Ha fellapozzuk az akkori évkönyvek tartalomjegyzékét, olyan nevekkal találkozunk, mint: Imreh István, Pataki József, Demény Lajos, Bözödi György, Árvay József, Kós Károly, Molnár István, Varga Nándor Lajos, Egyed Ákos, Binder Pál, Vámszer Géza, Szigeti József és még sokan mások.

Az *Aluta* első kötetének megjelenése előtt, Székely Zoltán körlevélben kereste meg az akkori hazai alkotók, kutatók nagy részét. Az „Évkönyv”-ben¹ a régészeti, történelmi, természetrajzi és néprajzi tárgyú tanulmányok mellett, helyet kaptak a többi, humán jellegű segédtudományok is. Székely Zoltán igyekezett átfogni a tudományágak teljes spektrumát és valamennyi tájegységet.

Az általunk közölt első levél ifj. Kós Károly lelkes válasza Székely Zoltán felkérésére, egy tanulmány írására a készülő *Alutába*, aminek a szerző örömmel tesz eleget:

¹ Az *Aluta* gyakran így szerepel a levelezésben.

MUZEUL ETNOGRAFIC AL TRANSILVANIEI²

CLUJ, PARCUL PUBLIC Nr. 1.

TELEFON: 23.44

Nr...../Dr. Székely Zoltán

Múzeumigazgató, tanár;

Sepsiszentgyörgy

Kedves Zolti!

Megkaptam üzenetted Egyed Ákoson át és a legnagyobb örömmel szeretnék eleget tenni kérésednek. Úgy gondolom, hogy a „Székely Kopjafák”-ról írnék valamit, az Erdővidékről kiindulva, más magyar vidékekről adva összehasonlító anyagot s felhasználva a régi emlékiratok és újabb szakirodalom vonatkozó anyagát.

Természetesen a szöveget igyekszem 6 oldalban megoldani, de nagyon sok rajz és szöveggép lesz – ezt a téma is megköveteli –, hiszen itt a főanyag maga a kopjafa, a szöveg csak magyarázza azt.

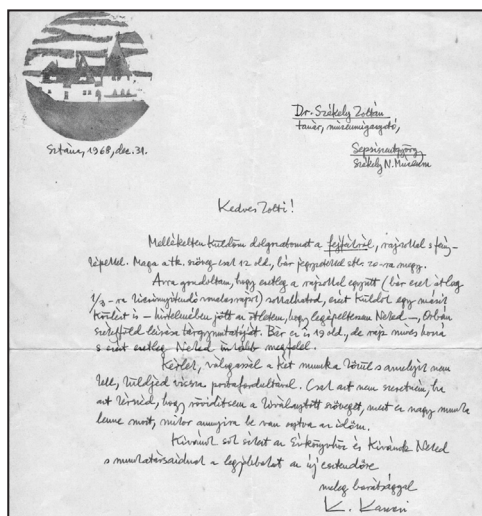
Lehet, hogy november elején elnézek hozzátok, szeretném a múzeum kopja- és csempegyűjteményét megnézni.

További jó munkát kívánva

barátsággal ölel

K Károly

A második levél ifj. Kós Károly kedvenc tartózkodási helyén, Sztánán íródott, 1968. december 31-én, Őszentűdő napján és mellékletként, két tudományos dolgozatot tartalmaz, megadva a szerkesztő számára a választási lehetőséget. Az *Aluta* I. kötetének tartalomjegyzékéből kitűnik, hogy Székely Zoltán végül is a második tanulmányt választotta (1. kép.)³

1. kép.

Kós Károly 1968. december 31-i levele, fejlécén a szerző által készített nyomattal.

A fejléc szövege:

Sztána, 1968, dec. 31.

Dr. Székely Zoltán
tanár; múzeumigazgató,
Sepsiszentgyörgy
Székely N. Múzeum

² A levélen nincs feltüntetve a dátum, de a borítékon levő pecsét 1968. október 21.

³ Kós 1969: 339–351.

Kedves Zolti!

Mellékelten küldöm dolgozatomat a fejfákról, rajzokkal s fényképekkel. Maga a tk. szöveg csak 12 old., bár jegyzetekkel stb. 20-ra megy.

Arra gondoltam, hogy esetleg a rajzokkal együtt (bár ezek átlag 1/3-ra kicsinyítendő vonalas rajzok) sokallhatod, ezért küldök egy másik közlést is hirtelmében [hirtelenjében] jött az ötletem, hogy legépeltem Neked -, Orbán Székelyföld leírása tárgymutatóját. Bár ez is 19 old., de rajz nincs hozzá s ezért esetleg Neked inkább megfelel.

Kérlek, válasszál a két munka közül s amelyik nem kell, küldjed vissza postafordultával. Csak azt nem szeretném, ha azt írnád, hogy rövidítsem a kiválasztott szöveget, mert ez nagy munka lenne most, mikor annyira be van osztva az időm.

Kívánok sok sikert az Évkönyvhöz és kívánok Neked s munkatársaidnak a legjobbakat az új esztendőre

meleg barátsággal
K. Karcsi

Egy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megjelenjen a várva-várt Évkönyv. Amint az alábbi levélből is kitűnik, ifj. Kós Károly, akárcsak az akkori erdélyi tudományos világhoz tartozók zöme, nagy örömmel fogadta. Ugyanakkor megfogalmazta jóindulatú kritikai észrevételeit is. Kós, aki ekkor már régen az erdélyi néprajzkutatás meghatározó személyisége, vezetője volt, kevesellte az Aluta első kötetében megjelent néprajzi anyagot. Neki Kolozsvárról más volt a rálátása az akkori székelyföldi viszonyokra. Nem volt napi szinten tisztában azokkal a gondokkal, támadásokkal és ideológiai akadályokkal, amelyekkel Székely Zoltánnak nap-mint nap meg kellett küzdenie. Erre utal az a megjegyzése, hogy miért nem „Székely Múzeumot” használtak a „sepsiszentgyörgyi múzeum” helyett a szerkesztők az intézmény megnevezésére. Napjainkban ez már mosolyt fakaszt és banális dolognak tűnik, de akkor, az újonnan létrejött Kovászna megyében, ahol a hírhedt Stanca „elvtárs”⁴ volt a párt propagandatitkára, bizony komoly felelősségre vonással járt volna.

Dr. Székely Zoltán
tanár, múzeumigazgató,
Sepsiszentgyörgy

Kedves Zolti!

Ez órában kaptam a szép kötetet és tanulmányodat S(epszi)Sztgyörgy műemlékeiről⁵. Sajnálom, hogy egyiket sem dedikáltad s így nem minősíthetem karácsonyi ajándéknak. Azért minden esetre köszönöm mindkettőt és gratulálok hozzájuk.

Persze, ahol semmi sincs, ott észrevenni való sincs és – ellenkezőleg. Mivel van a szép kötet, lesz majd bizonyára ismertetés is folyóiratainkban. Persze, ahol majd, a méltatások mellett kritikai észrevétel is. Így átszaladva a kötetet, főleg ezeket veszi észre az ember, önkéntelenül. Észreveszi az ember a régészet túlsúlyát s a néprajz soványágát s itt is valami érdemi tárgyalást. Hiszen a három leírás és az én tárgymutatóm sem műfajilag, sem téma szempontjából nem reprezentatív: egyszerű közlések, ismertetések, nem is égbekiáltó témákról.

⁴ Constantin Stanca, Kovászna megye első propagandatitkára.

⁵ Székely–Varga 1969.

Kár hogy nem készítettük elő jobban ezt a részét is a kötetnek, hiszen azért a Székelyföldről mégis a néprajz a legérdekesebb. E tanulságot feltétlenül le kell vonnunk a jövőre. Nem igaz?

Az én írásomnál hiányzik a lapalji jelzés (Orbán műve teljes címe), ami öreg hiba, elnézés, több szempontból is hiány. Abban bízom, hátha bár a különnyomatoknál meg lesz.

Szegényes dolog, hogy a tartalomjegyzéket nem külön lapra nyomattad s a címlap is (főleg alsó fele) kissé avult ízlésű – kivitelezésű. Lehetett volna legalább az „Aluta I.”-et fehéren hagyni, hiszen a karton eredetileg nem volt zöld.

Én helytelennek tartom ezt a „sepsiszentgyörgyi múzeum” elnevezést is, semmitmondó, főleg a „Székely Múzeum” elnevezéssel szemben, ami hagyományos és kifejező is. Azt hiszem sok esetben feleslegesen óvatoskodunk senkit sem bántó és magától értetődő dolgokkal. (ez a véleményem a nekem küldött gépelt meghívóval kapcsolatban is, amit pl. apámnak külön le kellett fordítanom!)

Volna még egy-két ilyen felületi észrevételem, persze még több lesz (valószínűleg főleg jó), ha majd átolvasom a kötetet. Jó hogy végre megjelent, sok munkádban állhat és várom a folytatást (II., III. IV. stb.), amihez majd én is más jellegű írással igyekszem hozzájárulni.

Addig is várom az Orbán – mutatóm különnyomatait, s ha lehet, egy-egy példányt a Klári⁶ és Pista⁷ dolgozataiból, legyenek meg külön is könyvtáramban.

Mikor nézel errefelé? Milyen jó volna néhány napod szánnod Kolozsvárra, hogy kissé elbeszélgessünk közös problémáinkról. Megtehetnéd, hisz épp elég dolgod-okod akadna Kolozsvárt. Sajnálom, hogy utóbb három ízben is jártam Nálatok, de épp Téged nem találtalak. Azóta még több megbeszélni valóm volna Veled.

Tehát gratulálok és további szép folytatást kívánok publikációs munkádhoz. Valóban „hézagpótló” amit csináltál és amint látszik, keményen szándékozol folytatni is. Jó erőt kívánok hozzá!

Addig is boldog ünnepeket és egészséget, jó munkabírást az új esztendőben – ezt kívánja a régi barátsággal

K Karcsi

Kolozsvár, 1969, dec. 19.

Időrendben a következő az a rövid, baráti hangú, szakmai jellegű levél, amelyben Kós egy néprajzi bibliográfiához kér adatokat. A levél bizonyítja, hogy Székely Zoltánt, mint néprajzi közlőt is számon tartották:

Kedves Zolti!

Nagyon szépen kérlek, szíveskedjél jelezni egy lapon, hogy kb. mikor jelenik meg az Aluta III. kötete és hogy ebben milyen néprajzi tanulmányok látnak nyomdafestéket. Továbbá kérlek, szíveskedjél közölni velem megjelent néprajzi tárgyú dolgozataid pontos címét, helyét. E két adatra egy készülő népr.(ajzi) bibliográfiához van szükségem sürgősen. Legyél hát segítségül a közérdekű munkánál, ami nagyon sürgős is.

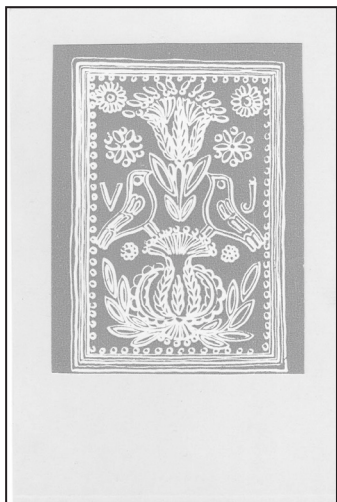
Kérlek, add át kézcsókomat kedves Feleségednek és üdvözlétemet a munkatársaknak, kollégáknak. Ölel barátsággal

Karcsi

Kolozsvár, 1973, febr. 1.

⁶ Gazda Klára

⁷ Molnár István

2. kép.

A fennmaradt hagyatékban három év kihagyás utáni (feltehetőleg ez idő alatt sem szünetelt a levelezés) legelső küldemény: rövid újévi üdvözlöt saját készítésű levelezőlapon.

Szövege:

*Boldog új évet kíván
jó egészséggel
s további sikerekkel
1973 folyamán is
meleg barátsággal
K. Karcsi
Kolozsvár, 1972 dec. 24.*

Az alábbi levélből kitűnik, hogy az ifjú Kós mennyire szívügyének tekintette az *Aluta* megjelenését, annak esztétikai vonatkozásait. Nem véletlen, hogy az 1971-es *Aluta* az első két kötethez viszonyítva megváltozott külsővel és sokkal gazdagabb tartalommal jelent meg. A szerkesztők részben figyelembe vették a Kós által javasolt borítóterv elemeit és a következő kötet is hasonló borítóval jelent meg 1972-ben. Tartalmi szempontból is sokkal gazdagabb ez a kötet, hét néprajzi tárgyú tanulmányt közöl.

MUZEUL ETNOGRAFIC AL TRANSILVANIEI

CLUJ, PARCUL PUBLIC Nr. 1.

TELEFON: 23.44

Nr.....

Kolozsvár, 1973, aug. 7.

Kedves Zolti!

Az éjszaka térve vissza sztánai szabadságomról most kaptam pár héttel ezelőtt írt soraidat. Föltehető, hogy az *Aluta* III. már teljesen készen van, de ha a borítója (fedele) mégsem volna kész, úgy esetleg jól fog – nem késett el – kissé modernizált, de az előző számok fedelének elemeit tiszteletben tartó változatának hirtelenében elkészített terve.

Mint a ceruzával írott megjegyzésekből is kiveheted, marad az eddigi zöld alapszín, amelynek jobb felső sarkában kihagyott fehér „ablakba” teendő az épületről készült rajz kicsinyített mása, fekete nyomással (I). Az „ALUTA” s alatta levő jelzés és dísz a zöld alapon negative (fehér lesz (II), vagyis, ami a rajzomon fekete, az fehér lesz, ami pedig rajzomon fehér, az zöld lesz. Rajzom után tehát fényképszeti úton készítendő el a negatív klisé (melyen a zöld fekete lesz), a jobb felső sarokban levő fehér kockába nyomtatódik a múzeum vonalas rajza feketével, a bal alsó sarokba pedig kövér fekete nyomdai betűkkel a megjelenés helye és ideje zöld alapon (III).

Ha van rá idő és mód, érdemes ezt a változatot bevezetni a kissé avult előbbi helyébe, de annak elemeit (a folytonosságért) felhasználva. Ölel szeretettel Karcsi

U.I. Még egy olyan változatra is gondoltam, hogy az „ALUTA III.” 5 cm. széles fekete

sorban ragyogjon fehéren. Ez azonban talán a gyászszalagra emlékeztethet s így, bár grafikaiag nem volna rossz, elkerülendő talán.

K

1973-ban, az akkori nevén Kovászna Megyei Múzeum az intézmény egykori múzeumőre, a neves régész, Dr. László Ferenc születésének 100. évfordulója alkalmából, egy nagyszabású tudományos konferenciára és emlékünnepségre készült. Ugyanakkor a múzeum épületének tervezője, az építész, közíró Kós Károlyról is megemlékeztek. A következő levél ezzel az eseménnyel kapcsolatos. Székely Zoltán felkérte Kóst, hogy tartson egy előadást az említett konferencián édesapja életútjáról, építész tevékenységéről, a Székely Nemzeti Múzeum épületének tervezéséről és építésének körülményeiről.⁸ A felkérést Kós, más elfoglaltságaira hivatkozva, udvariasan elutasította. A készülő újabb *Aluta* kötetbe pedig egy olyan kéziratot ígért, amely végül soha nem jelent meg nyomtatásban. A szóban forgó *Aluta* kötet végül hosszas késéssel, nagy nehézségek árán, nem *Aluta* néven, hanem *Tanulmányok és Közlemények* címmel jelent meg. Az akkori pártpropaganda csak így engedélyezte a kötet megjelenését.

Kolozsvár, 1973, október 23.

Kedves Zolti!

Megtisztelő felszólításodra az első válaszom az lett volna, hogy kár, hogy Bukarestben nem tudtuk befejezni beszélgetésünket, mert én az ülés után kerestelek ugyan, de már nem találalak. Mondandóm lényege az lett volna, hogy – a múzeum és irántad való őszinte tisztelem ellenére viszolygok egy olyan rendezvényben való részvételtől, amelyben családom valamely felfelé, lefelé vagy oldalt menő tagja egyik közvetlen ünnepelt. Meggyőződésem, hogy Te ezt megértetted volna s akkor nem állítottál volna engem ilyen kényelmetlen dilemma elé, mint most e felszólításoddal, amelynek elsősorban e körülmények révén nem tehetek eleget. De vannak más okok is (ha az előbbi nem volna elég): a kiadóval kötött megállapodásom értelmében év végéig rengeteg dolgom van, mint – mivel a múzeumnál is sok konkrét feladatom gyűlt össze év végére (egy kiállítás rendezése és egy százsz gazdaság „felfedezése” a szabadtéri számára) csak éjszakát nappallá téve (szó szerint értendő!) tudok teljesíteni.

Örülök az *Aluta* közeli megjelenésének s a következő kötetbe jelentkezem egy Huszka József fejlődési görbáját bemutató 25 oldalas dolgozattal,⁹ melyből kiviláglik H. J. jelentősége a népművészet feltárásában, értékes munkássága, míg a Háromszék nyújtotta konkrét anyag (beleértve a múzeum anyagát is) állott, majd a nemzeties romantikába fulladása (mikor már nem a népművészet tényanyagára figyelt, hanem a turánistákra hallgatott), végre a néprajzosok (elsősorban székelyföldiek v. székely eredetűek) objektív bírálatai képzelményeivel szemben, a kutatás helyes, reális, méltó útjának megjelölésével.

⁸ Amint az a múzeum 1973-as évkönyvben is szerepel, végül Debreczeni László tartott előadást az építész Kós Károlyról (Debreczeni 1973).

⁹ Az említett dolgozat, amint az Kós Károly kéziratgyűjteményéből kitűnik, soha nem jelent meg. Lásd: *Tanulmányok Huszka Józsefről, 1966 – Kós Károly kéziratgyűjteménye, EME Kézirattár, Kolozsvár: Buzgalom, tévelygés és tudományosság népművészet kutatásunk első korszakában.* aut. 8 f + g. 8 f. [duplummal]; *Nemzeti stíl – romantikus néprajzkutatás. Egy „néprajzias” mozgalom tündöklése és alkonya.* aut. 17 f. + g. 22 f.

Szóval ezt ajánlanám a következő Alutába, mivel ezzel kiemelődne Háromszék és a Székely múzeum jelentősége a magyar népművészet kutatásában, s ugyanakkor mementó volna a dilettantizmus, a nacionalizmus, a fantasztiák ellen, a néprajztudomány becsületéért. Persze a munka, közvetve, nem csak a mi, hanem a mások nacionalista dilettantizmusát is elítéli (aki tud olvasni, az ért!) bizonyos utalásokkal.

Ha minden áron akarnál tőlem valamit a szessziódra, esetleg e dolgozatból válogathatnál ki részleteket, esetleg egyetlen részt. Én bármikor elküldhetem a dolgozatot (1966-os formájában), még ha a megjelenés előtt változtatnék is keveset rajta.

További jó munkát kívánok Neked, munkatársaidnak,

baráti öleléssel Kárcsi

Az alábbi levél egy szomorú esemény kapcsán íródott: ifj. Kós Károly megköszöni Székely Zoltánnak a részvétet, édesapja, az építész Kós Károly¹⁰ elhunytá alkalmából. Amint a levélből kitűnik, Székely Zoltánnak kiterjedt a figyelme arra is, hogy a Kós kézírathagyatékából a Székely Nemzeti Múzeum építésével kapcsolatos anyag Sepsiszentgyörgyre kerüljön.

Kolozsvár, 1977. Szept. 20.

*Dr. Székely Zoltán
múzeum igazgató,
Sepsiszentgyörgy*

Kedves Zoltán!

Gyászunkban való osztozásotokat melegen köszönöm. Még nem ismerem a pontos helyzetet (tegnap este kerültem vissza Sztánáról), de ha valami építészeti vonatkozású emlék maradt Apámtól, úgy gondolom én is, hogy annak a Székely Múzeumban van legjobb helye. A dolgról idejében értesítelek, ha nem jönnél közben érrefelé.

Meleg barátsággal ölel

*Kós Károly
(Kárcsi)*

A következő levélben, kritikai szellemben ugyan, de elismeréssel szól a szerző az 1973-as és 1974–75-ös *Aluta* kötetről, ugyanakkor figyelemre méltó megjegyzéseket tesz az erdélyi tudományos kutatómunka jövőjét illetően. Továbbá az is kitűnik a levélből, hogy milyen szakmai nehézségekkel küzdött Kós Károly, akinek figyelme egész Erdélyre kiterjedt. Emellett azt is nehezményezte, hogy bizonyos tájegységeket nehezen lehet lefedni képzett szakemberekkel, néprajzi szempontból. Ebben az időben nagyon érződött, hogy az egyetemen nem volt magyar néprajzos képzés, és ez komoly szakemberhiányt okozott.

¹⁰ Kós Károly (Temesvár, 1883. december 16. – Kolozsvár, 1977. augusztus 25.)

Kolozsvár, 1977 dec. 2.

Dr. Székely Zoltán
tud. kutató, múz. igazgató
Sepsiszentgyörgy

Kedves Zoltán!

Tegnap kaptam küldeményedet, az *Aluta* 1973. és 1974-5. köteteit. Hálásan köszönöm. Most már csak az 1972. év hiányzik (a 71-es két pld-ban is megvan, azt majd továbbajándékozom), talán egyszer ehhez is hozzájutok.

Nagyon gazdag a 74-75-ös kötet (kár, hogy a megjelenés éve nincs feltüntetve sehol, még a nyomdánál sem, de a példányszámot és árat sem találok). Sajnálom, hogy a Kósa-Szánthó Vilma dolgozatának¹¹ olyan fősvény az irodalma, és lényegében a címet nem fedi a tartalom. Pedig most a két világháború közti „falukutatás” eredményeit, módszerét, céljait vizsgálva jól fogott volna nekem is egy áttekintőbb bevezetés a konkrét kutatás bemutatása előtt. (Egyébként a régészet-néprajz kapcsolatára is van már további értékes szakirodalom, ami jól kiegészítené a Te értékes hozzászólásodat, pl. Hillebrand, [Jenő] László Gy.[ula], Roska M.[árton]). Egyáltalán rá kellene szoktatnunk a munkatársakat a szakirodalomban való tájékozódásra és erről való tájékoztatásra is a dolgozatokban. Úgy hiszem, ez is feltétele annak, hogy kikerüljön tudományosságunk a provincializmusból és dilettantizmusból. S ezzel bizonyára Te is egyetértesz, érzem is hogy van ilyen irányú igényed, hiszen a dolgozatok színvonala egyre magasabb, az *Aluta* komoly szakkiadványunk. Várom a következő köteteket, ebben a reményben is.

Bezzeg a Népismereti Dolgozatok, 77 még egyre késik, talán januárban megjelenik, s így nem kell ugorjon az évszámozás. Talán már láttad a Vámszer kötetet.¹² E napokban jelent meg egy kis „Kalotaszegi fazekasság”¹³ könyvecske is (Végh Olivér). Jövő évben esedékes végre a Kisküküllő vidéki magy.[ar] népműv.[észet] kötetünk is, ami már két éve csúszik, mivel költségesnek mondják, és sok példányban akarják kihozni.¹⁴

Készül a Népism.[ereti] Dolg.[ozatok] 78-as kötete is, de nehézség a szűk terjedelem. Pedig hány vidékünk van, honnan még alig kapcsolódtak be helyi gyűjtők! (Szatmár, Bihar, Arad, Bánság, de még a Szilágyság is). A Mezőségről sem kapok dolgozatot. Holott fontos szempont – a témagazdagság mellett – a táji színesség is, hogy tudjunk egymásról és az olvasó is körképet is kapjon. Persze, az említett vidékeken nincs sem múzeumi kutatónk, sem egy olyanféle hagyományos önkéntes tevékenységi szellem, mint a Székelyföld egyes vidékein. De hát épp ez is egyik hivatása a kiadványnak, hogy új embereket is fedezzen fel és vonjon be munkára.

Kedves Zolti, újólág megköszönve szép köteteidet, további munkabírást és sikereket kíván munkádhoz a régi meleg barátsággal

Karcsi

¹¹ Kósa-Szánthó 1973–74.

¹² Vámszer 1977.

¹³ Végh 1977.

¹⁴ Kós – Szentimrei – Nagy 1978.

A következő levélben Kós újra említést tesz arról a bizonyos Huszka Józsefről írt tanulmányról, amit már 1973-ban is felajánlott publikálásra az *Alutába*, és amely végül soha nem jelent meg. Továbbá felajánlja, hogy Székely Zoltánnal közösen válasszanak ki egy pár személyes tárgyat Édesapja hagyatékából, melyeket a Székely Nemzeti Múzeumnak szeretne ajándékozni. Ez az adományozás később konkretizálódott, a múzeum gyűjteményébe került egy pár értékes Kós relikvia.

Ifj. Kós Károly, mint az erdélyi néprajzkutatás vezető személyisége, igyekezett átfogni és koordinálni a népművészeti gyűjtőmunkát. Egy ilyen szakmai megbeszélés tervéről is értesülünk az alábbi levélből.

Kolozsvár, 1978, május 28.

Kedves Zolti!

Miután elváltunk, sokat törtem a fejem az Aluta ,79-be írandó dolgozatról. Közben eszembe jutott, hogy miután [Gazda] Klári is kért volna nevedben tőlem ajánlatot, és mintha én neki is említettem volna a következő két témát:

- 1. Huszka József és a romantikus néprajzias szemlélet;*
- 2. Romániai magyar néprajzi tevékenység a két világháború közti években.*

Míg az 1. sz. dolgozat jórészt kész is van és így biztosan elküldhető határidőre, a 2. sz. című téma még feldolgozásra vár s nem is oly egyszerű probléma, kényes vonatkozásai is vannak, ami alapos, gondos fogalmazást, időt igényel, tehát nem garantálható elkészítése idejére.

Kérlek, válaszolj ajánlatomra, mit szólsz hozzá?

Ugyanakkor visszatérek a másik ajánlatomra, az édesapámtól maradt és birtokomban levő tárgyak felajánlására a Székely Múzeumnak. Mivel a cél nem az, hogy én „megszabaduljak” elődeim apró, kedves, személyes tárgyaitól, hanem az, hogy a múzeumnak szükséges dolgokat szívesen átengedem az általam is nagyra becsült múzeumnak, kérlek, nézz el ide egy fél napra, nézzük meg, mit vesz át tőlem leltárába gyűjteményetek, hogy azokat mindjárt át is adjam.

Harmadik probléma: kérlek, indítsd útra a népművészeti gyűjteményi katalógusokkal foglalkozó munkatársaidat, [Gazda] Klárit és K[éződi]Vásárhelyről valakit és lehetőleg előre értesítsd utazásuk időpontjáról a Hargita megyei kollégák főnökét, János Palit, hogy lehetőleg ők is csatlakozzanak, valamint engem is, nehogy véletlenül éppen hiányozzam. Én szeretném, ha a múzeumbeli „hivatalos” beszélgetést követően bár egy délután és este fehérasztalnál is beszélgethetnénk dolgainkról. Tehát egy teljes napra feltétlenül szükség volna, ami azt jelenti, hogy két éjszakát Kolozsvárt kellene tölteniök küldötteidnek. Jó volna már jövő héten megejteni ezt.

Várom szíves értesítésedet meleg barátsággal

Karcsi

Az alábbi levél, akárcsak az előbbi, szakmai kérdésekről, a kutatással, publikálással járó technikai nehézségekről szól. Közben Sepsiszentgyörgyön megjelent az *Aluta* VIII-IX. összevont kötete,¹⁵ amely tíz néprajzi dolgozatot tartalmaz, de valamilyen okból kifolyólag, Kós Károlynak nincs írása benne. Egy későbbi levelében részletesen méltatta ezt a kötetet.

¹⁵ Székely (szerk.) 1976–77.

Kolozsvárt, 1978, október 10.

Dr. Székely Zoltán
múzeum igazgató,
tudományos kutató,
Sepsiszentgyörgy

Kedves Zolti!

Töletek eljőve már nem volt módom Tőled külön elbúcsúzni, mivel épp akkor nem voltál szobádban. Tehát ez úton köszönöm meg jóakaró megértésedet és segítőkészségedet, amely lehetővé teszi, hogy egy nekünk is tetsző minisztériumi feladatnak eleget tehesünk, nem nagyon elkésve.

A nagy kapkodásban minden fontos irományomat [Gazda] Kláriéknál felejtettem, mit azonban [Gazda] Klári a napokban elküldött. Sajnos azonban, még nem küldte el a Fóris Palitól kért fotókat és reprotokat, amelyek nélkül a most fordítás alatt levő szöveget nem tudom véglegesíteni s főleg elküldeni a komplett dolgozatot (amelynek határideje szept. 30. volt!)

Kérlek tehát szíveskedjél Fóris Pali esetleg egyéb munkái közt a legsürgősebbnek nyilvánítani a háromszéki textiliákkal kapcsolatosat, hogy ezeket minél sürgősebben kaphassam (Abban bízom, hogy ezek mégis már úton vannak, minden nap várom a küldeményt). Engem is nyom egyik feladat a másik után, több fel is torlódott s már kapom az újabbakat. Rettenetes ez a nyomás, nem is lehet ilyen idegállapotban rendes munkát végezni.

Várom az „Aluta” új kötetét, talán már ki is jött. Mire hazajöttem, már megjelent a „Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet”,¹⁶ sajnálom, hogy nem vihettem belőle a Múzeumnak, Neked, azóta már minden példányomnak lába kelt, még vásárolnom is kellett hozzá.

Szíveségedet előre is köszönöm s várom a fényképek sürgős megérkezését. Munkatársaidat szívesen üdvözlöm, Téged meleg barátsággal ölel

Karcsi

3. kép.

Az 1978-as esztendő leveleinek sorát záró saját készítésű levelezőlap előlapja.

A hátoldalon levő szöveg:

Kedves Zolti!
Kellemes ünnepeket
és boldog új esztendőt
kíván meleg barátsággal
K Károly
Kolozsvár, 1978 december

¹⁶ Kós – Szentimrei – Nagy 1978.

A már korábban említett *Aluta* kötet is, akárcsak a többi, bizonyos késéssel jelent meg, így Kós Károly csak 1979 januárjában kapta meg és méltatta. Az alábbi levele szakmai szempontból talán a legfontosabb. Kóst felkérték, hogy írjon egy ismertetőt a kötetről, amit ő udvariasan, szerényen elutasít, másokat ajánlva maga helyett.

A kötetben közölt néprajzi tanulmányokat azonban részletesen elemvéményezi. Nemcsak a szakmai, hanem a technikai hiányosságokra is felfigyel. Kifogásolja többek között a bibliográfiai utalások következetlenségét, szerző más hivatkozási rendszert használ, azt is helytelen módon. Alapvetően nagyra értékeli a kötet szerzőinek tudományos eredményeit, azonban azok közlésénél fontosnak tartja az egységes formai követelmények betartását és a szerkesztés tudományos igényét. A levélen található, ceruzával írt széljegyzetek arról árulkodnak, hogy Székely Zoltán a levél tartalmát ismertette munkatársaival, az *Aluta* akkori szerkesztőivel. A jegyzeteket Dr. Kovács Sándor¹⁷ készítette.

Kolozsvárt, 1979. január 8.

Kedves Zolti!

Köszönöm szépen az *Aluta* legújabb, roppant gazdag és testes kötetét. Bár, mint [Gazda] Klári írta, ennek az ajándéknak az volna a viszonzása, ha ismertetést írnék a kötetről. Bizonyos, hogy megérdemelne az *Aluta* e kötet is egy valóban építő jellegű ismertetést, ezt azonban vagy valami polihisztornak, vagy legalábbis egy komplex megyei v. országos múzeum megfelelő áttekintéssel rendelkező vezetője, illetve egy mindenhez értő lapszerkesztő tehetné meg. Gondoltam is pl. Könczei Ádámról (Korunk), de mindenhez értő tanárokról is, pl. Vita Zsigmond bátyámról. Hiszen a néprajz az egész kötetnek csak mintegy 5-ödét képezi, 3/5-ödét a történelem és természetrajz s 1/5-ödét meg művészettörténet, bibliográfia stb.

Ugyanakkor viszont így, közvetlen levélben szólhatnék valamit a néprajzi részről, s észrevételeimből egy s más hasznosítható lehet majd a jövőben. Feltétlenül elismerésre méltó a Háromszéket (Kovácsna megyét) jóval meghaladó szerzőgárda, bár itt hiányolható Marosszék, esetleg Gyergyó is. [Széljegyzet: Ott is van kiadvány?]

Értékelhető a változatos tematika is, noha a legjelentősebb témát – fő paraszti foglalkozások, település-építkezés-lakás hiányzik (a textilmunkára lenne kutató már is!). Ugyanakkor több dolgozat a légüres térben létezik, mert nem kapcsolódik semmihez, szakirodalma nincs (pálinkafőzés, perefernumok, árucsere), holott elsőrendű kötelesség volna a kutató elődökhöz és környező vidékekhez kötődés. Ugyanakkor a jegyzeteket, bibliográfiát használó dolgozatok utalási módja ahány annyi féle és többnyire hiányos vagy teljesen értelmetlen s így ok nélküli: a) a népi gyógyászatnál a jegyzeteket betűkkel kellett volna, b) az ifjúság téli mulatságánál a bibliográfia hemzseget hibáktól, c) a Kovácsmesterség dolgozat bibliográfiája hiányos jelzésű, a csatolt kovácsműhely leltárral évszám és hely jelölése híján nincs mit kezdeni, az egyetlen képekkel kísért dolgozat rajzai gyengék s túl nagyok is. [Széljegyzet: Szerzők hibája! Máskor nem kell elfogadni ilyen dolgozatot! K.[ovács] S.[ándor]]

Legjobb a Molnár I.[stván] dolgozata, a többi ettől jócskán elmarad. Mintha egyes szerzők nem érnének rá, hogy néprajzi dolgozatokat olvassanak s megtanulják a tudományos

¹⁷ Kovács Sándor (Sepsiszentkirály, 1928. február 20. – Sepsiszentgyörgy, 1984. február 26.) muzeológus, természettudományi író.

igényű leírás, közlés és jegyzetelés módját! Pedig a jegyzetelésre a Kriterion kiadó is külön füzetben hívta föl a figyelmet, jó volna, ha a szerkesztők ezt, vagy Jakó [Zsigmond], B. Nagy Margit, Kós stb. munkáinak jegyzeteit, bibliográfiáit megnéznék s egységesítenék az egész kötetre, pl. ilyenformán: Székely Zoltán: *Contribuții la dezvoltarea culturii Ariușd. Aluta VIII/IX* (1976/1977), *Miercurea Ciuc* 1978. 11/18. ; Bátky-Györffy-Viski: *A magyarság néprajza*. Bp. 1941. II. 287. ; Szentimrei Judit: *Székely festékesek*. Buk. 1958. 1-2. ; Kós Károly: *Az árucseré néprajza = Népelet és néphagyomány*. Buk. 1972. 9-51. stb.

- Egyébként is, a nem – néprajzi dolgozatokba is belenézve itt-ott, szembetűnő a szakirodalmi tájékozottság hiánya, pedig egy minimális (lényegi) tájékozottság ma már kötelező az egyszerű terepmunkánál is, hát még a leírásnál és pláne értelmező dolgozatnál. Tárgyi néprajzi dolgozatoknál – dicséret a régészeti v. művészettört. munkáknál – elengedhetetlen a világos vonalas rajz és szemléletes fénykép. (A rajzokat illetően a rajzolók tanulhatnak a Magyar[ság] Népr[ajza], a Népis[m.] Eret[i] Dolg[ozatok] és a magam készítette rajzokból, de mintha ezek nem is lennének! Ugyanakkor én a Te helyedben elrendelném, hogy a Könyvtáros és a szakos muzeológus a múzeum osztályainak megfelelő szakbibliográfiákat készítsen, amellyel a kutatni akarók számára hozzáférhetőek (én legutóbb elkészítettem a romániai magyar népművészet bibliográfiáját (kb. 1000 cím) és azokat Székely] Keresztúron legépelve onnan elküldték talán hozzátok is egy példányát. A szakirodalom ismerete nélkül bármilyen olcsó spekulációra kapható dilettánsok maradnánk.

- Volna a technikai szerkesztéssel kapcsolatos észrevételem is. A vidéki nyomdák mindenhol szeretik alkalmazni összes betűtípusaikat, főleg a nagyméretű és kövérített betűket. Holott pl. a néprajzban elfogadott, hogy a helyi (népi) műszavakat azonos méretű kurzívvá szedik. Túl sok a nagybetűs szöveg a tartalomjegyzékben is, mintha valami újsághirdetés volna. Túl nagy méretűek a képek is (általában), szükségtelenül. A rajzokat ma már sehol sem keretezik be s a lehetőségig kerülnek a képekbe való beírást (térképeknél is), hanem az ábrák szövegét külön nyomdai szedéssel adják.

- Ugyanakkor meglepő, hogy – bár olyan jó filológus érzékű bibliológus szerkesztő is van köztetek, mint Zágonyi Jenő – olyan sok a következetlenség az írásmódban és oly sok a sajtóhiba, slendriánság. [Szélgjegyzet: Minden szerző, maga korrektúrázta dolgozatát! Amilyen volt a dolgozat + a korrektúra, olyan a kész! K.[ovács] S.[ándor]] Nem értem pl. hogy míg a tartalomjegyzékben egy helyütt szerepel Bálinth G.[yula], (egy kövérített s utána egy rendes írású címmel, a 111-124. oldalon 3 helyen szerepel nagybetűs neve s az egész szövegrész összekavar háromféle írást (nem részletezem!).

- E pillanatban látom (a könyv forgatása közben), hogy a csikmadarasi helynevek dolgozathoz – szöveg nélkül s indokolatlanul – egy nagyajtai zgraffitoskancsót „mellékel” a szerző. Miért? S persze, még volnának olyan észrevételek, amelyek bizonyos „vidékiek” szint adnak a kiadványnak, holott ezek fegyelmezettebb és figyelmesebb szerkesztéssel elkerülhetők lettek volna. Kár érte, hiszen a kötet a maga egészében roppant értékes hozzájárulás a kutatómunkánkhoz. (Én sajnálom, hogy a korábbi, nagyon csinos kék címlapot is felcserélték ezzel az aranyossal).

- Mindaz, amint írtam, első, felületes benyomásom, részletekbe nem hatoltam. Viszont az első benyomás lélektanilag döntő, bármely új könyvet előbb kívülről nézünk meg, majd végigforgatunk, a tartalomjegyzéket nézzük át s esetleg 1-2 dolgozatba lapozunk bele s már ítélkezünk is. Hogy ez még nem elég, az más kérdés, de így van vele mindenki. Ezért javasol-

nám igaz baráti szívvel, hogy fordítottass nagyobb gondot a szerkesztésre, technikai dolgokra, korrektúrára, nyomdai ellenőrzésre, a jegyzetelés egységes, korszerű és pontos voltára. Ez volna legelső tanácsom a jövőre. Egyébként nagy öröm, hogy ilyen tartalmas kötettel gyarapodott könyvtáram, mit hálásan köszönök.

- További eredményes munkát kíván Neked személyesen és kitűnő munkatársaidnak, kollégáinknak meleg baráti köszöntéssel

Kós Károly (Karcsi)

P. S. Kedves Zolti! Az említett „hibákat” korántsem valami oktatóként soroltam föl, hiszen jól tudom, az én munkáimnak (szerkesztői munkámnak is) vannak fogyatékságai. Viszont a más szemében mindig könnyebben meglátjuk a szálkát s ez esetben, a szívből jövő észrevételt talán hasznosnak ítéltetted. Egyedül a használás volt a célom, úgy éreztem, tartozom ennyivel a régi tisztelet és őszinte barátság alapján. K

A következő levélben ifjabb Kós Károly újra építész édesapja hagyatékáról tesz említést, egyben vázolja elképzelését egy, a múzeum történetét bemutató emlékszoba berendezéséről. Ebben az időben folyt a múzeumban az a bizonyos ominózus átrendezés, amelyet valójában az – egy egységes tematika szerint – az akkori párttörténeti múzeum munkatársai végeztek, és amelynek annyi negatív visszhangja volt. A múzeum akkori munkatársai nap-mind nap közelharcot vívtak, hogy legalább a helyi vonatkozású tárgyi anyag bekerüljön a kiállításba. Kós javaslata végül nem valósult meg, de édesapja néhány személyes tárgya kikerülhetett egy tárlóba.

Az 1979-es, évfordulós *Aluta* számból végül egy 1980-ban megjelent, X-XI-es összevont szám lett, így az intézmény alapításának centenáriumi ünnepe és ünnepi száma elmaradt. Ebben az 1980-as számban viszont tíz néprajzi tárgyú tudományos dolgozat jelent meg, többek közt az a Kós tanulmány is, amelyről az alábbi levélben említést tesz.¹⁸

Előtanulmányok és az eredeti Kós tervek felhasználásával ebben az időben épült a múzeum új szárnya, amelynek munkálatairól is érdeklődik Kós. Ugyanakkor értesíti Székely Zoltánt, hogy sikerült nyugdíjaztatnia magát, így „szegényebb, de szabadabb” lett.

Kolozsvár, 1979. szept. 8.

Kedves Zolti!

Tudom, bokros elfoglaltságod közt kevés idő jut levelezgetésre, ezért lehetőleg rövid leszek.

[Gazda] Klári írta, hogy készülsz errefelé s akkor megnéznénk az apámtól maradt dolgokat mik hozzám kerültek még, valamint hozzászólnék javaslatomhoz, legilletékesebbként, hogy a múzeumban ne valami „emlékszoba” legyen egy-két személyiséggel, hanem a múzeum egész történetét s egyben a háromszéki és székelyföldi kutatás száz évét is szemléltető – megelevenítő anyag (Csereiné [Zathureczky Emília], Huszka [József], László [Ferenc], Nagy Géza, Csutak [Vilmos] stb. személyes vonatkozású dolgai, kéziratok, de könyvek, fotók is). Orbán Balázs és Malonyayék munkássága, jelentősége is érinthető volna, stb., hiszen sokan szurkoltak a múzeumnak, dolgoztak benne és használták a múzeum dokumentációs anyagát. – Az ilyesmi mutatja egy hasonló intézmény igazi jelentőségét. Tehát, ha akarod, szívesen lennék beszélgető partnered ebben a dologban.

¹⁸ Kós 1980.

A másik téma a centenáriumi kötettel kapcsolatos esetleges részvételem. Kb. egy éve, hogy fölhívtál engem is, hogy adnék valamit, azóta jeleztem, hogy mit tudnék adni, de a javasolt címeim, témáim, úgy látszik, nem voltak megfelelőek, (magam sem ajánlottam túlságosan egyiket sem). Most viszont készítettem az Erdélyi Népr.[ajzi]Múz.[eum] számára – románul – egy tanulmányt a romániai magyar népi építészetkutatás száz évéről egy dolgozatot (amit feltehetően le is közölnek az Anuar-¹⁹ban év végén), ennek elkészítettem magyar nyelvű változatát is, amelyet most gépelnek, előreláthatólag 25 oldal szöveg, 10 oldal bibliográfia és 5 oldal jegyzet lesz (tehát összesen 40 oldal). Ezt ajánlhatnám a centenáriumi kötetetekbe, ugyanis a kutatás megindulásánál és később is a háromszékieknek, sepsiszentgyörgyieknek fontos szerepük volt, sőt döntő jelentőségű (Huszka J.[ózsef], Cs. Sebestyén K.[ároly] stb.) s kitérve a népi épületek szabadtéri múzeumi elhelyezésére, múzeumotok szintén kezdeményező szerepét megemlíthettem. Így hát a múzeumi, háromszéki és székelyföldi vonatkozásai folytán nagyon beleillőnek találnám kötetetekbe. – Persze, ez az én véleményem; ha a tiétek más, azért nincs baj, fő, hogy a kötet tartalmas és színvonalas legyen.

Hogy megy a munka az épületen? Min dolgozol most kutatóként? Nekem sikerült nyugdíjaztatásom, pár napja már szegényebb, de szabadabb vagyok. Várom értesítésedet, véleményedet a fenti két javaslatommal kapcsolatban.

Meleg barátsággal K Károly

A következő levél szintén a már korábban említett tudományos dolgozatról, valamint más, szakmai feladatokról, gondokról tudósít. Az alkotó ember aggodalma, hogy élete véges és nem lesz ideje terveit megvalósítani. Igaz, őszinte, meleg hangú, baráti vallomás:

Kolozsvár, 1979 okt. 1.

Kedves Zolti!

Hazaérkezve a „Párciumból” (Zilah, Sz[ilágy] Somlyó, Sz[ilágy] Nagyfalu) érkezett kedves leveled. Elképzelem, mennyi munka és gond van a fejedben s ehhez jön még a propagandatitkár változás (egy Stanca helyett egy Moldovan!). de hátha a változás jobbat hoz, (hiszen rosszabb nehezen lehet) s az új ember könnyebben beilleszkedik a helyi hagyományokba, érdekekbe.

Persze, amint szabadfoglalkozású lettem, nem jelenti, hogy több időm van, legalábbis egyelőre nagyon sok a rendezni és pótolni valóm, s még legalább 20 évig kellene élnem és keményen dolgoznom, hogy készüljék és tervezett munkáimat, feladataimat elvégezhessem. Persze, ez alig képzelhető el, hiszen egyszer csak rám törhet valami lappangó betegség vagy felhalmozódott fáradtság.

Zolti kedves! Amíg válaszodra vártam, a Hargita Naptártól sürgettek s így a kisebbik dolgozatot (a Rajzolás a néprajzban) elküldtem nekik Cs[ik] Szeredába, tehát ezt ne vedd föl a kötetetekbe! Arra gondolva, hogy Téged és a kötetet mindenképpen jobban érdekelheti a népi építészetkutatási dolgozat, amely az utóbbi 100 év munkáját értékeli (főleg székelyföldi vonatkozásai gazdagok s a Sz[ékely]N[emzeti]M[úzeum] –ra is van néhány hivatkozás), igaz elég terjedelmes (23 + 14 oldal), de képmelléklete nem lesz hozzá. Persze, ez csak ajánlat,

¹⁹ Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei

hiszen Te ismered a kötetetek profilját és terjedelmi lehetőségeit, engem személyesen nem érint, mert van hol leközhölnöm.

További jó egészséget és jó munkát kíván, meleg barátsággal Karcsi

4. kép.

A fennmaradt 16 levél sorát záró saját készítésű újrési levelezőlap előlapja).²⁰

A hátlapon olvasható szövege:

Kedves Zolti!

Az 1981 év közeledvén

a régi barátsággal gondolk

Rád, kívánva az új évben is

jó egészséget, töretlen munka-

kedvet és további sikereket,

boldog meglegetettséget

Karcsi

(Kós Károly)

ZÁRSZÓ

Jelen tanulmány betekintést nyújt a legnagyobb határon túli magyar közgyűjtemény, a Székely Nemzeti Múzeum, akkori nevén Kovászna Megyei Múzeum és annak néhai régész igazgatója, Székely Zoltán mindennapi küzdelmeibe és vívódásaiba a romániai kommunista diktatúra éveiben. Székely Zoltán Csutak Vilmos tanítványaként erdélyi és székely politikai érettséggel vezette a múzeumot. Tevékenysége sokirányú volt. Mint régész nemcsak Romániában és Magyarországon, hanem a széles nemzetközi porondon is hírnevet és elismerést szerzett.²⁰ Tudományos kapcsolatokat teremtett, s azokat a nehéz körülmények között is ápolni tudta. A múzeumot megtartotta, megőrizte, sőt céltudatos munkával folyamatosan fejlesztette. Az épületet Kós Károly szellemében bővítette, a Csutak Vilmos idejében elkezdett szabadtéri múzeumot pedig tovább építette. Létrehozta a háromszéki múzeumi hálózatot: a Gyárfás Jenő Emlékházat Sepsiszentgyörgyön, a Céhtörténeti Múzeumot Kézdivásárhelyen, az alsócsernátoni Néprajzi Gyűjteményt és a Benedek Elek Emlékházat Kisbaconban. Bebizonyította, hogy a földrajzi vidék nem jelent egyúttal szellemi provinciát is. Sikerült megtartania, sőt emelte a múzeum tudományos színvonalát. 1949-ben évkönyvet szerkesztett és adott ki, azután közleményeket, 1969 óta pedig *Aluta* címmel évkönyvet jelentetett meg. Higgadt bölcsességgel, megértő szeretettel gyűjtötte a múzeumba a legjobb fiatal erdélyi tudósokat, irányította, inspirálta őket, biztosítva számukra a lehető legjobb kutatási feltételeket.

²⁰ Kicsi 1988

Irodalom

DEBRECZENI László

- 1973 A sepsiszentgyörgyi Múzeum épületének tervezője. *Studii și comunicări/Tanulmányok és közlemények (Aluta)*, V. 207–214.

KICSI Sándor

- 1988 Kísérő sorok. *Csutak Vilmos: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára, Sepsiszentgyörgy 1929. A Székely Nemzeti Múzeum kiadása* című reprint kiadvány mellé.

KÓS Károly

- 1969 Orbán Balázs Székelyföld leírásának néprajzi tárgymutatója. *Aluta*, I. 339–351.

KÓS Károly

- 1980 Eredmények és feladatok a romániai magyar népi építészet kutatásában. *Aluta*, X–XI. 193–216.

KÓS Károly dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő dr.

- 1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma

- 1973-74 A néprajztudomány és a szociológia. *Aluta*, VI-VII. 197–203.

SZÉKELY Zoltán – VARGA Nándor Lajos

- 1969 *Monumente arhitectonice ale orașului Sf. Gheorghe/ Sepsiszentgyörgy város építészeti emlékei/ Die Baudenkmäler der Stadt Sf. Gheorghe*. Brasov: Muzeul Sf. Gheorghe.

SZÉKELY Zoltán (szerk.)

- 1976-77 *Aluta. Studii și comunicări. Tanulmányok és közlemények*, VIII-IX. Sfintu Gheorghe/ Sepsiszentgyörgy: Muzeul Sfintu Gheorghe/ Sepsiszentgyörgyi Múzeum.

VÁMSZER Géza:

- 1977 *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

VÉGH Olivér

- 1977 *A kalotaszegi fazekasság*. Bukarest: Kriterion könyvkiadó.

Dr. Székely Zsolt

régész, egy. docens, Babeș-Bolyai Tudományegyetem Sepsiszentgyörgy-i kihelyezett tagozat
e-mail: szekely.zsolt@fspac.ro

Zsolt Székely

Károly Kós and Sfântu Gheorghe

The author wishes to commemorate two outstanding Hungarian scholars in 20th century Romania, Zoltán Székely (1919–2000), an archeologist and director of the Székely National Museum in Sfântu Gheorghe and Károly Kós (1919–1996), ethnographer. The friendship of the two scholars lasted for forty years. The article presents a rather brief period that was yet important for both scholarly careers. The majority of the 16 letters written by Károly Kós over 12 years is about scholarly problems and

the issues related to the yearbook entitled *Aluta*. The first letter was written on 21 October 1968, the last one in December 1980.

Aluta, the yearbook of the county museum of Sfântu Gheorghe was published for the first time in 1969 and was a milestone for Hungarian scholars in Romania, since it was the only academic journal then in which articles could be published in Hungarian. Researchers were grateful for this opportunity to Zoltán Székely. Among others, the following authors published articles in the yearbook: István Imreh, József Pataki, Lajos Demény, György Böződi, József Árvay, Károly Kós Snr., István Molnár, Nándor Lajos Varga, Ákos Egyed, Pál Binder, Géza Vámszer, József Szigeti, Károly Kós.

A *Vadrózsák* második kötete

Kriza János: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 2013. 770 p.

„Tudva vagy, minémű nagy szorgalmatossággal gyűjtögetik az Anglusok és a Franciák, nem csak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távol lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esmeretes. Hát a Németeket avagy szükség-é elő-hoznom?...Ki nem tudja, mint kapnak ők a köz népnek szájabann forogni szokott régi versekenn, mellyeknek Volkslieder a nevezetek? Ezeket pedig leg-inkább attól az időtől fogva kezdették elő-keresni s haszonra fordítani, mióta az ő saját nyelveket, s azonn az ékes tudományokat láttatosan gyakorolják.” Révai Miklós gyűjtési felhívása számunkra ma ismerősen hangzik. A népköltészeti gyűjtőmozgalom története során oly sokszor idézték, hogy szinte nem is érezzük ki belőle a meggyőzőési szándékból fakadó retorikai fordulatot. Azt, hogy 1782-ben, amikor a *Magyar Hirmondó*-ban megjelent, bizony kevesen ismerhették az „Anglusok”, a franciák, az olaszok és a németek igyekezetét. S aki ismerte, az sem tudhatta, hogy ha a Magyarok is hasonló “nagy szorgalmatossággal” elkezdik gyűjtögetni “a magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket”, erőfeszítésüknek lesz-e támogatója, eredménye és értékelője. A meg-megismételt felhívások visszhangtalansága nem a közömbösségről, hanem a vállalkozás előzménytelenségéről, újszerűségéről győz meg. Thomas Percy püspök, James Macpherson skót költő 18. századi ballada- és énekgyűjtési és lejegyzési kezdeményezései, majd a következő században a Grimm testvérek mese-, Vuk Stefanovic Karadzic szerb népdalgyűjtése, az Igor-, a Nibelung-, a Roland-ének, a Cid, a Kalevala orális forrásokból való megszerkesztése, a szlovákok, a bolgárok kötetben kiadott népdalai csak lassan, rendre váltak a magyar értelmiség számára eredménnyel kecsegtető példává. A “kortársi eszmeáramlatoknak”¹ (a költészet orális, a szépirodai kánonoktól távol kibontakozó vonulatának felismerése, a másik Európa, a “primitív-jeink” életformája, mentalitása és művészete iránti érdeklődés, a nemzeti szellem, a nemzeti múlt, a nemzeti nyelv, a nemzeti művészet felkutatásának és megőrkítésének szándéka) olyan mértékben kellett megerősödniük, hogy Kriza János is belépjen a kezdeményezők és a gyűjtők sorába (Kultsár István, Gaál György, Mailáth János, Kölcsey Ferenc, Toldy Ferenc, Erdélyi János, Merényi László, Ipolyi Arnold, Arany János, a Kisfaludy Társaság, a Magyar Tudós Társaság). A 21. század perspektívájából ma már egyértelműen és egyértelműnek látjuk a 19. században lezajlott szemléleti paradigma-váltás novumait. Megszületik a nemzeti eszme és érzés, amely az európai kultúrtörténet szellemi termékei mellé helyezte a nemzeti (s az ennek részét képező népi, pa-

¹ Kriza (szerk.) 1982.

raszti) kultúra termékeit, s azokat a nagy- és a kishagyomány² közötti választóvonalat kiiktatva vette használatba. Ez az új kulturális gyakorlat felszámolta az előítéleteket a rendi kultúrák között, felértékelte a kulturális másságot. A 19. században a múlt iránti érdeklődés demokratizálódik (bárki hozzáférhet) és popularizálódik (sokan hozzáférnek), új habitusként kezd működni a vele való együttélés, a múltnak a jelenben, a mindennapokban való visszakeresése, amit napjainkban a *domestiquer l'histoire* terminus fogalmazott újra.³ Ugyanekkor válik nyilvánvalóvá az írásnak a patrimonizálási gyarkorlatban betöltött szerepe.⁴ Ezek az új "eszmeáramlatok" két új intézményt hívtak életre: a tárgyak részére a múzeumot, a szövegek számára pedig az archívumot, valamint ennek szelektív változatát, a könyvet. Az archívum az oralitásból az írásba transzponált szövegek számára az idővel való dacolás lehetőségét teremtette meg, az érdeklődőknek pedig a hozzáférés lehetőségét.

Kriza János először 1842-ben vagy 1943-ban tett közzé *Előfizetési Felhívást* a *Vadrózsa* című népköltészeti gyűjteményre, majd ezt 1844-ben az *Erdélyi Híradó*-ban megismételte: "Tisztelettel és bizalommal vagyok bátor fölhívni mindent, ki édes honi nyelvét s irodalmát szíven hordozza, legyen szíves és buzgó e nemzetileg szent ügyet pártolni és előmozdítani, mind azzal, hogy az ön maga vagy mások ajkán élő népkölteményeket a legszélesebb értelemben, le a táncban felhevült népfia ujjongásáig s a vidéki népszokásokat és erkölcsöket följegyezvén, a gyűjteménybe elküldje, mind pedig azaz, hogy ezen egyszerű, piperétlen virág keletét segítse."⁵

Ma már világosan látjuk Kriza János vállalkozásának jelentőségét. 1. Az első között tudatosította a népköltészeti hagyományok mulandó és változékony voltát, s mozgalmat indított írásban való megőrkítésükért. Gyűjtőhálózatának tagjai különböző településeken élve és járva Székelyföld-szerte magukra öltötték a hagyományok gyűjtőjének szokatlan szerepét és gesztusait: kiszálltak, figyeltek, kérdeztek, újra és újra ismételtettek, majd szorgalmasan jegyezték, letisztázták gyűjtésüket, borítékba zárták és postára adták. Ebben a mozgalomban tudatosodott a hagyományok értéke, s a hagyományok megmentése érdekében az értelmiségi és nép között új típusú kapcsolat

² A nagyhagyomány a hivatalos, írott elitkultúra, a kishagyomány az orális népi kultúra megnevezésére szolgál. Robert Redfield szóhasználata azt érzékelteti, hogy mind a hivatalos, mind a népi kultúra hagyomány, hagyományozás által közvetítődik, más-más társadalmi-kulturális közegben. „A nagyhagyományt az iskolákban vagy a templomokban ápolják, a kishagyomány az írástudatlanok falusi közösségeinek világában jön létre és marad fenn” (Redfield 1956: 41–42).

³ A fogalom azt a helyzetet nevezi meg, amikor az emlékművek, a történelmi események helyszínei a közösségi életterben felidéznek, jelenvalóvá teszik a régen lejárt eseményt Fabre 2000.

⁴ Az írástörténet a nagy írott művek születését az orális hagyományok válságba jutásával magyarázza. Ilyenkor vált szükségessé a hagyomány írásban való megőrkítése. Homérosz akkor írta meg versben a görög szóbeli epikus hagyományt, amikor a görög társadalom, a megosztottsága miatt nem volt hajlandó azt továbbbővíteni (Ritoók 1975: 107–116). Az evangélisták a tanítások hitelességét veszélyeztető szóbeli áthagyományozásból mentették át írásba a krisztusi hagyományt (Ong 1998: 143–166). Ezekhez hasonló az a folyamat, amely a 19. századtól kezdődően a paraszti oralitást írásban örökíti meg.

⁵ Idézi Faragó 1971: 57–176, 76.

állandósult.⁶ 2. A gyűjtőtársaitól beérkező anyag rendszerezése közben Kriza Jánosban tudatosodott a népköltészet táji differenciálódása. Felfigyelt a típusok regionális előfordulására, a típusok változatainak régiókénti eltérésére, a tájnyelvi sajátosságokra. A kiadásra előkészített gyűjtemény az anyag székek szerinti csoportosítását érvényesítette (Udvarhelyszék, Háromszék és Erdővidék, Marosszék). 3. Már a gyűjtéstörténet korai szakaszában elvi kérdéssé vált a lejegyzés módja. Kriza Jánosban személyes tapasztalat alapján erősödött meg az a meggyőződés, hogy az emlékezetből történő, a szöveget lekerekítő megörökítés helyett a lejegyzésnek hitelesnek kell lennie, tiszteletben kell tartania az előadás, az elhangzás sajátosságait, mind a szövegek szerkezetét, mind tartalmát, mind megszövegezését illetően.⁷ 4. S itt már maga Kriza János is nagyon közel jár az előadó kreatív szerepének felismeréséhez és elfogadásához. Ennek kimondására azonban jóval később kerül sor.⁸ 5. A *Vadrózsák* vegyes („elegyes”) gyűjtemény. Összeállítása során Kriza János a népköltészet első műfajrendszerét alkotta meg, amelyet a későbbi szövegközlés alapul vett és árnyalt.⁹

Kriza János gyűjtőhálózatára, gyűjtőmódszerére, a kiadás körüli eseményekre vonatkozó ismeretekkel főként Faragó József levéltári kutatásaiból rendelkezünk.¹⁰ Jól tudtuk, hogy a kiadás nehézsége, a kiadvány iránti érdeklődés elmaradása, a „Vadrózsa-pör” néven ismertté vált értetlenkedés,¹¹ a nyomasztó anyagi terhek, fiának halála, egészségi állapota előbb csupán késleltették, majd végérvényesen lehetetlenné tették a második kötet előkészítését és kiadását. A Kriza-életpálya és -hagyaték kutatói arról is értesítettek, hogy 1862-ben, a kiadási munkálatok idején Kriza Jánosban megérett a második kötet terve, az első kötetből rendre kiszoruló, s a kötet előkészítésekor újra működésbe hozott gyűjtőhálózatból frissen befolyó anyag alapján körvonalazódott a második kötet szerkezete. Sajnálatos módon azonban az idő múlása a kötet ellen dolgozott. Nemcsak a kiadás került le a napirendről, hanem az összegyűlt folklóranyag is széthullt, azonosítatlan maradt, elveszett. A második kötet helyett 1911-ben,¹² majd

⁶ Kriza János munkássága dokumentumainak, gyűjtőtársaival való levelezésének, a gyűjtőtársairól feltárt adatok gyűjteményét Szakál Anna állította össze (Szakál 2012).

⁷ Ez a meggyőződés nem érvényesül a *Vadrózsák*ban. Valójában Kriza János gyűjteményébe különböző gyűjtési-lejegyzési technikák alapján kerültek be szövegek.

⁸ Az egyéniségkutatásnak nevezett új folklorisztikai szemléletet Ortutay Gyula alapozta meg a *Fedics Mihály mesél* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1940) című könyvével.

⁹ Az 1863-ban megjelent *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény* a következő szövegműfajokat tartalmazta: balladák, dalok, táncszók, találós mesék (találós kérdések), népmesék, szólások és közmondások, család-, kereszt-állat- és határnevek. Kiadta Stein János, Kolozsvárt.

¹⁰ Faragó 1971: 100–127.

¹¹ Ezzel az elnevezéssel került be a köztudatba a gyűjtemény megjelenését követő vita. A vitát a magyar–román kultúra között közvetítő jóindulatú értelmiségi, Iulian Grozescu nyitotta meg a *Fővárosi Lapok*ban megjelent bírálatával. A kötetben megjelent két balladának román balladákkal való hasonlósága miatt Kriza János gyűjtőtársait plágium-váddal illette. A vita a népköltéssel kapcsolatos első eszmei-szellemi véleménycsere. Tekintve a tudomány kezdetleges állapotát, a vádak és az érvek sokszor alaptalanok és naivak. E vita során tisztázódott az, hogy ugyanazok a szűzsék egymástól függetlenül is létrejöhetnek (tipológiai egyezések), hogy a népköltészeti motívumok vándorolnak (diffúzió), valamint hogy a folklórszöveg típusok változatokban élnek (variánsok) (Alexics 1897: 73–88., 184–192., 279–290., 362–377.; Németh 1982: 69–78).

¹² Kriza (szerk.) 1911.

1943-ban,¹³ 1975-ben,¹⁴ 1987-ben¹⁵, 2011-ben¹⁶ az első kötet újrakiadására került sor. Kriza János halálát követően, a *Vadrózsák* első kötetének megjelenése után 50, 100 évvel pedig egyre reménytelenebbé vált, hogy kézbe vehetjük az 1863-ra, majd 1864-re tervezett második részt.

A szakmának ezt a reményvesztettségét hazudtolta meg Olosz Katalin, amikor ke-reken 150 évvel az első kötet megjelenése után kezünkbe adta a *Vadrózsák* folytatását.

Milyen az a kiadvány, amellyel Olosz Katalin megörvendeztetett?

770 nyomtatott lapon előbb egy kutatástörténeti és közlismódszertani fejezetet olvashatunk (98 lap terjedelem), ezt követi Kriza János és gyűjtőtársainak gazdag népköltési anyaga (511 lap), az ahhoz kapcsolt jegyzetekkel, forrásjegyzékkel, mutatókkal (132 lap), végül a kéziratokról készült fotokópiák, majd egy román és egy angol nyelvű ismertető zárja a sort.

A kötetet bevezető tanulmány érdekes esetelemzés arról, hogy amit Kriza János és gyűjtőtársai nagy szorgalommal lejegyeztek, s ami Kriza János otthonában még együtt és biztonságban volt, az az évek-évtizedek során hogyan hullt szét, hogyan kallódott el. Míg Faragó József korábban (1971-ben) a gyűjtés, az összegyűjtés eposzát írta meg, Olosz Katalinnak egy másik, ám hasonlóan tanulságos történetet kellett megírnia. Ennek a történetnek olyan szereplői vannak, mint Gyulai Pál (Gyulai halála után a lánya), Toldy Ferenc, Benedek Elek, az időközben elhunyt Kriza János fia és veje. Már maga Kriza János mutatóba lapokhoz küldte a gyűjtött anyag egy-egy darabját, miáltal azok egyetlen lelőhelyévé a lapok, a szerkesztők irattárai váltak. A családnál maradt népköltészeti hagyaték 1875-ben Pestre érkezett, egy szekrénybe került, egyik része előbb Benedek Elek, majd Arany László és Gyulai Pál válogatása alapján és gondozásában bekerült a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetébe (68 népköltési szöveg)¹⁷, amit az akkori szakma a második kötetbe szánt anyag érdemes részének minősített, s ezzel a második kötet sorsa lekerült a napirendről. Sebestyén Gyula 1911-ben azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy a második kötet anyagának sovány volta Kriza János munkamódszerével magyarázható: valójában a sajtó alá rendezés során szerette volna összegyűjteni a népköltési alkotásokat, az összegyűjtésre tehát nem került sor.

Az ismeretlen Kriza-hagyaték 1800 lapnyi terjedelemben 1949-ben váratlanul bukkant elő az MTA pincéjéből, ahova – Gyulai Pál, Benedek Elek kezén átmenve – a Kisfaludy Társaság irattárából került. Ezek a szövegek kéziratos formában bekerültek az MTA Könyvtára Kézirattárába, különböző jelzetek alá. 2013-ig a szakmai köztudat azt a tévhitet éltette, hogy a felbukkant anyag Kriza János teljes hagyatékát tartalmazza, és mindössze az hiányzik belőle, ami gondatlanság (nedvesség, eltűzelés) miatt megsemmisült. Olosz Katalin kutatása tisztázta, hogy a Pestre került hagyatékból Benedek Elek által kiválogatott kéziratok elszakadtak a törzsanyagtól, s Gyulai Pál hagyaté-

¹³ Kriza (szerk.) 1943., Kriza (szerk.) 1943a.

¹⁴ Kriza 1975.

¹⁵ Kriza 1987.

¹⁶ Kriza 2011.

¹⁷ Kriza – Orbán – Benedek – Sebesi 1882.

kából Sebestyén Gyulához, majd Sebestyén Gyula hagyatékából a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába jutottak el.

Mit tartalmaz a most megjelent kiadvány? A kötetben található népköltészeti anyag a következő fejezetekre tagolódik: *Balladák és epikus énekek: Mágikus balladák* (1 darab), *Szerelmi balladák* (17), *Családi balladák* (11), *Társadalmi konfliktusok* (4), *Történeti balladák, vitézi-, bujdosó-, rabénekek, históriás énekek* (13), *Hősi énekek* (3), *Sírató- és balesetballadák* (6), *Bűntényballadák* (2), *Tréfás és csúfolódó balladák* (12); *Népdalok: Szerelmi dal* (49), *Házassító dal* (8), *Katonadal* (5), *Panaszdal* (4), *Tréfás- és gúnydal* (7), *Bordal* (4), *Vegyes dal* (5), *Gyermekdal* (3); *Táncszók: Tiboldi István gyűjtése* (726), *Udvarhelyszéki táncszók* (9),

Táncmondóka (22), *Kriza János közleménye* (34); *Rigmusok, mondókák: Mondóka* (3), *Rigmus* (10); *Találós mese* (21); *Közmondás és szólás* (3652); *Ünnep- és szokás-leírás* (lakodalom); *Hiedelmek, babonák* (3 gyűjtemény); *Népsajátságok* (Kriza Jánosnak a *Magyar Nyelvőrben* publikált gyűjtései, nyelvi sajátságokról, nevekről, 66 írás); *Magyar népcsoportok Erdélyben* (Ürmösi Sándor feljegyzései, 8 írás).

Kriza János a második kötetnek sem tartalmi szerkezetét, sem anyagát nem készítette elő. A szerkezet összeállítása, az anyag összegyűjtése tehát Olosz Katalin munkája. A jelen kötetbe bekerültek Kriza Jánosnak és munkatársainak különböző lapokban nyilvánosságra hozott közlései, valamint Kriza János és körének kéziratban maradt gyűjtései, melyek ma az MTA Könyvtárának Kézirattárában és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában találhatók.

A megjelent kötet az olvasóit nyilván az eddig ismeretlen népköltési anyag gazdagságával és szépségével örvendezteti meg. Ám a kötet sok tanulságot tartogat a történeti folklór és a folklór kutatástörténete iránt érdeklődő szakembereknek is.

1. A korabeli (kézíratos és nyomtatott) dokumentumok alapján Olosz Katalin tovább árnyalta Kriza János gyűjtési felfogásának alakulását, az 1842–1862 közötti gyűjtés történetét.
2. Tovább pontosította a Kriza János gyűjtőhálózatára vonatkozó ismereteket (a gyűjtők kiléte, az egyes gyűjtők munkastílusa).
3. Újraírta a *Vadrózsák* első kötetének gyűjtés-, szerkesztés- és kiadástörténetét.
4. Rekonstruálta Kriza Jánosnak a második kötetre vonatkozó elképzelését.
5. Azonosította, összegyűjtötte a Kriza János által lapokba leadott közléseket, valamint a hagyatékából kiemelt, lapokban és kötetben közzétett szövegeket, az MTA Könyvtárának kézirattárában, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában megtalált kéziratokat. Árnyalta a Kriza János által összegyűjtésre méltónak tartott anyag jellegét. A korábban közzétett, műfajokba rendezett népköltési anyagot belső (tematikai, tipológiai) tagolásnak vetette alá, s ezt kiegészítette a szokás-, a hiedelemleírásokkal, szociális csoportok bemutatásával.
6. Pontosította Kriza Jánosnak a gyűjtőterületre vonatkozó elképzelését. A *Vadrózsák* első kötetének gyűjtőterületei mellett jelen kötetben további gyűjtőterületként fordul elő Aranyosszék, Hunyad megye, Barcaság, Csíkszék is.
7. Azonosította Kriza János és gyűjtőtársai kézirateit, ezek hollétét.¹⁸ Innen tudjuk

¹⁸ A szövegek egy részének gyűjtője, gyűjtési helye és ideje azonosíthatatlan maradt.

meg, hogy Kriza János a lelkes unitárius papok és tanítók mellett a református és katolikus lelkészeket is bevonta vagy készült bevonni a kutatásba.

8. A kötetben nagy mennyiségű, kéziratban maradt, lapokban közölt anyagot gyűjtött össze, tett olvashatóvá és kutathatóvá. A 19. század során Kriza János és munkatársai gyűjtéséből előszeretettel közölt a *Magyar Nyelvőr*, a *Koszorú*, a *Fővárosi Lapok*, a *Hazánk s a Külföld*, a *Figyelő*, a *Magyarország Képekben*, a *Növendékek Lapja*, valamint több naptár.

S tette mindezt kifogástalan szakmai precizitással, a részletekre kiterjedő végtelen figyelemmel.

Miért ünnepelünk 2013-ban, s ma, 2013. október 25-én?¹⁹ Kriza János és gyűjtőtársai a „kortársi eszmeáramlatok” szellemében, előzmények hiányában is lelkesen, legjobb tudásuk szerint végezték munkájukat. Az első nagy magyar vállalkozás a kivitelezés szakaszában futott zátonyra. Töredékes volta ellenére a Vadrózsák első kötete 150 éven keresztül alkalmas volt a 19. századi magyar népköltészet értékeinek, nemzeti értékeinek szemléltetésére, Kriza János és társai úttörő vállalkozásának szemléltetésére. A torzóban maradt munka 150 éven át valójában mást is szemléltetett: azt, hogy bármennyire értékes, fontos, hasznos, a tudomány, a tudományos eredmény önmagában, magára hagyva nem tudja meghódítani a világot: a társadalomnak is meg kell hoznia a maga áldozatát, meg kell érnie a befogadására. Ahogy a szándék és a mű megszületésének idejét ki kellett várni, úgy kellett eljőnnie e kötet elkészítése és kiadása idejének is. Örülünk, hogy ennek eljöttékor a körülmények szerencsésen egymásra találtak, ahogyan 150 évvel ezelőtt Gróf Mikó Imre 500+500 Ft-ot adott a *Vadrózsák* kiadására, ugyanúgy került most támogatója a második kötet kiadásának. A kéziratok, Olosz Katalin, a támogató, a kiadó és a szerkesztő szerencsésen egymásra találtak. Ilyen a tudomány: mindig kiderül, valaki végül megérti, hogy érdemes támogatni azt is, aminek látszólag, pillanatnyilag nincs gyakorlati haszna. Amire 150 éven keresztül büszkék voltunk, s amit 150 éven keresztül Kriza Jánosnak köszönhetően biztonságban tudtunk, azt a másfél évszázad szinte-szinte szétszórta és felemésztette. Marc Blochtól tudjuk: ahogyan oka, magyarázata van annak, hogy valami bekerült a köztudatba, valami letétbe helyeződik, ugyanúgy oka és motivációja van annak is, hogy valami elkallódik, elfelejtődik. Azaz, nem csupán az emlékezésnek, hanem a felejtésnek is megvan a maga története, természete és szabálya. Örülünk annak, hogy ma e kötet megjelenésével a székely népköltészet egy nagy szelete a felejtés homályából újra visszakerült a használók kezébe.

S higgyük azt, amit Olosz Katalin a kötet előszavának utolsó mondatában megfogalmaz: „Bízunk abban, hogy valóra válik Kriza János legmerészebb álma: napvilágot lát a *Vadrózsák* harmadik kötete is – és nem újabb másfél évszázad múltával!”

Miért épp Olosz Katalin vállalkozott erre a munkára?

Olosz Katalin 1963-ban végezte el a magyar nyelv- és irodalom szakot a Babeş-Bolyai

¹⁹ Ezen a napon került sor a kötet bemutatására Kolozsvárt.

Tudományegyetemen,²⁰ 1963-ban a marosvásárhelyi pedagógiai főiskola alkalmazta gyakornokként, ahol 1966-ig dolgozott. 1967-től a Román Akadémia Marosvásárhelyi Társadalomkutatói Központjának volt kutatója. Az 1960-as évektől gazdag és sokszínű tudományos tevékenységet folytatott, levéltári forrásokat elemző és komparatistikai tanulmányai szaklapokban láttak napvilágot. Évtizedeken keresztül kutatta a 19. század második felében meghirdetett gyűjtőmozgalmakat, azok résztvevőit, az archívumokban kéziratos formában maradt és a korabeli sajtóban közzétett eredményeit.

1972-ben *A kecskés ember* címmel közzétette Kolumbán Istvánnak a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság pályázatára 1898-ban beérkezett, udvarhelyszéki népmeséket tartalmazó pályamunkáját.²¹ 2009-ben két jelentős kötet került ki Olosz Katalin műhelyéből: a kolozsvári unitárius főgimnáziumi tanár, Kanyaró Ferenc Rédiger Ödön nevű diákjának 1894–1896 között Szabédon végzett gyűjtését *Ne mondd, anyám, főd átkának... Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895–1896* címmel jelentette meg.²² A másik, *Szabó Sámuel: Erdélyi néphagyományok 1863–1884* című kötet²³ pedig a marosvásárhelyi, majd a kolozsvári református kollégium tanára által irányított diákköri gyűjtések szöveganyagát gyűjtötte össze. Olosz Katalin találta meg, azonosította és tette közzé Zajzoni Rab István naplójegyzeteit és fiatalkori írásait. *A rókaszemű menyecske* címmel 2005-ben Kovács Ágnes ketesdi mesegyűjtését gondozta.²⁴ Jelentős vállalkozásnak bizonyult a *Ha folyóvíz volnék* című, a népi líra szövegeiből készült antológia,²⁵ majd 2006-ban a Faragó József balladaválogatását tartalmazó *Régi erdélyi népballadák* című kötet.²⁶

Amikor 2011-ben a Magyar Néprajz és Antropológia Intézet keretében életpálya-interjút készítettünk Olosz Katalinnal, kutatói pályája meghatározó közegéről, a levéltárakról a következőt nyilatkozta: „nagyon szép napok – hetek – évek voltak azok.[...] Nagyon izgalmas, sok örömet hozó munka volt. Hálás vagyok a sorsnak, hogy részem lehetett benne.” A levéltárak titkainak ismerője, a 19. századi gyűjtőmozgalmak tagjainak bizalmas barátja, tisztelője, gyűjtők és kéziratok sorsának ismerője.

Irodalom

ALEXICS György

1897 Vadrózsapör. *Ethnographia*, VIII. 73–88., 184–192., 279–290., 362–377.

²⁰ Terepmunkájának eredményeit záródolgozatában foglalta össze. Olosz 1969. Megjelent: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. (A szövegeket maga, a dallamokat Almási István rendezte sajtó alá). Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest. 1969.

²¹ Olosz 1972.

²² Olosz 2009.

²³ Olosz 2009a.

²⁴ Olosz 2005.

²⁵ Olosz 1982.

²⁶ Faragó – Olosz 2006.

FABRE, Daniel (dir.)

- 2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

FARAGÓ József

- 1971 Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János*. 57–176. Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó.

FARAGÓ József – OLOSZ Katalin

- 2006 *Régi erdélyi népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József és Olosz Katalin gondozásában, bevezető tanulmánnyal, utószóval és jegyzetekkel. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

KRÍZA Ildikó (szerk.)

- 1982 *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KRIZA János (szerk.)

- 1911 *Vadrózsák*. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XI–XII.) Budapest: Athenaeum. /Székely népköltési gyűjtemény I–II./
- 1943 *Vadrózsák*. A bevezetőt írta Gunda Béla. Jegyzetekkel ellátta György László. Budapest: Magyar Népművelők Társasága.
- 1943a. *Vadrózsák*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Viski Károly. Budapest: Bibliotheca. /Székely népköltési gyűjtemény I–III./
- 1975 *Vadrózsák. Kriza János népköltési gyűjteménye*. Gondozta és az előszót írta Faragó József. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, (Második, kiegészített kiadás 2002-ben.)
- 1987 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Budapest: Akadémiai Kiadó., (Reprint kiadás.)
- 1863 (2011) *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Szerkeszti Kriza János. Kolozsvártt. (Hasonmás, jubileumi kiadás. Sepsiszentgyörgy: Kovászna Megye Tanácsa.),

KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób

- 1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Budapest, 1882. /Magyar Népköltési Gyűjtemény III./

NÉMETH G. Béla

- 1982 A Vadrózsa-pör és Arany. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. 69–78. Budapest: Akadémiai Kiadó..

OLOSZ Katalin

- 1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. (A szövegeket maga, a dallamokat Almási István rendezte sajtó alá). Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- 1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék*. Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi Olosz Katalin. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- 1982 *Ha folyóvíz volnék. A magyar népi líra antológiája*. Válogatta, az előszót írta és a függelékét összeállította Olosz Katalin. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca. 1982. /Tanulók Könyvtára 240./
- 2005 *A rókaszemű menyecske*. Kovács Ágnes ketesdi népmesegyűjteménye. Gondozta, bevezetővel ellátta Olosz Katalin. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

- 2009 *Ne mondd, anyám, főd átkának... Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895-1896.* Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. / Kriza Könyvtár/
- 2009a. *Szabó Sámuel: Erdélyi néphagyományok. 1863-1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Budapest – Marosvásárhely: Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó.
- ONG, Walter J.
- 1998 A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* 143–166. Budapest: Áron Kiadó.(Eredeti kiadás: 1986)
- REDFIELD, Robert
- 1956 *Peasant Society and Culture.* Chicago: University of Chicago Press.
- RITOÓK Zsigmond
- 1975 Fokozatok a görög epika fejlődésében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom VIII. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve,* 107–116.
- SZAKÁL Anna
- 2012 *„Igy nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház.

Keszeg Vilmos

Egyetemi tanár, Torda - Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem

e-mail: vkeszegv@gmail.com.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Laura Pop: Interferențe culturale în obiceirile funerare din județul Mureș (sec. XIX-XX.) [Kulturális interferenciák a Maros megyei temetkezési szokásokban (XIX-XX. sz.)], Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013, 451 p.

Tasnádi Zsuzsanna

Pop Laura doktori disszertációjának átdolgozott változataként jelent meg ez az összefoglaló munka, amely komplex módon mutatja be egy multikulturális terület temetkezési szokásait.

A szerző, kutatásait a romániai Maros megyében végezte, amely történetileg, földrajzilag és kulturálisan is egy nagyon heterogén területet képvisel: középső és keleti része Székelyföldhöz, déli része pedig Szászföldhöz tartozik és több kisebb tájegységre tagolódik: Kelemen-havasok alja, Görgény-völgye, Felső-Maros mente, Nyárád-mente, Kis-Küküllő és Nagy-Küküllő mente. Lakossága különböző nemzetiségű (románok, magyarok, németek, románok) és vallású (ortodox, görög-katolikus, római katolikus, református, lutheránus) közösségekből tevődik össze. A szerző az összehasonlító kutatások módszerével dolgozva a téma egyik legfontosabb szempontjának tekintette, hogy a román közösségek szokáscselekvéseit a szomszédos etnikai és vallási közösségek függvényében vizsgálja, viszonyítási pontokat, kulturális interferenciákat keresve. A téma szerencsés választásnak bizonyult, mivel a temetési szokások finom átmenetei jól illusztrálják a folyamatos változást, a szokáselem-átvételeket és az egyes felekezeti-etnikai közösségekhez köthető állandó sajátosságokat is. A műben a felhasználásra kerülő írott és szóbeli források sokrétűek; a történeti források írott anyagai, a 18–19. századi népegészségügyi kéziratok, a kézíratos rítusszövegek, a terepmunkán készített interjúk, valamint a jogi és törvényi szabályozások kigyűjtései adták a nyersanyagot a kutatáshoz. A kötet időintervalluma a címben megfogalmazottak szerint a 19–20. századot öleli fel, de a munka alapvetően a mai szokásokból merít. A kutató az 1995–2008 között végzett terepmunkáit hasznosítja melyek jó értelmezési keretet adnak a szokáselemek magyarázatához.

A román, magyar, szász kutatástörténeti előzményeket jól ismerve rávilágít arra, hogy a románoknál a latin örökségre utaló nyomok keresésével kezdődtek az első szokásleírások és csak a 20. század közepétől jelennek meg az erdélyi etnikumok kulturális kölcsönhatásait vizsgáló munkák, mint például Kós Károly és Gazda Klára tanulmányai. A temetkezési szokások elméleti és módszertani eredményeit bemutatva a francia szociológiai és etnológiai iskolán nevelkedett kortárs román kutatók anyagait is számba veszi. Pop Laura a francia funkcionista szemléletből kiindulva, a temetkezési szokásokat Arnold Van Gennep nyomán, mint átmeneti rítusokat vizsgálja. A természetes és a tragikus haláleseteket három csoport köré rendezi: a halottal, a családdal és a közösséggel kapcsolatos szokások, cselekmények köré. Külön fejezetben elemzi a halál előjeleit, a virrasztást, a temetéskor használt kellékeket, a temetkezés forgatókönyvét, a halotti tort, a megemlékezést és a temetés utáni rítusokat. A családról szóló elemzés bemutatja a rokonsági és nem rokonsági rendszerek, valamint a szomszédsági viszony és az egész falu szerveződését és működését a temetés során. A tragikus módon elhunytak köré szerveződő rítusokat a keresztleletlenek, a tragikusan elhunyt fiatalok, a háborús áldozatok és az öngyilkosok temetkezési szokásaiban mutatja be. A házasság előtt elhunyt fiatalok temetésénél, a „halott fiatal lakodalmáról” izgalmas leírásokat kapunk a temetés során alkalmazott „esküvői” kellékek használatáról. Megállapítja, hogy a fekete helyett a fehér lobogók használata a 19. században a román, magyar és szász temetéseken egyaránt megtalálhatóak, akárcsak a zenészbanda kísérete. A fiatalok temetkezési szokásaiban számtalan archaikus elem leírását adja, így példá-

ul a vőfélyek szerepét a görényhodáki román temetéseknél, a koporsóvivő lányokat Mezőszokolon, vagy a szászok céhegyleti múltjából fennmaradt halott legénybúcsúztató szokást Zágorban.

A halállal kapcsolatos szokás- és rítuscselekményeket vizsgálva feltárulnak olyan szertartással kapcsolatos elemek és szabályok is, amelyek nem evidensek. Ilyen például a románoknál a halottnak szóló áldozatok és a halottól való ajándékok (*pomana* és *pomeni*) nagyon bonyolult és szabályozott rendszere, amely a halott és az élők közötti kommunikációt szolgálja a privát és a nyilvános szférában. Míg a magyar közösségeknél ez kevésbé elterjedt, a románoknál ajándékot kapnak a halottvivők, sírásók, rokonok, násznagyok, a falu szegényei, az egyház, az egyházi emberek, a pap, sőt az egész résztvevő közösség, de ezeknek határozott helye, ideje és módja van. Az írott történeti források jól utalnak e szokások üldözésére mint a babonáság és a régi pogánykultusz maradványai, de a 19. században meglévő áldozati tárgykészlet a 20. századra sem változott és a románoknál sokkal összetettebb mint a magyar vagy szász közösségekben. A román temetkezési szokásokban ez legjobban a szöttek törülköző kendők sokféle funkciójában mutatkozik meg. A szerző a halottól való adományok kapcsán elemzi a templomok donátori feliratait, melynek során kiderül, hogy a halott rokonai által adományozott egyházi könyvek, ikonok, templomi berendezések, harangok is a halott érdekeit szolgálják és a halott örök emlegetésére szólnak (*veşnica pomenire*).

Az összehasonlító kutatás nemcsak a közös multikulturális elemek megragadására alkalmas, hanem a sajátos elemek bemutatására is. Erre kiváló példa a halottal elhelyezett pénzérmék (kézben, zsebben, koporsóban) mely szokáselem leginkább a románoknál maradt meg, a református közösségekben ezt a személyes tárgyak helyettesítik. A temetési kellékek tanulmányozásánál jellegzetes tárgyat jelent a románoknál a halott feldíszített fája (kendővel, madárral, kaláccsal) mely a néphit szerint a halott mennyországba jutását segítette elő. A sírjelek vizsgálatánál a szerző részletesen tárgyalja a magyar fejfa kutatásának történetét, a romantika korának kopjafa elméletét és közli a különböző véleményeket a magyar fejfa eredetével kapcsolatban, utal elterjedésére, mint nemzeti szimbólum. Összehasonlítja a románok antropomorf kereszt alakú fejfáját a Maros megyei magyar fejfákkal és a motívumok szintjén, megállapítja a román és magyar fejfák közös jellemző díszítőelemeit, de a faragó mesterekről, készítőkről és a díszítmények előképeire, párhuzamaira nem terjed ki a kutatás.

A vizsgálat során az egyén és közösség vallásos, lelki, szociális, gazdasági, jogi, egészségügyi megnyilatkozásai is előtérbe kerülnek. Az etnikus és felekezeti interferenciák mellett ugyanabban a kulturális környezetben másfajta találkozási pontok is léteznek és ezek is körvonalazódnak, például a vidék-város, vallás-néphit, köz és a magánszféra találkozása során. Pop Laura arra a következtetésre jut, hogy egy multikulturális régióban nem annyira nemzetiségi különbségek mutathatók ki, hanem inkább más szempontok játszanak közre: vallásos, törvénykezési, földrajzi, szociális, gazdasági, stb. Elég csak egyetlen példára utalni. A román és a szász temetésen a halott koporsóját lezárják a házból való kihozatal előtt, a románoknál nem, sőt van a hol a sírhelyig nyitottan, viszik. Ennek egyetlen magyarázata az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia törvényben szabályozta ezt már a 18. század végén, a románoknál ennek tiltása napjainkig nem történt meg.

Megállapítása szerint ott, ahol a rokonsági rendszer a fő meghatározó a település szerkezetében és a temető rendjében, ott a temetési szokások nem csupán a halállal szembeni mágikus magatartásformákat jelentik, hanem praktikus védekezések, a túlélést segítő cselekmények. Ezt legjobban a családi, rokonsági, közösségi összetartozás mutatja, amely a halál által előidézett krízis legyőzésére hivatott. Míg a francia etnológiában Philippé Ariès kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy a halállal kapcsolatos rítusokban egyre inkább deszakralizálódás figyelhető meg, a román falvak temet-

kezési szokásaiban ez nem annyira nyilvánvaló és aktívan működik az elhalálozott családja iránti közösségi szociális szolidaritás is.

A szerző maradéktalanul tájékozódott az általa terepen is vizsgált vidéki települések temetkezési szokásait tekintve, elméleti és módszertani szempontból is jelentős eredményeket mutat be, megállapítva, hogy gyakran inkább a helyi lokális identitások hatása érvényesül egy-egy mikrokörnyezeten belül. Az összehasonlító vizsgálat alkalmas a közösségek közötti folyamatos kölcsönhatások bemutatására, a kutatott terület jellegzetességeinek megállapítására valamint az etnikus specifikus elemek meghatározására is. A könyv színes és fekete-fehér képanyagát múzeumi műtárgyak fotói, archív fényképek (Maros Megyei Múzeum, Kolozsvári Folklór Archívum, Szászrégeni Néprajzi Múzeum), és a helyi gyűjteményekből származó, terepen készített felvételek, családi képek gazdagítják. A melléklet 56 adatközlő adatait, 19 darab részletes interjút, helyi kifejezések, archaizmusok jegyzékét és kézíratos temetési énekek reprodukcióit is tartalmazza.

A mágikus erejű pap. Szerepek és helyzetek. Válogatta és sajtó alá rendezte Czégényi Dóra. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 548 p. /Emberek és kontextusok 11./

Tánczos Vilmos

Czégényi Dóra új könyve arról a hiedelemtudásról, valamint az ehhez kapcsolódó hiedelemgyakorlatról szól, amely a romániai magyarság körében az ortodox román papok mágikus tevékenysége körül kialakult. A szerző a kiadványt – igen szerény módon – mindenekelőtt forráskiadványnak szánta: „A forráskiadvány célja az eddig nyomtatásban, szétszórta megjelent, illetve kiadatlan kéziratokban fellelhető népi szövegek egységes közzététele, ezáltal a romániai magyar társadalom egyik jellegzetes hiedelemhasználati habitusának adatolása” – írja a kötet bevezetőjében (11. oldal), de voltaképpen olyan összetett munkáról, nagyszabású szintézisről van szó, amely a szövegadatbázis mellett átfogó, a kérdés minden lényeges vonatkozását taglaló értelmező tanulmányt, könyvészetet és egyéb fontos mellékleteket is tartalmaz.

A román paphoz fordulás jelensége régóta kutatott a magyar néprajztudományban. Az 1850–1950 közötti időszakban Moldován Gergely, Jankó János, Györffy István, Vajkai Aurél foglalkoztak ezzel a széles körben elterjedt népi gyakorlattal, a 20. század második felében pedig Albert Ernő, Bosnyák Sándor, Salamon Anikó, Csögör Enikő, Virág Magdolna és mások voltak a téma kutatói. A jelenség tudományos megítélése terén Keszeg Vilmos mezőségi kutatásai jelentettek fordulópontot az 1990-es évek közepén, aki disszertációjában (*A mezőségi magyar hiedelemrendszer szerkezete*. Kolozsvár, BBTE, 1995), egyik nagyobb lélegzetű tanulmányában (*A román pap hiedelemköre a mezőségi folklórban*. *Ethnographia* CVII. 1996. 335–369) és mindenekelőtt a *Mezőségi hiedelmek* című kötetében (Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1999) a román papot *hiedelemként* határozta meg, leírva egyszersmind a hiedelemkör kikövetkeztethető szemantikai modelljét. Ezt követően, illetve Keszeg Vilmos ekkor megjelent munkáival párhuzamosan az idősebb kutatók közül Balázs Lajos (Csík), Gagy József (Székelyföld), Halász Péter (Moldva), Tankó Gyula (Gyimes), Takács György (Gyimes) és mások is foglalkoztak ezzel a témával, de nagyon jelentősek a fiatal Keszeg-tanítványok (Balássy Enikő, Czégényi Dóra, Fodor Attila, Kinda István, Komáromi Tünde, Peti Lehel, Salló Szilárd, Soós-Párhonyi Tímea), valamint az ugyancsak fiatal magyarországi kutatók (Derjanecz Anita, Gatti Beáta, Lajos Veronika) és tanáraik (Pócs Éva és mások) gyűjtései, tudományos eredményei is. Mennyiségileg a leggazdagabb és területileg is a legkiterjedtebb, gyakorlatilag a teljes jelenkori Erdély területét átfogó gyűjtést az utóbbi két évtizedben Magyar Zoltán végezte.

Czégényi Dóra most megjelent összegző kötete szerkezetileg három jól elkülöníthető egységre tagolódik. A *Szöveggyűjteményt* (15–330. oldal) a szerző által „utószónak” nevezett értelmező tanulmány (*A román pap hiedelemköre a magyar népi kultúrában*, 331–414. oldal) követi, majd a kötet a mintegy másfélszáz oldal terjedelmű (415–548. oldal), igen alapos munkával összeállított filológiai apparátussal (forrás- és irodalomjegyzék, mutatók stb.) zárul.

A *Szöveggyűjtemény* nyolc fejezetet tartalmaz, amelyek alfejezetekre és olykor ezen belül is alárendelt kisebb fejezetekre tagolódnak. A nyolc fejezet közül az első hét a román pap alakjával kapcsolatos (1. *A pap alakja és életvitele*. 2. *A pap tudományszerzése*. 3. *A pap habitusa*. 4. *A pap megítélése*. 5. *A pap tevékenysége*. 6. *A pap fizetése*. 7. *A pap halála*), a 8. fejezet viszont mintegy 20 oldal terjedelemben a más felekezetű papoknak, illetve közvetlen hozzátartozóiknak tulajdonított hasonló mágikus-vallásos tevékenységekkel foglalkozik. Megjegyzendő, hogy a román pap tevékenységét (áld, megszentel, családi együttélési problémákat megold, jósol, „ellát”, gyógyít, exorcizál, istenítéletet közvetít, ártatlan emberre rontást közvetít stb.) bemutató 5. fejezet mintegy 240 oldal terjedelemben (55–295. oldal) tárgyalja a szóban forgó témát és így meggyőző részletességgel mutatja be a hiedelemkör teljes szemantikai modelljét.

A szöveggyűjtemény megszerkesztésének legnagyobb megoldandó problémáját egyfelől magának a fenti tipológiának a megszerkesztése (fejezet, alfejezet, ezeken belüli további alegységek), másfelől a rendelkezésre álló gazdag néprajzi anyag konkrét besorolása jelentette. A besorolás fő elve az adott szövegegység központi motívumának kategorizációs szemponttá való emelése volt. Ennek alapján a szerzőnek sikerült olyan logikus, jól áttekinthető rendszert alkotnia, amelyben a teljes anyag adekvát módon elhelyezhetővé vált, úgy, hogy minden hiedelemszöveg csak egyszer szerepeljen az adatbázisban. Ezt megvalósítani kétségkívül nehéz volt, hiszen a besorolandó szövegek igen változó terjedelműek: a kötetben az egyszerű díte típusú közlések mellett bőven szerepelnek több oldal terjedelmű memorat jellegű szövegek és ugyancsak több oldalas gyűjtési interjúk is, amelyek szemléletesen tanúskodnak a hiedelemszövegek pragmatikai kontextusáról (utóbbiak főleg Czégényi Dóra saját gyűjtésű szilágysági szövegei). A kötet a teljes ún. „jelenkori Erdély” (a demográfus Nyárádi R. Károly terminusa) területéről tartalmaz hiedelemszövegeket, tehát ilyen tekintetben is igazi reprezentatív gyűjteménynek tekinthető.

Az „utószónak” nevezett *A román pap hiedelemköre a magyar népi kultúrában* című nagy tanulmány első részét a szerző „nyelvtörténeti” jellegűnek nevezi (331–339. oldal), de ebben az esetben is jóval többről van szó: a *pópa*, *kaluger*, *berbetel* stb. szavak etimológiáját, szemantikai jelentéseinek alakulását taglaló alfejezet voltaképpen igen izgalmas művelődéstörténeti bűvárkodás a 16. századtól rendelkezésünkre álló, különböző műfajiságú történeti forrásokban (boszorkányperek anyagai, törvénykezési iratok, levelek stb.), a 19. század közepétől datálható népköltészeti gyűjtésekben, a honismereti irodalomban, valamint természetesen a román pap alakjának dokumentálásával és értelmezésével készült magyar néprajzi leírásokban és az értelmező jellegű néprajzi szakirodalomban.

Az ezt követő kutatástörténeti alfejezet (340–397. oldal) a témára vonatkozó történeti adatokat és magyar nyelvű tudományos publikációkat ismerteti, úgy, hogy az ugyancsak igen gazdag román néprajzi szakirodalomra lábjegyzetben hivatkozik. Ezt az eljárást az indokolja, hogy a kötet egésze úgy tekint a román papra, mint az erdélyi és moldvai magyar hiedelemrendszer szerves részét képező hiedelemlényre.

Az értelmező tanulmány harmadik része (351–413. oldal) „azt a szövegvalóságot taglalja, amely a hiedelemképzetekből kirajzolódó papfigura cselekvéskörnyezetére nyújt rálátást” (332. oldal). Ebben a fejezetben érhető tetten leginkább az az elméleti-módszertani elkötelezettség, amely Czégényi Dórát

a Keszeg Vilmos-féle kolozsvári kontextualizáló-pragmatikai tudományos paradigmához kapcsolja, és amelyre a kötet alcíme is (*Szerepek és helyzetek*), valamint az *Emberök és kontextusok* könyvsorozatszám is egyértelműen utal. E szemlélet jegyében Czégényi Dóra úgy tekint a *Szöveggyűjtemény*ben közreadott hiedelemszövegekre, mint amelyek mindenekelőtt a román pappal kialakított viszonyok társadalmi kontextusára és egyszersmind emberi dimenzióira mutatnak rá, vagyis – kutatói szemszögből – mindenekelőtt ezeket „hivatottak” megvilágítani. Az elemzés választott szempontjai (a paphoz fordulás oka, módja, a pap alakja, tevékenysége stb.) ugyancsak ezekre a társadalmi körülményekre irányítják a figyelmet. A kontextualizáló pragmatikai paradigma iránti elkötelezettség magyarázza, hogy az értelmező tanulmány viszonylag kis terjedelemben (*Hasonulások és elkülönülések*, 411–413. oldal) foglalkozik a román pap és a hozzá tipológiailag közel álló egyéb hiedelemként (boszorkány, gyógyító, jó, garabonciás, tisztátalan stb.) kapcsolatával, azaz a kontamináció és affinitás izgalmas jelenségeivel. A kötetzáró fejezetben felvillantott ilyen esetek kapcsán ismételt elgondolkodhatunk azon, hogy a román papot mint adott szemantikai modellel rendelkező hiedelemként kell-e felfognunk vagy pedig a román pap hiedelemkörében bizonyos – más hiedelemként, sőt más vallású papokhoz is kapcsolható! – mágikus hiedelemfunkciók (idővarázslás, kiátkozás, istenítélet végrehajtása, exorcizmus, kár megtérítése, megszegyenyítés stb.) együttes megjelenéséről, sűrűsödéséről van szó.

A kötetet példás, gondosan megszerkesztett és nagy munkával összeállított filológiai apparátus zárja. Az 50 oldal terjedelmű *Forrás- és irodalomjegyzék* (415–464. oldal) a témakör eddigi teljes magyar könyvészetét tartalmazza mind a forrásmunkák, mind az értelmező szakirodalom tekintetében. A *Gyűjtőpontok, adatközlők és gyűjtők jegyzéke* (465–494. oldal) az erdélyi és moldvai csángó települések alfabetikus sorrendjében adja közre a néprajzi gyűjtések adatait, amit tájszójegyzék és magyar-román helynévjegyzék követ. A kiadványt záró, ugyancsak igen lelkiismeretesen megszerkesztett *Tárgymutató* (531–545. oldal) nagyon hasznos segítség azok számára, akik tudományos céllal akarják használni ezt a forráskiadványt. A mutató ugyanis a *Szöveggyűjtemény* és az elemző tanulmány kötetbeli oldalszámaira való hivatkozással címszövekként tartalmazza mind a hiedelemkör narratívumaiban előforduló jellegzetes népi kifejezéseket (tárgyak, személyek, rítuscselekmények, időintervallumok, térelemek stb.), mind azokat a tudományos szakterminusokat, amelyek a hiedelemkör értelmezésében szerephez jutottak.

A hosszú évek alapos kutatómunkájával összeállított, az eddigi kutatási eredményeket világos szerkezetű szintézisben, megbízható és teljes adatközléssel bemutató kötet olyan időtálló eredménye a magyar néprajztudománynak, amely nemzetközi viszonylatban is nagy érdeklődésre tarthat számot. Ezért kívánatos volna a szintézis jellegű kötet – esetleg kivonatos formában történő – angol nyelvű megjelentetése is, hogy ezek a hosszú időn át halmozódó tudományos eredmények valóban részévé legyenek az egyetemes folklorisztikának.

Magyar Zoltán: Mezőségi népmondák. Balassi Kiadó, Budapest, 2012. 666 p. 72 színes fénykép. /Magyar Népköltészet Tára XIII./

Czégényi Dóra Andrea

A „lassanként megdermedő népköltészeti örökség”-be (Magyar 2012: 132.) betekintést nyújtó kötet – a Szerző, s egyben sorozatszerkesztő által a Balassi Kiadónál korábban közreadott népköltészeti antológiákhoz (például *Gyimesi csángó népmondák*, 2003; *Kalotaszegi népmondák*, 2004; *A Szilágy-ság mondahagyománya*, 2007; *Alsó-Fehér megye mondahagyománya*, 2008; *Csinódi népköltészet*, 2009) hasonlóan – egy tájegység, az Erdélyi Mezőség epikus folklórhagyományából merít.

Magyar Zoltán, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, több mint két évtizede aktív folklórgyűjtő. A marosvásárhelyi Mentor Kiadónál megjelent két korábbi önálló kötetét (*Tetűbőr belezna*, 2007; *Erdélyi népmondák*, 2011) és a Vida Erikával közös (*Ördöngösfüzesi népmesék*, 2009) kiadványát is figyelembe véve, a mezőségi mese- és mondahagyomány kitartó feltárójának tekinthető.

A 2012-ben megjelent *Mezőségi népmondák* című, nagyrészt a 2002–2010 között 61 mezőségi településre kiterjedő terepmunka eredményét hozzáférhetővé tévő gyűjteménye is a tájegység mondavilágának nem előzmény nélküli ismeretét, feldolgozását tükrözi. Az 1600 szövegből álló korpusz mintegy 15%-át kitevő, a régió archív mondaanyagából, valamint más gyűjtők munkáiból származó „hiánypótló »vendégiszövegek«” (41. oldal) korábbi publikációkból, illetve a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivumában, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Kézirattárában, a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteiben, a Román Akadémia kolozsvári Folklór Intézetében és a Kriza János Néprajzi Társaság Archivumában fellelhető, kiadatlan kéziratokból beemelt textusok. Ezek, a mezőségi folklórgyűjtésben közreműködő Orbán Dániel, valamint a Szerző által nevesített korábbi gyűjtők (Balla Tamás, Bosnyák Sándor, Gál Péter József, Gazda József, Hints Miklós, Hoppál Mihály, Keszeg Vilmos, Kós Károly, Kresz-Guther Ilona, Nagy Olga, Vő Gabriella, Wass György és Zsigmond Győző) mellett a kolozsvári BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén képzett fiatal kutatógeneráció (például Both Zsuzsa, Kulcsár Ildikó, Poenár Rus Éva, Székely Csilla Katalin, Tatár Erzsébet) recens terepmunkájának eredményeit is láthatóvá teszik.

A kötet analitikus jellegű bevezetőjében (27–132. oldal) a tájegység történeti-földrajzi bemutatását a mezőségi népi kultúra kutatás- és tudománytörténeti áttekintése egészíti ki. A gyűjtés során szerveződött és a rendszerezés, feldolgozás által elkülönített nyolc tematikus tömb általános, majd részletes tárgyalását is felvállaló tanulmányt a terepmunka idő- és térkoordinátáit körvonalázó kutatói narratíva kíséri.

A kötet gerincét képező második szerkezeti egység (135–586. oldal) a szövegfolklorisztika módszertani paradigmájában kidolgozott rendszerezési modellhez rendeli hozzá a gyűjtés során felszínre került folklóryanagot. Tartalmiságuknál fogva így különül el a 22 (1,5%) *eredetmagyarázó*, 463 (29%) *történeti*, 236 (15%) *helyi*, 91 (5,5%) *bűn és bűnhődés*, 69 (4,5%) *betyár*-, 113 (7%) *kincs*- és 606 (37,5%) *hiedelemmonda*. Az eredetmagyarázó mondák egyrészt népi kozmogónia-töredékek, másrészt a természeti jelenségek (például a szivárvány, a földrengés és a vihar), valamint az egyes növények és állatok jellemzőire magyarázatot kereső, illetve az emberi világ esetlegesen is meghatározott részleteit (például a bockorhasználat vagy az erdélyi táncok eredetét) felvillantó szövegek. A vallási ellentétek hangsúlyos tematizáltságának hiánya, valamint a kuruc kor mondavilágának szegényessége ellenére, a történelmi korokhoz és szereplőkhöz társuló regionális tudás a magyar népi emlékezet fő csomópontjaival egybeesőnek mutatkozik. A helyi mondák tematikai változatossága mellett viszont feltűnő, hogy míg a bűn és bűnhődés témacsoportba sorolt szövegek a román népi kultúra erőteljes hatásáról tanúskodnak, a folklórhőssé válás tendenciáit felmutató betyármondák nagyrészt egy személy (Rózsa Sándor) vonzásköréhez tartoznak, így az interetnikus kapcsolatokat sejtető más betyáralakok (például Pintye, Bukur és Bósuta) felbukkanása nem szignifikáns. A többnyire történelmi vonatkozású helyekhez fűződő kincsmondák, ahogyan a természetfeletti erejűnek vélt személyeknek tulajdonított mágikus tudást és tevékenységet taglaló 590 hiedelem- és 15 ál-hiedelemmonda is, a mezőségi mondavilág tájspecifikusságát hangsúlyozza.

A néprajzi érdeklődés homlokterébe viszonylag későn, az 1930-as években bekerülő Mezőség „magába zárkózó világát” (27. oldal) sajátosan felfedő mondakorpusz 285 interjúalany és további 32

nevesített adatközlő ismereteit és képzeit tükrözi. A „százak és századok tudását, érzéseit, sejtéseit” (132. oldal) exponálni kívánó kötet áttekinthetőségét és értelmezhetőségét a *Függelékben* (597–666. oldal) rendszerezett hat jegyzék és mutató könnyíti, míg a mezőiségi tájat és embert, valamint a gyűjtés kontextusát a kötetzáró hetvenkét kép szemlélteti.

Gráfik Imre – Turbéky Dénes – Széki Soós János: Széki lakodalom. Varga Sándor: Szék község honismereti bibliográfiája. Szerk: Árendás Péter. Hagyományok Háza, Budapest, 2014. 232 p.

Gatti Beáta

Martin György élő táncörtörténeti múzeumnak nevezte az erdélyi Mezőségen, Kolozsvártól mintegy 40 kilométerre északkeletre fekvő, földrajzilag és társadalmilag is sokáig elszigeteltnek mondható Szék (románul Sic) települését (Martin György: *Szék felfedezése és tánc hagyományai*. Tánc tudományi Tanulmányok 1980–1981. 239–277.) Ebből (is) adódóan, az archaizmusokat keresve az 1940-es évektől zajlottak néprajzi, azon belül is elsősorban szöveg-, tánc- és zenefolklorisztikai gyűjtések a településen. A 20. század során ugyanis a falu a Mezőségen és Kárpát-medencében is egyedülálló módon „zárkózott be a hagyományaiiba”. Ugyanakkor a hagyományos hétvégi táncalkalmak eltűnése szinte egybeesett az 1970-es évektől kibontakozó revival tánc házmozgalom, amelyre éppen a falu tánc kultúrája szolgált mintául. Innentől kezdve Szék folkloristák, amatőr gyűjtők, népzeneészek, táncosok kultusz helyévé, gyűjtések, később tánc táborok autentikusnak tekintett helyszínévé vált. A település nem pusztán a tánc házmozgalom origójául szolgált, hanem ezzel együtt sok tekintetben szimbolikus jelentéseket hordoz, amelyek az identitással (és az autenticitással) kapcsolatos diskurzusokat, kulturális gyakorlatokat és reprezentációkat legitimálnak, erősítenek. Mindez azt is eredményezte, hogy Szék sok tekintetben a Kárpát-medence egyik legjobban kutatott településének tekinthető. Azonban az elszórtn megjelenő tudományos igényű közlések, önálló kötetek, archívumokban található vagy magánkézben levő amatőr gyűjtések sokasága ellenére ezidáig nem jelent meg átfogó, monografikus igényű néprajzi–antropológiai jellegű munka a településről.

A 2014-ben kiadott *Széki lakodalom* című kiadványban közölt írások egy része már korábban napvilágot látott: az eredetileg 1980-ban lezárt kézirat egy rövidebb közleménytől eltekintve (Gráfik Imre: *Vers és szöveg változatok a széki lakodalomból*. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció I*. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. 121–132. Miskolc: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1992) hosszú évekig szerkesztőségek íróasztalfiókjában kallódott, majd 2000-ben jelent meg a Mentor Kiadó gondozásában (Gráfik Imre – Turbéky Dezső: *Széki lakodalom*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2000). A legújabb kiadás a korábbiakhoz képest tartalmában bővült, jellegében színesedett. Újdonság Varga Sándor bevezetője, amelyben röviden összegzi a 17. századtól napjainkig a települést érintő szociokulturális változásokat, kitérve a tánc házmozgalom szerepére és annak népszerűségéből adódó lokális hagyományörző tevékenységekre. Az ezt követő két fejezetben Gráfik Imre foglalja össze Szék történetét, majd a *Néphagyományok, szokások* című fejezetben kitér a széki viseletre, zenére, tánc kultúrára és a házasságkötési szokásokra. Majd Gráfik Imre és Turbéky Dénes részletesebben mutatja be a lakodalom egyes mozzanatait a kikeréstől a pártaváltságig. A korábbi kötethez képest újdonság, hogy ezt tíz széki lakodalmas dallam kottás közlése, majd Széki Soós János lakodalmakkal, zenészekkel kapcsolatos többnyire személyes visszaemlékezésein alapuló, az utolsó részben a változásokra is reflektáló, rövid esszéi követik. Némileg szokatlan szerkesztői koncepciót tükröz az, hogy ezek után a mellékletként szereplő CD-ROM tartalmát ismerheti meg az olvasó, amely Turbéky Dénes egy 1977-es és egy 1983-as lakodalom helyszíni hangfelvételeit (helyi zenészek hangfelvéte-

lei, vőfélyversek, templomi szövegek stb.) és fényképeit tartalmazza; így módon élőbbé teszi a lakodalmi leírásokat, közelebb hozza azokat az olvasóhoz. Ezt követően ötven oldalon keresztül Turbék Dénés kevésbé adatolt és igen rövid magyarázatokkal ellátott színes fotóit láthatjuk, amelyeken kisebb részben a széki mindennapokat, nagyobb részben a lakodalom egyes mozzanatait örökítette meg. Végül a legterjedelmesebb fejezetként 57 oldalon a Varga Sándor által összeállított *Szék község honismereti bibliográfiája* zárja az elsőre impozánsnak tűnő kiadványt, amely bizonyára hasznos kiindulási alapot jelent majd azok az olvasó számára a további kutatásokhoz, mind tudományos, mind pedig amatőr vagy táncos, népzenei jellegű érdeklődés szintjén. Fontos megjegyezni, hogy a kötet egy korábbi időszakban, elsősorban az 1970-es években megfigyelt hagyományanyagot mutat be. Ám a most másodközlésben megjelent tanulmányok a szerkesztő közreműködésének köszönhetően újabb lábjegyzetekkel egészültek ki, amelyek egy része bibliográfiai pontosításokat tartalmaz, kisebb mértékben pedig az azóta megfigyelhető változásokra reflektál.

Összességében elmondható, hogy egy sokszínű kötetet vehet kézbe az olvasó. A forráscsoportok sokfélesége (szöveges és kottás lejegyzések, fényképek, hangzóanyagok, személyes visszaemlékezések stb.), élővé teszik, közel hozzák a lakodalom szokásrendszerét az olvasóhoz; valamint a szöveges részekkel együtt egyaránt tükröznek émius és étikus látószögeket. Ugyanakkor a kötet beosztása kissé aránytalan, filológiai, adatolásában helyenként pontatlan. Szintén problematikus a leírtak kontextualizálása, illetve ennek hiánya. A bevezetőben és az első kiadáshoz képest kiegészített lábjegyzetekben ugyan a szerzők, szerkesztők röviden utalnak az elmúlt több mint harminc év során zajlott változásokra, így megjelenik az aktualizálás igénye, ez azonban elnagyolt és számos kérdést vet fel. Üdvözlendő az, hogy egy tudományos igényű munkában helyet kaptak „széki képeslapok”, a mindennapok világára reflektáló, émius megközelítésű (auto)biografikus dokumentumok. Az egyéni dimenzió, az alulnézeti perspektíva szerves részét képezheti egy szokásleírásra vállalkozó kiadványnak, azonban hasznos lett volna elhelyezni azt a kötet egészében, utalva az ilyen jellegű írások forrásértékére és a kapcsolódó kutatási kérdésekre. Nem sokat tudunk meg a szerzők által végzett kutatás módszertanáról, valamint az etnográfia leírások is az általánosabb leírás szintjén maradnak, hiányoznak a finomabb megfigyelések és az értelmezések. Ismerve a táncházmozgalom nemzetközi népszerűségét, hasznos lett volna egy idegen nyelvű összefoglalót csatolni a kötethez. A kötet újrakiadása tudományos és honismereti vagy a táncházas érdeklődés miatt is indokoltnak tekinthető. A filológiai pontosítások, tartalmi kiegészítések ellenére mégis hiányérzete lehet az olvasónak: a kötet egészéből implicit módon inkább a népi kultúra idealisztikus képe olvasható ki, mintsem a széki házasságkötési szokások sűrű leírása, a változásokra is reflektáló értelmezése – annak ellenére, hogy ezt mind a szakma, mind a tágabb olvasóközönség hasznosítani tudná.

Szék a táncházmozgalom mítoszának szerves része. Évtizedek óta folkloristák, táncosok, zeneszerek szinte folyamatosan jelen vannak a faluban, de vendégmunkásként dolgozó székiekkel ugyanúgy találkozhatunk a nagyvárosok táncházaiban. Mindez – értelemszerűen más jelentős, 20–21. századi változásokkal együttesen – számos változást, hangsúlyeltolódást eredményezett mind a székieknek, mind a nem székieknek a lokalitáshoz és a hagyományokhoz való viszonyulásában, az ebben betöltött szerepekben (például a kezdeményező, a kultúrát megrendelő személyében), abban, hogy egy-egy esemény milyen funkciókat tölt be a helyi közösség életében, a szokások rendszerében. A folklórt (gyakran esztétikai és értéktelített kritériumok, elvek mentén) aktualizáló folklorista tevékenysége, valamint a folklorizmus jelenségei visszakérülve óhatatlanul hatással vannak a helyi közösség saját magáról forgalmazott képére, saját múltjukhoz való viszonyukra és folklór jellegű tudásukra. Izgalmas kérdés lehet jelen kötet későbbi, helyi recepciója, ahogyan az 1980-as évektől do-

kumentált változások néprajzi-antropológiai vizsgálata is. Mindehhez, illetve a korábban már említett monografikus igényű munkához jó alapként szolgálhat a *Széki lakodalom*. Ugyanakkor haszonnal forgathatják azok is, akik többet kívánnak megtudni a település néprajzáról, művelődéstörténetéről; de Szék táncházmozgalomban elfoglalt helyéből adódóan a kötet szélesebb társadalmi érdeklődésre is számot tarthat.

Könczei Csongor (szerk.): Az erdélyi magyar táncművészet és tánctudomány az ezredfordulón I. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2010. 131 p.

Uő. (szerk.): Az erdélyi magyar táncművészet és tánctudomány az ezredfordulón II. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2014. 195 p.

Kovács Dóra

A kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet rendezte meg 2009-ben az *Erdélyi tánc hagyományok és a tánc nemzetközi világnapja* című konferenciát, amelyen az elhangzott előadások továbbgondolásából született tanulmányok 2010-ben Könczei Csongor szerkesztette egybe *Az erdélyi magyar táncművészet és tánctudomány az ezredfordulón I.* című tanulmánykötetbe. 2014-ben azonos címmel jelentek meg a 2011-es *Tánc-Nyelv-Közösség a változó régióban* valamint a 2012-es *Táncalkalom, hagyományörzés, közösségi szórakozás, társadalmi jelenség – 35 éves az erdélyi tánc ház* című konferenciák szerkesztett előadásszövegei. A 2009-es konferencia és az abból készült tanulmánykötet az erdélyi magyar tánc kutatás létjogosultságát veszi gőrcső alá, illetve azt, hogy egyáltalán beszélhetünk-e erdélyi magyar táncművészetről. Ahogy azt a 2014-es könyv előszavában olvashatjuk, az első kötet nagy mérföldkőnek tekinthető, hiszen ebben olvashatóak az első tudományos igényű konferencia anyagai. A tanulmányok román fordításban is megjelentek, így a román érdeklődők is bepillantást nyerhetnek a szárnyait bontogató erdélyi magyar etnokoreológia helyzetébe.

A kötet első tematikus egységéből a jelenkori helyzetkép rajzolódik ki, amely javarészt az intézményesített táncművészeti oktatás problematikáját járja körül. Elsőként Laskay Adrienne a 17. századi iskolai drámaelőadásokból kiindulva boncolgatja a műtáncok színpadi előadásait. Őt követően Deák Gyula mutatja be röviden az Erdélyben működő hivatásos néptáncegyütteseket. Problémaként fogalmazza meg, hogy amíg a táncosoknak csak néptáncos ismereteik vannak, és egyéb táncművészeti képzésben nem részesülnek, addig sokkal színvonalasabb előadásokat sem tudnak színpadra vinni.

Uray Péter írásának középpontjába a színészképzést illetve a képzési tendenciákat állította, beleértve azok nélkülözhetetlen velejáróit: a mozgástechnikát, az akrobatikát, a mozgásművészetek és a harcművészetek technikáit. A kötet egyik kulcstanulmányában, Könczei Csongor a romániai magyar intézményesített felsőfokú táncművészeti oktatás bevezetésére tesz javaslatot, hiszen elmondása szerint a tehetséges autodidaktizmus nem helyettesítheti a szakképzést, továbbá, amíg nincs rendszeres, igényes táncoktató-képzés, addig minőségi műkedvelő táncélet sem lesz. A Magyar Táncművészeti Főiskola tantervének felépítését venné alapul, amely után Fügedi János mondja el aggályait a képzéssel kapcsolatban.

A második, a tánc kutatás Erdély vonatkozású eredményeit felsorakoztató fejezetet Karácsony Zoltán kezdi a filmes gyűjtések kritikai áttekintésével, ezt Pálffy Gyula Gerendkeresztúr táncait részletező cikke követi. Fügedi János tanulmányában leszögezi, hogy a tánc tudomány tánclejegyzés nélkül komolytalan, valamint kihangsúlyozza, hogy a kialakulóban lévő intézményes táncművész-képzésben megfelelő teret kellene biztosítani a táncnotációnak is. A kötet záró – egyben vitaindító tanulmányában Könczei Csilla a romániai magyar tánc kutatás helyzetét mutatja be a szocialista

érában. A kötet zárlataként tanulságos olvasmánynak bizonyul a kerekasztal-beszélgetés szerkesztett változata.

A 2010-ben publikált kötetre reflektálva 4 évvel később került kiadásra a folytatás, melynek deklarált célja, hogy további tanulmányokkal erősítse az erdélyi magyar tánc kutatás tudományos helyzetét.

A nyitótanulmányban – amely nem képezi szerves részét a kötet felépítésének – Anca Giurchescu nemcsak Martin Györgyre és a vele végzett közös munkára emlékszik vissza, hanem egyfajta kutatástörténeti kuriózumot is nyújt az olvasónak, adalékként a román-magyar néptánc kutatás viszonyrendszeréhez.

Könczei Csilla tanulmányában egy lehetséges egyetemes táncelméleti modell alkalmazhatóságát tárgyalja a nyelvi modell analógiájára. Sorban a harmadikként Karácsony Zoltán a kalotaszegi legényes egy, a tánc házmozgalomban kevésbé ismert előadásmódját járja körül. A kutatásokból kiderült, hogy a 19–20. század fordulóján csoportosan, később kettes formában járták a legényest, amelyet írásában részletesen elemez.

Varga Sándor tanulmányában a magyar táncfoklorisztika egyik nagy elmaradását igyekszik pótolni: a tánc házas turizmus egy erdélyi falura gyakorolt hatását veszi számba. Írásában nyomon követhetjük, hogy a “kemény” hagyományörzés Dombostelke mai tánc hagyományára, társadalmi kapcsolataira, kultúrájára gyakorolt hatása pozitív és negatív is egyaránt. Varga Sándor írásához kapcsolódva, Könczei Csongor az erdélyi falusi hagyományos tánc kultúra változásait vizsgálja a színpadi tánc művészet tükrében: napjaink egyik elterjedt jelenségével, a falvakban táncot visszatartó ún. “etno-tánc mesterek” tevékenységével foglalkozik.

A második tematikus egység a 35 éves erdélyi tánc házat és holdudvarát járja körül. Elsőként Pávai István adja a széki és a városi tánc ház komparatív vizsgálatát. Ebben a széki tánc szervezésének és lefolyásának részleteit ismerteti, valamint az ezt modellként használó városi tánc házakat, és a mintájukhoz képest bekövetkezett funkció változásait. A következőkben Simonffy Katalin tánc házzal való kapcsolatát olvashatjuk, amit elemezve a tánc ház televíziós reprezentációjának, az 1977-ben induló *KALÁKA* című ifjúsági műsor rendezésébe nyújt betekintést a szerző. Zakariás Erzsébet Simonffyhoz hasonlóan leginkább személyes emlékeit veszi számba, valamint a Vasas tánc ház hajdani légkörét kísérli meg bemutatni. A kötet zárásaként Könczei Csongor az erdélyi tánc ház történeti áttekintését, korszakolását tárgyalja, Pozsony Ferenc pedig a kialakulásának időbeli és térbeli kontextusáról ír.

Meglátásom szerint a két kötet elérte célját: bizonyítja, hogy az erdélyi magyar etnokoreológiának van létjogosultsága. A tanulmányokból kirajzolódó összkép alapján elmondható, hogy az erdélyi magyar tánc művészet érdemes úgy a szakma, mint a nagyközönség figyelmére.

Kinda István: Vőfély história. Egy évszázados vőfélykönyv Középjártáról. Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2012. 60 p. Illusztrált, színes fotómelléklettel.

Tóth Arnold

A népi írásbeliség forrásainak kiadása, népi kéziratos könyvek verses szövegeinek önálló kötetekben való megjelentetése nem szokatlan, de mégis ritka eseménye folklorisztikánknak. Vőfélyversek, halotti búcsúztatók és más rokon műfajok gyakran szerepelnek tanulmánykötetek, múzeumi évkönyvek, monográfiák lapjain, a külön kötetben kiadott (és bevezető tanulmánnyal, kommentárokkal, jegyzetekkel felszerelt) szövegkiadások száma azonban alig tucatnyi.

A Székely Nemzeti Múzeum néprajzosa, Kinda István által sajtó alá rendezett *Vőfély história* újabb kiadvánnyal gazdagítja a kéziratos folklórszövegek hiteles forrásainak sorát. Az erdővidéki

református székely falu, Középpajta 19. század végi, 20. század eleji lakodalmi verseit tartalmazza a közzétett kéziratos füzet. Négy szerző: Gyenge András, Gyenge Lajos, Szalad Albert és ifj. Gyenge András 1901–1939 között lejegyzett vőfélyrigmusai egy több generációs kéziratos alkotnak, amelyben az első szerző kezdeti, forgatókönyv típusú szerkesztésmódja később keveredik a szövegváltozatok egymást követő, asszociációs-lánc típusú lejegyzésével. A kötetben közzétett négy szövegközti fotón az eredeti kézirat lapjaiból láthatunk szemelvényeket. Ezek stabil kézírású, rendezett írásképpű, tudatos szerzőkre utalnak, jóllehet a versek strófákra tagolása hiányzik, és a rímes verssorok is helyenként áthajlanak egymásba, egyvégtében leírt szövegfolymaként megjelenítve az egyébként feszes verselésű felező tizenketteseket.

A bevezető tanulmány négy részből áll. Az első rész a *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikkei, illetve főként Keszeg Vilmos nyomán bemutatja a vőfélykönyv és a vőfélyvers fogalmát, legfontosabb műfaji jellemzőit. A második szakasz áttekinti a Székelyföld, szűkebben Háromszék és Erdővidék lakodalmi verseinek korábbi gyűjteményeit, szövegközléseit. A harmadik rész a középpajtai lakodalomról, a vőfélyi tisztségről és a kézirat sajátosságairól szól. Hangsúlyos a kézirat keletkezésére és a szerzők személyére utaló adatok (dátumok, névbejegyzések, kézírás) elemzése, ezáltal a vőfélykönyv, mint a népi írásbeliség egy jelenségének a bemutatása. A negyedik részben Kinda István a szövegközlés módját ismerteti. A sajtó alá rendezés során a többféle lehetséges megoldás közül a betűhív átírást választotta, azért, hogy a szövegek írásmódja, központosása, tördelése az eredeti írásképet minél eredetibb formában visszaadja. Előnye ennek a megoldásnak a hitelesség, ami a népi írásbeliség, írástudás, írásszokások kutatói számára aranyat ér. Hátránya a nehéz olvashatóság, ami a szövegek összehasonlító vizsgálatát elvégezni kívánó szövegfolkloristák dolgát kissé nehezíti majd.

A kiadványnak nem célja a szövegek elemzése. Ezért csupán néhány gondolattal, a teljesség igénye nélkül elvégzett rövid szövegvizsgálat alapján szeretné érzékeltetni a publikált vőfélyversek jellemzőit, értékeit. A közzétett 51 szövegnek majdnem fele búcsúztató, és kimagasló a tálalóversek aránya. Ez jól illeszkedik abba a folyamatba, ahogyan a lakodalom menetének egyszerűsödésével a 19. századi szokásmozzanatok rigmusai elmaradoznak, és a vőfély fő feladata a búcsúztatás és a vacsora vezénylése marad.

A versek több mint harmada, közel fele ponyvanyomtatványokról származó, onnan másolt és részben variált szöveg. Legfontosabb forrás a Bagó Márton-féle *Legújabb vőfények kötelessége* (első kiadása: Buda, 1855.) lehetett, amelynek egy későbbi, 1868-as múzeumi példányát említi is Kinda István a bevezetőben. A párhuzamok, szövegegyezések többsége ehhez a ponyvafüzethez köthető. Egy-két szövegpárhuzammal jelen vannak a Mátyus Péter, Vetrő Lőrinc, Tatár Péter nevével fémjelzett, a 19. században széles körben elterjedt további ponyvakiadványok is. A kéziratban található néhány olyan egyedi szöveg (az 53–57. oldalakon), amelyek a szerzők saját alkotásainak tekinthetők. A *képtelen ételsor* toposzát variáló lakodalmi mulatóvers, vagy a nyolcas szótagszámú sorok alkalmazása a műfaj keretei között megjelenő egyéni alkotóképességre utal.

A kiadvány értékét növeli, hogy Erdélyből jóval kevesebb vőfélyverset publikáltak idáig, mint a nyelvterület más tájegységeiről, bár a nyomtatott füzetek egységesítő hatása miatt ebben a műfajban valódi táji változatokról nem beszélhetünk. Kinda István érdeme, hogy a kéziratos forrást nemcsak a bevezető tanulmánnyal, hanem a kötet végére szerkesztett képanyaggal is kontextusba helyezi. A múzeumi gyűjteményből származó archív fotók mellett a jelenlegi falukép, templom, temető, és a szerzők családi emlékének színes fényképei gazdagítják a kiadványt.

Szöcsné Gazda Enikő: Az erdélyi csipkék. Kiállítási katalógus. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2013. 108 p.

Verebélyi Kincső

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban 2013 őszén az erdélyi csipke történetének bemutatására került sor, amelynek mind a közönség körében, mind a sajtóban szép sikere volt. A kiállítás és a kutatás anyagát múzeumok és magángyűjtők biztosították. A téma iránt érdeklődők, ha nem láthatták kiállítást, vizsgalódhatnak azzal, hogy 2014 tavaszán a kiállítás kurátora, Szöcsné Gazda Enikő a kiállítás megalapozó kutatásainak összegezéséeként egy 103 oldalas, képekkel illusztrált könyvet publikált. A kiállítás darabjainak és kötet szemléltető anyagának kiválogatása, a tárgyleírások és a kísérő tanulmány is az ő munkája. A „katalógus” elnevezés némileg eltér a megszokottól, mivel a kiállítás tárgyaiból csak néhány fénykép került be a szöveg illusztrálásaként a kötetbe.

Az erdélyi csipke és készítésének áttekintése történeti jellegű, ám nagy figyelmet szentel a lokális központoknak, és a technika szerinti tárgycsoportoknak. Felhasználva a hozzáférhető írásos forrásokat (a magánlevelektől, a vásári rendtartásokig igen sokfélé) valamint a kortársi emlékeztetéseket – a csipkekészítés történetét a szerző időben lejátszódo folyamatként állítja elénk. *A csipke megjelenése az erdélyi tárgyi kultúrában* című első fejezet rámutat arra, hogy a csipkét a 17–18. században elsősorban főúri illetve egyházi körökben presztízstárgyként használták (7–20. oldal). A különböző fejezetek – már az első is – úgy vannak megszerkesztve, hogy a kutató megállapításai a kiállítás tárgyaihoz, a kötetben a róluk készült fényképekhez is igazodjanak. Szerencsés esetben egy-egy tárgy saját „élettörténete” is kibontakozik az olvasó előtt, ami az adott tárgytípus érzékletes és sokoldalú elemzését teszi lehetővé, és hitelesíti a szerző megállapításait. Más esetekben az írásos források és a tárgyak egymásnak való kölcsönös megfeleltetése igen nagy erőfeszítést és körültekintést követel a kutatótól, hiszen apró, elejtett megjegyzésekre is „vadászni” kell, majd megfelelő értékelés után lehet csak a mondanivaló szempontjából azokat esetleg közvetve hasznosítani. A képek alatt, mint a múzeumi leltári cédulákon, részletes feliratok olvashatók, amelyek a csipke nevét, technikáját, méreteit, anyagát, a gyűjtés helyét idejét, a gyűjtő nevét és a gyűjteményben őrzés helyét is tartalmazzák. Egy tanulmány képi illusztrációjának esetében ez nem szokványos megoldás, amit azért említünk meg, mert új dimenziókkal bővíti a tanulmányban leírtakat: tudniillik, egyszerre dokumentálja a készítés és használat valamint a csipke iránti érdeklődést is.

A csipkekészítés kezdeteitől bizonyítani lehet e kézimunkafajta megtanulásának és tanításnak a szükségességét valamint ennek megszervezését. Amíg századokkal korábban a nemesasszonyok leánykák nevelése céljából (is) kerestek csipkekészítéssel is foglalkozó mestereket, addig Mária Terézia rendeletei óta a kézimunka (csipkekészítés) tanítása egyre inkább és egyre szélesebb körben iskolai tananyaggá válik. Az iskolán kívüli ismeretszerzést ugyancsak évszázadokon át arra rátermett asszonyok ösztönzik, irányítják, sőt a felhasználást, értékesítést is szervezik. Ennek a szerepkörnek az évszázadokon át történő alakulása már önmagában is remek kutatási téma, amihez számos adalékot kaphatunk ebből a könyvből. A technikák és minták közvetítésében a korai „mintakönyveket” követően a 19. század közepe-vege óta máig kézikönyvek, újságok, szaklapok is hatékony szerepet játszottak. Ebben a folyamatban különösen jelentősek az ugyanebben az időben, azaz a 19. század végén és a 20. század elején alapított műhelyek, amelyeknek a célja a kereslet kialakítása és biztosítása és elsősorban a női munkaerő számára a munkaalkalmak megteremtése volt. A magánkezdeményezések valamint a tudatos állami iskola- és műhelyalapítások, tanfolyamok az ország egész területén az ún. „iparfejlesztés” jegyében zajlottak és jelentősen hozzájárultak nemcsak a csipkekészítés, hanem a háziipari illetve népművészeti tevékenységek egész sorának a felfedezéséhez, felélesztéséhez.

hez, ami helyenként máig is eltartó kivirágzáshoz vezethetett. Szöcsné Gazda Enikő *A csipkekészítés tanítása a 19. század végi, 20. század eleji erdélyi iskolákban* című részben fejt ki ezt a témát (21–26. oldal), kitérve még arra is, mennyire vált eredményessé az oktatás. Ilyen eredmény például a horgolás elterjedése a 20. század elejétől fogva városon és falun egyaránt. A csipkekultúra képének kialakításához hozzájárult az is, hogy Sepsiszentgyörgyön a 20. század negyvenes éveitől a Téglás Erzsébet és Julianna tulajdonában működő kézimunka bolt tevékenysége, kínálata is megismerhető volt a kutató számára. A nővérek mintákat, anyagokat szereztek be, munkát adtak a környékbeli csipkeverőknek és a termékek árusításáról több helyen is gondoskodtak.

A kötet további részében – *Az erdélyi híresebb vert csipkekészítő helységek* – a nevezetes műhelyek, központok jellemzésénél is rendkívül alaposan és sokoldalúan tárja fel a sok esetben szemlélyekhez köthető tevékenységek eredményeit (27–48. oldal). A *Torockó és az erdélyi bányavárosok, Segesvár és a szász városok, Székelyszentkirály csipkeverő háziipara, 20. századi csipkeverők Székelyföldön* című fejezetekben a csipkekészítés helyenkénti kezdeteiről, lokális sajátosságairól található részletes és okos elemzéseket a figyelmes olvasó, és még az alapanyagok beszerzési lehetőségeiről, valamint a felhasználás változatairól is tájékozódhat. A technikák, a motívumok, a színhasználat változatainak a leírásánál sor kerül a hatások, átvételek, egyéni kezdeményezések adatolására is. Az a sokirányú figyelem és a több dimenziójú ábrázolásmód, ami Szöcsné Gazda Enikő egész munkásságra jellemző, ezekben a fejezetekben is érdeklődést keltően érvényesül.

A kötet második fele a csipkekészítés technikáiról és lokális változatairól szól. *A Recsecsipke* címszó alatt nyilván a kiállítási koncepciónak megfelelően az erdélyi recsecsipke-készítés árnyalt részletezésére kerül sor a következő tematikus csoportosításban: *A korai nemesi rece készítés és Árva Bethlen Kata csipkekészítő műhelye* (53–54. oldal), *A recsecsipke a 19–20. századi Erdélyben* (55–60. oldal), *A recsecsipke modernizálása* (61–62. oldal), *Szentkatolnai Bálint Benedek és a túllhímzés diadala* (63–70. oldal). A szakkutatás előtt a történeti anyag eddig is ismertebb volt, mint a modernebb technikák. Ezért is tanulságos a recce technika alakulástörténetének a 20. századig való követése, hiszen például a túllra való hímzés gyakorlatáról és divatjáról keveset tud a néprajzkutatás, sőt még a *tilangli*-t ismerő viseletkutatók is. A halasi csipke tervezéséhez viszonyítva analóg példa Szentkatolnai Bálint Benedek hímzéstervezői munkássága, amely jól illeszkedik az 1930-as évek iparművészeti törekvéseibe. *A horgolt csipke* név már a tudomásul vétele is újdonság a néprajzi kutatás számára (73–82. oldal). Furcsa módon mindenki ismeri ezt a technikát, a kutatók közül sokan maguk is művelik, mégsem foglalkoztak sem a ruhadísznek szánt horgolt csíkokkal, sem a horgolt terítővel. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a kézimunkának ez a fajtája inkább polgári miliőben fordult elő gyakran, és ritkábban használták parasztasszonyok viseletének díszítésére. Ez utóbbi esetekben egyébként is könnyen felhasználható volt az olcsó gyári csipke. A recsecsipkénél kevésbé részletezettek, mégis igen informatívak *A varrt csipke* (85–88. oldal), valamint *A hajóscsipke (frivolitás)* címet viselő részek (91–92. oldal). Ez utóbbi esetben kicsi hajó alakú eszközzel hurkolják a szálakat csipkemintává, amihez igazi szakértelem szükségeltetik. Erdélyben is csak néhányan ismerték és ismerik ezt a technikát, őket név szerint is megismerhetjük a kiadványból. Végül az anyagszéklet rojtozással való eldolgozásáról esik még szó, ami a textilmunkák egyik legrégebbi fogása. A csipkeszerűséget a szövött anyagok szélein, szabadon lengő szálak mintává rendeződő csomózásával lehet elérni. Ezért kapta ez a fejezet a *Rojtcsipke* címet (95–97. oldal).

Technikatörténet és divat, a csipkekészítők és fogyasztók szociológiai jellemzői egyaránt szóba kerülnek a tanulmányban, miközben Erdély magyar, román és szász lakóinak a csipkefelékre vonatkozó preferenciáiról is értesülhetünk. Mindez olyan módon fogalmazódik meg, hogy a paraszti illetve

népi gyakorlat a vizsgálatok fókuszába maradjon. Így azután fel sem merül az a kérdés, hogy a csipkekészítés kutatása a néprajz tárgykörébe tartozik-e vagy sem, ami pedig sokáig gátolta az érdeklődés erre felé való kiteljesedését. Az a szemléletmód, amely egy tárgytípust teljességre törekvően kíván vizsgálni, nem előzmények nélküli a magyar folklorisztikai, néprajzi szakirodalomban. Szöcsné Gazda Enikőnek a csipkéről szóló tanulmányában a tárgytörténet igen tanulságos módon egészül ki a tájékozódás történeti-társadalmi horizontjának tágasságával. Biztosak vagyunk abban, hogy az ún. népművészeti kutatások megújulása ilyen és ehhez hasonló irányokból várható. Ez a munka nemcsak Erdély művelődéstörténetébe, hanem európai összefüggésrendszerbe is illeszkedik. A további csipketörténetek, és nemcsak azok számára, mint a mércé is egyben ez a könyv.

Halász Péter: A hagyományos szántóföldi növénytermesztés a moldvai csángó magyaroknál. General Press Könyvkiadó, Budapest, 2015. 406 p., 22 kép, rajzos ábrák, vázlatok számozás nélkül.

Paládi-Kovács Attila

A moldvai csángó magyarság gazdag néprajzi irodalmában még ma is elenyésző azoknak a publikációknak a száma, amelyek a csángó magyarok földművelő gazdálkodásáról szólnak. Az agrártudományok területéről az etnográfia régén átszakosodott szerző *A moldvai magyarok hagyományos állattartása* címen 2007-ben kiadott monográfiájához hasonló terjedelmű új könyve döntően a szántóföldi növények termesztését, földműves kultúráját mutatja be. Hiányzik a kötetből a szőlő- és gyümölcs termesztés, amire a terjedelmi korlátok mellett némi mértékig szolgálhat szerzőnknek *A moldvai magyarok szőlőkultúrájáról* 1987-ben megjelent tartalmas dolgozata is. Jelen kötetben fontosabbnak érezte *A kerti és szántóföldi vetemények* címen olvasható fejezet szerepeltetését, annál is inkább, mert annak a szőlőnél fontosabb szerepe volt a család ellátásában, táplálkozásában és a piaci árusításban. Nem hiányzik a kötetből az ipari növények – a kender, a dohány, a cukorrépa, a napraforgó – és a pillangós takarmánynövények kultiválásának bemutatása sem.

A kapáskultúrák és a kertészkedés tárgyköréről Halász Péternek korábban már számos tanulmánya megjelent, ráadásul a mostaninál bővebb terjedelemben. (Lásd például *A vöröshagyma termelése a bukovinai székelyeknél*. Agrártörténeti Szemle XV. 1973. 507–525.; *Vetemény, veteményezés*. In: Uő: Bokréta kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajza. Budapest. 2002. 163–168.; *A kender termesztése és feldolgozása*. Uő: Bokréta kötögetem vala. Budapest, 2002. 289–317.) A tematika bővülése is indokolja, hogy ezúttal ezeknek a kerti növényeknek és a kendernek a termesztéséről rövidebben szól.

Halász Péter öt moldvai magyar falu – Magyarfalu, Lészped, Ónfalu, Klézse és Pusztina – helyneveit tartalmazó és a Hajdú Mihály által szerkesztett *Magyar Névtani Dolgozatok* sorozatában kiadott füzetéről Gunda Béla már 1989-ben „nagy elismeréssel” emlékezett meg (*A moldvai magyarok kutatásának újabb eredményei*. In: Petercsák Tivadar (szerk.): A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. II. 69.). Az említett falvak esetében a kül- és belterületi helynevek, a határnevek legnagyobb hányada egyben beszédes forrása a településforma, a gazdasági élet, a nyomásgazdálkodás, a legeltetés, a szénamunka, az esztenák és a lakosság történetének is. Például az 1436-ban már írott forrásban is említett Ónfalu egyik hegyoldalának neve, a *Mál* szó, finnugor eredetű eleme nyelvünknek és egyben az első magyar megtelepülők helynévadásának a bizonyítéka (Gunda Béla 1989. 64.).

A kötet önálló fejezete foglalkozik a moldvai parasztság – források hiányában – kevéssé feltárt történetével. A szerző, Mikecs László nyomán, úgy véli, hogy a magyarok „számarányukat meghaladó súllyal vettek részt a részes szabad paraszti intézmény létrehozásában és fenntartásában” (33.

oldal). A moldvai magyar parasztság régebbi része a fejedelemtől kapott kiváltságokkal volt felruházva, a székelyekéhez hasonló faluközösségekben élt, de a később érkezők már a bojárok jobbágysági lettek. Stefan cel Mare fejedelem korában Klézse, Somoska, Forrófalva és még néhány község népe szabad paraszti sorban élt. A Szeret menti földek termékenysége mellett ez a szabadság vonzotta Moldvába az erdélyi magyar jobbágyot, sőt a szabad székelyt is. Az 1860-as évekre, a román királyság megszületésének idejére azonban a moldvai „rezesek” szabad paraszti kiváltságai elporladtak, a csángó magyar földműves társadalom pedig elszegényedett. A 20. században már a 3 hektár alatti törpebirtok jellemezte a térséget. A férfiak többsége távoli városokban, az iparban és építkezéseken kereste a megélhetést, a mezei munka mind inkább a csángó falvak asszonyaira maradt (39. oldal).

A kötet elején tartalmas összefoglalást talál az olvasó Moldva természeti adottságairól, a Dunántúl méretével csaknem megegyező történelmi táj természetföldrajzi tagolódásáról, éghajlati zónáiról, domborzati viszonyairól és a növénytermesztést nagyban meghatározó talajadottságokról. A Szeret folyó tágas völgyében a barna erdei talaj, Moldva keleti felében a fekete csernozjom van túlsúlyban. A Szeret vonalától nyugatra kétszer annyi az erdő, mint a tartomány keleti felében. Bákó megyében az összterület 60 %-a erdő. Székelyföldön 1914-ben 48 % volt az erdő részesedése (162. oldal). A magyar falvak zöme a Kárpátok közelében, a Szeret lapályának nyugati peremén, hatalmas erdőségek lábainál települt meg.

A moldvai csángó gazdaságok ma is kicsinyek, szegényesek. 10 hektárnál nagyobb birtok alig akad köztük. Túlnyomó többségükben nincsenek mezőgazdasági gépek. Földjeiket állati erővel művelik. Lófogattal, tehénigával szántanak, vetnek, boronálnak, kézi szerszámokat használnak a növényápolás, a betakarítás munkálataiban. Legfontosabb növényük a kukorica, helyi nevén *púj* vagy *törökbúza*. Kalászos gabonát keveset vetnek. A moldvai magyarok tárgyi műveltségük sok régi elemét (például eke- és szánformák, aratósarlók, kézi csépek, faedények stb.) Erdélyből vitték magukkal Moldvába. (Lásd Kós Károly: Csángó néprajzi vázlat. In: *Uő: Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, 1976. 109.) Az Új Világból származó növényi kultúrákkal, mint a kukorica, burgonya, napraforgó, paprika, paradicsom, már Moldvában ismerkedtek meg. Ezek megnevezésére részben román kölcsönszó (például *púj*), részben székely tájszó (*pityóka*, *törökbúza*, *faszujka*), esetenként saját képzésű szó szolgál (lásd *naputánjáró* 'napraforgó'). Egy-egy régi növény termesztésének új metódusát Moldvában vették át. A székelyes csoportok a vöröshagymát egykor palántázva szaporították, de új hazájukban áttértek a dughagymás termesztésre, amit csak román szóval tudnak megnevezni.

Jelentős fejezet foglalkozik a talajművelés módjainak, eszközeinek rendszerező, részletes bemutatásával. Éppen csak érinti a szántóföld kialakításának, az erdők, bozótosok kiirtásának, az irtványföldek hasznosításának kérdéskörét. Tekintettel arra, hogy a csángó falvak többsége irtásgazdálkodással nyerte kaszálóit, szántóföldjeit, ehhez a témához sok szemponttal, inspirációval szolgálhatott volna Takács Lajos fő műve (*Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó). A dülönevek, határnevek elemzése révén így is sejteti a szerző a csángó nemzedékek tájformáló tevékenységét, a termőföld növelésére irányuló igyekezetét. Az okszerű trágyakezelés, talajjavítás hiányára már Kós Károly is rámutatott csángó néprajzi vázlatában. Ez nem moldvai vagy csángó sajátosság, hiszen a 20. század elején még a Tisza síkján sem volt jobb a helyzet. Kosarazásra az 1948-ban gyűjtő Gunda Béla sem talált érdemi adatokat. Halász Péter az ún. *hálátásos trágyázás* emlékeit több helyről adatolta a Szeret, a Tatros és a Tázló mentén is (118. oldal).

Az eke és a szántás szoros moldvai magyar és háromszéki székely gazdasági kapcsolatra világít rá. Klézsen, Bogdánfalván a 20. század elején is az ún. *magyar eke* volt használatban, amit a „keskenytalpú kerülőke” típusába lehet besorolni. Ezeket a faekét háromszéki szekeresek hord-

ták Moldvába és nemcsak pénzért, hanem kukoricáért is árulták a csángó falvakban. Vasárut, mint ekevasat, sarlót, singvasat szintén háromszéki kereskedők hoztak eladásra. Többnyire Torockó, Csíkmadaras, Vajdahunyd vashámoraiból szerezték be termékeiket. Az egykori faekék típusát a 20. század végén Halász Péter a terepen már nem láthatta, de Domokos Péter és Kós Károly az 1930-as, illetve 1940-es években jó rajzokon megörökítette a formájukat. Moldvában a tövisboronának (*csipkeborna*) két fajtáját dokumentálta az eddigi kutatás. A *szanyikós* forma (158. oldal) Moldvában sem gyakori, párhuzamai a Balkánon tűnnek fel (vö. Ikvai Nándor: *A tövisborona Észak-Magyarországon* és szlovákiai párhuzamai. *Ethnographia* 1981: 284).

A talajművelő gépek moldvai megjelenéséről, elterjedéséről sajnos nincsenek megfelelő írott források, összeírások Moldva területéről. Lahovári nagy földrajzi szótárának adatai nagyon esetlegesek, áttekintésre nem adnak alapot. A szerző Magyarország és Erdély területéről is csupán néhány szórványadatot említ. Ehhez a témához Varga Gyula tanulmányát lehet az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlani (*A parasztgazdaság munkaeszközei*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. I. 267–348. Budapest. 2. kiadás 1972). Tanulságos megállapítása a szerzőnek, hogy „Az eke mellett a sarló volt a növénytermesztés legfontosabb eszköze.” A kaszás aratás igen későn honosodott meg Moldvában. Legtöbbször „egészen a kollektivizálásig sarlóval aratták” a kalászosokat (210, 216. oldal).

A gabonafélék (főként a búza, árpa és a zab) szemnyerésének régi módja a szabad szérűn történő nyomtatás, mint azt a Magyar Néprajzi Atlasz 55. és 57. térképlapja is dokumentálta. A rozs cséplése többnyire kézi cséppel (*sép*) történt. Rendszeresen jártak a Szeret völgyébe székely vándorcseplők is, akik télen vállalták fel ezt a munkát. A babot (*faszujkát*) is elcséplették. A hadaróból és nyélből álló kézi csép mellett, két másik eszköz érdemel figyelmet. A bukovinai székelyeknél ismert, padra helyezett nagy fésűre emlékeztető tárgyat, a *káfolót*, nem használták a moldvai magyarok. (Hasonló eszköz volt a Gömör-tornai karsztvidék magyarságnál lenmagnyerésre használatos *ref*.) Bukovinában zsúpnak szánt rozskévéket is csépeltek ezzel a módszerrel. Ezzel szemben számos moldvai magyar faluban *pujverő* kasokban történt a kukorica szemnyerése. Más falvakban *lésza*, *lyásza*, *pljásza* néven ismerik a cséplésre használatos fonott lészakat. Ezt a munkát azonban nem kézi cséppel, hanem vastag végű, enyhén ível cséplőbottal végezték. Székelyföldön kukoricacséplő kasokat nem használtak, erdélyi párhuzamai a Lápos folyó völgyéből és a Balkánról ismeretesek. (Gunda Béla Buzdugán és Csík moldvai magyar faluból kiváló fotókat is közölt a kukoricacséplő kasokról *A moldvai magyar népi műveltség jellegéhez* címen közölt dolgozatában. Népi kultúra - népi társadalom XV. 1990. 44. oldal)

A búza, árpa szemnyerése a határban vagy az udvaron (*ográda*) kialakított szérűn (árija) történt. Általában lóval nyomtattak. A lovak a szérű közepén álló oszlophoz kötéllal voltak kikötve és csigavonalban jártak az ágyáson, miközben a kötél feltekeredett az oszlopra, majd visszafelé indították őket. Saját gyűjtései alapján a szerző úgy találta, hogy a kalászosok nyomtatása jóval elterjedtebb volt a moldvai csángóknál, mint azt korábban gondoltuk (például az MNA 55-57, 62-65. térkép). A nyomtatás különös eszköze volt a nyomtatóhenger, különösen a vasfogakkal ellátott változata. Magyarul *csutak*, román kölcsönszóval mondva *teveluka* az eszköz csángó neve. Lujzokalagorban Szucsáva vidékéről járó lipovánok (oroszek) fafogú csutakot használtak a *nyomtatász*-hoz. Halász Péter néhány szórványadatból arra következtet, hogy a 18. században még elterjedt volt Moldvában a gabonás verem használata, de a 20. századi csángók legfeljebb hírből ismerték. Megszokott tárolóhely volt a szuszék és a *hambár*, a vesszőből font *kosz* (kas) és a deszkaláda. Legtöbbször a *hiűban*, a padláson elterítve szárították, tárolták a termést.

A moldvai magyarok földműves gazdaságának, anyagi kultúrájának vannak jellegadó tárgyai, munkaeszközei, az erdélyitől különböző eljárásai. Ezek inkább regionális jellegzetességek, a moldvai magyar és román agrikultúrát egyaránt jellemzik. Példa rá a kalászos gabonafélék szemnyerése nyomtatással, a szögekkel ellátott nyomtatóhenger, a kukoricacséplő kas és a hozzávaló cséplőbot, a tövisborona *szanyikós* (szánkós) típusa, a kötetben nem tárgyalt borkultúrához tartozó, egy fából vágott szőlő taposóvályuk használata stb. (Utóbbihoz lásd Vincze István: *Taposók és prések*. Ethnographia 1975. 122–129.) A tárgyi ellátottságnak, a vizsgált eszköz kultúrájának ezek a fontos tételei Moldvát a balkáni, délkelet-európai térséghez kötik. Hasonló kötődést bizonyít a moldvai magyarok nyelvben használatos tárgynevek román eredetű csoportja is. Itt kell megjegyezni, hogy a kötet nagy értéke a népi terminológia gondos felgyűjtése és értelmezett közreadása. (A lista-ba foglalt tájszavak gyűjteménye, magyarázata önmagában is közel húsz oldalt tesz ki!)

Sajnos nincs most térünk arra, hogy a kapáskultúrák, az ipari növények, a takarmánynövények, a néprajzi szakirodalomban szokatlan részletességgel leírt konyhakertészet, a vetemények termesztéséről is szóljunk. E nélkül is örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar agrárnéprajz kutatása és a moldvai magyar hagyomány ismerete egy remek, a jövőben megkerülhetetlen tárgymonográfiával gazdagodott.

Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt: „Ahogy gondoza úgy veszi hasznát”. Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben. Budapest – Vácraót, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, 2014. 173 p.

Máté Gábor

Bár Hidegség-pataka és az Amazonas-medence között sok ezer kilométer a távolság, mégis van olyan vonás, ami alapján hasonlóság mutatkozik a gyimesi csángók és a trópusok néhány gyűjtőgető közössége között. Környezetük növényvilágából nagyjából hasonló arányban ismernek fajokat és fajcsoportokat, ami azért meglepő, mert az esőerdő természeti változatosságával és növényzeti sokféleségével a hegyvidéki éghajlatú Gyimes nem vetekedhet. Talán ez a rövid összegző megállapítás is elég annak a véleménynek az alátámasztására, hogy Babai Dániel, Molnár Ábel és Molnár Zsolt könyve merőben új nézőpontból szemléli a gyimesi tájat és a benne élő embereket. Kutatásuk a helyi növényzet- és élőhely ismeret vizsgálatán alapul. *Bezenyek, vizenyes helyek, veszes helyek, verőfények* és más roppant érdekesen hangzó területek kis léptékű feltárásán, ökológiai tartalmának meghatározásán. Könyvükben ugyanakkor egy tájat működtető (és létrehozó), nagyobb léptékű tájkezelési (tájmenedzsment) rendszer is feltárulkozik, amelynek alapja a havasi kaszálókon alapuló istálló állattartás.

Etnobotanikai kutatásról lévén szó a szerzők két tudományág módszertanát, fogalmi apparátusát, szemléletmódját használták. A lényeg persze az, hogy mindez milyen „elegyet” alkot. Már a gyűjtőmódszerek megválasztásakor is kitűnik a két tudomány finom összehangoltsága, ami a könyv egészében érvényesül. Jelen vannak a botanikában honos egzaktabb (térképelemzés, élőhely-térképezés, cönológiai felvételek) és a néprajzra jellemző puhább gyűjtőmódszerek (interjúk) is. Ez utóbbit a rugalmasság, különféle helyzetekhez és időszakokhoz való alkalmazkodás jellemzi (bent és szabadban, munka közben és „szabadidőben”, kötetlen és strukturált stb.), így a könyvben nem rövid kiszállások pillanatképeit, hanem a természet és a gazdálkodás évszakhoz kötött rendjét (valamint a táj elbeszélte történelmét) ismerhetjük meg. A kötet sajátosságának tekinthető az a „kódváltás” is, ami nem akarja mindenáron tudományos nyelvezettel interpretálni a gyimesiek által elbeszélte összefüggéseket, hanem teret ad – ha nem is kizárólagosan – a helyi elnevezéseknek, értelmezéseknek is. Gyakori, hogy hosz-

szű idézeteket, tapasztalatokon alapuló, képies (és nem elvonatkoztatott) helyi magyarázatokat olvashatunk egyfajta empirikusan megalapozott etnobotanikai kommentárként. A kódváltással összefügg, hogy a vizsgált-vizsgáló viszony is más, mint a megszokott. A szerzők partnernek és nem információforrásnak tekintették a helyeket, baráti és etikus gesztusként értékelhető, hogy a könyv elején az adatközlők neveivel és fotóival találkozunk az olvasó. Sikerült tehát egy olyan tudományos elegyet és hangvételt megkomponálni, amit az émius kategóriarendszer kutatása megkívánt, és ami a könyvet is hitelessé tette. A könyv mindenki számára érthető, olvasásához nem szükséges botanikai, klimatológiai, geomorfológiai képzettség, teljességét fokozza a képi világ is, ami annyira pazar, hogy a kötet egy képeskönyv értékeit is magában hordozza. Öröndetes és nemzetközi ismertségét előrevetítő, megalapozó tény, hogy a kötet kétnyelvű, minden oldalon rövid angol nyelvű összefoglalások találhatók.

A kutatás eszenciája a szerzők adataiból összeálló „kategóriarendszer”, népi biológiai osztályozás (népi taxonómia), amely a kötetben csak a legfontosabb fajokat mutatja be részletesen. A népi taxonok olyan fajok (vagy fajcsoportok), amelyeket a helyiek elkülönítenek egymástól, megneveznek, és gyakran felhasználnak valamilyen módon. A taxonok beazonosítása igen sok esetben a biológiai meghatározáshoz hasonló elven, morfológiai bélyegek (levél, szár, termés, virág figyelembevételével stb.) alapján működik. Különbség a hasznosság és kártékonyág kettősségében rejlik, a gyimesiek ugyanis ez alapján értékelik a fajokat és döntenek elterjesztésükről vagy visszaszorításukról. A „népi fajok” mikroszintje felett mezoszintű tájrészleteket, ún. „népi termőhelyeket” különítenek el, amit nyolc tényezőcsoport (fajösszetétel, szukcesszió, vízrajzi viszonyok, talaj stb.) figyelembevételével határoznak meg, vagyis neveznek meg a hidegségiek. Gyimesi felszínét az elmúlt két évszázad során egyre kisebb arányban borítja az erdő (9000 ha). A gyimesiek gazdálkodása szempontjából a legfontosabbak a még mindig kiterjedt, de visszaszorulóban lévő kaszálók (7000 ha) és a legelők (*reglők*) területe. Az erdőirtások nyomán egyre több a *veszes hely* (irtástérület), a *selymés* és *mocsaras helyek* (vizes élőhelyek) pedig nagyobb emberi beavatkozástól mentesek maradtak. A távoli hegytetők sziklakibukkanásain sziklagyeppek fejlődtek, a gyimesiek mindennapi életterét azonban elsősorban a *patakok melléki* és *kertek melléki* élőhelyek képezik, ahol házaik, istállóik, szántóik és kaszálóik egy része található. A gyimesi kaszálók két rendkívül fontos művelési övezetre oszlanak a *bennvaló* és a *kinnvaló* kaszálók területére, melyek a trágyázás intenzitása alapján különülnek el egymástól. A gyimesiek gazdagon merítenek a „természet asztaláról”. Élelmezik magukat (*borsos lenkő*, *mocsárvirág*) és jószágait (szénafélék), orvoslásra (*torokgyíkivirág*) használják növényeiket. A fás szárú növényekből eszközöket készítenek: csigolyából (bokorfűz-fajok) kosarat, nyírfából és bükkből koscsirudat, mogyoróból kőbort csinálnak. A súrlófűvel (mezei zsurló) edényeiket tisztítják. Kulturális kulcsfajuk a lucfenyő, helyi nevén *veres fenyő*. Nem idegenkednek „idegen” fajoktól sem, otthonra talált itt a *lúcs* (erdei fenyő), a *pimpófa* (boroszlánlevelű fűz) és a *bartacin* (takarmánybaltacim) is, melyek más-más tulajdonságuk okán váltak fontos szereplőivé a gyimesi gazdálkodásnak. A széna minőségét rontó fajokat tudatosan szelektálják, égetik, szűrik, „tüzzel-vassal” irtják.

Hosszan lehetne sorolni, hogy mit és hogyan termelnek és használnak a gyimesiek, azonban azt is látni kell, hogy a csángók nemcsak jó, hanem olykor „rossz gazdák” is, amint erre a tiszafa és a bükk visszaszorulása (eltűnése), legelők degradációja, árvizek, tarvágások alapján következtetni lehet. A gyimesiek azonban egy ökológiai terminussal élve „negatív visszacsatolásként” értékelik és élük meg ezeket a folyamatokat, amire új eljárásokkal, óvó intézkedésekkel reagálnak, így gazdálkodásuk (adaptációs mechanizmusuk) történetét folytonos változás és közösségi szintű korrekciók kísérik. Negatív visszacsatolásként fogható fel például a műtrágyahasználat káros hatása a legelők fajösszetételre, aminek vélt és tapasztalt gazdasági kártételei miatt (pl. rosszabb takarmányértékű a széna)

a használatával gyimesiek az utóbbi évtizedekben fokozatosan felhagytak. A túlhasználatból, rossz eljárásokból szerzett negatív tapasztalatok a legfontosabb tanítói egy-egy közösség tájhasználatának.

Vajon minek köszönhető, hogy a jobbára külső útmutatás nélkül kialakult ökológiai tudás és tájmenedzsment a mérleg holtjátékához hasonló kilengéseket produkált csak? A válasz a gyimesiek hosszútávra gondolkodó, közösségi normarendszer által szabályozott és a keresztény világgéppel is átszőtt pragmatizmusában keresendő, amire a kötet címe is utal. Képletesen szólva a cím magát az egyensúlyban lévő mérleget fejezi ki vagy másként fogalmazva a „tartozik – követel” közigazgatási formulát, paraszti megfogalmazásban. Ez az a gondolat, ami a mértéktartó, közösségi létformában élő, környezetével nagyobb összhangban élő embercsoportokat összeköti Amazóniától Észak-Amerikán át Gyimesközépplokiig. „Gyimes nem a múlt konzerválandó darabja, hanem a globális világ egyik szeglete, a táj és ember kapcsolatának egyik alternatívája” (134. p).

Szabó Árpád Tőhötöm: Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiségi és etnicitás egy erdélyi térségben. (Román és angol kivonat) Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2013. 296 p.

Tóth-Kirzsa Fruzsina

Szabó Á. Tőhötöm a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének adjunktusa 2004 óta végez kutatásokat a Kis-Küküllő menti településeken. Az ebben a kötetben megírt kutatási eredményeit elsősorban Bonyhán szerezte, ahol 2009-ben kezdte el kutatni a gazdasági folyamatok etnikai beágyazottságának kérdését.

A könyv szerkezetét tekintve két nagyobb egységre bontható. A könyv első része elsősorban gazdasági folyamatokat, adaptációs stratégiákat mutat be, míg a második rész egy multietnikus környezetben élő népesség etnicitás-meghatározásának lehetőségeit taglalja. A két rész ugyanakkor nem különálló, mivel folyamatos visszacsatolások és előreutalások találhatók a szövegben, amelyek a térség gazdasági folyamatainak és etnikai sajátosságainak relációját bizonyítják.

Szabó Á. Tőhötöm megfogalmazásában a kötetnek három célja van. Választ adni arra, hogy milyen Bonyha, mint központi szereppel bíró falu és vidékének gazdálkodása; ez a lokalitás, hogyan kapcsolódik be a tágabb világba (országos és globális szinten); és mekkora szerep jut az etnikai sajátosságoknak a gazdasági stratégiák kiválasztásban és az integrációban.

A kutatási tapasztalatok megértésben fontos szerepe van a térség történeti megismerésének, így a szerző ennek szenteli az első fejezeteket. A Kis-Küküllő völgye nem tartozik a néprajzilag részletesen feltárt erdélyi területek közé, pedig sajátos kultúrája, gazdálkodási hagyománya, több etnikum együttélése szolgálhat kutatási témával – írja a szerző. Részletes leírást olvashatunk a térség közigazgatási felosztásának változásairól, az úthálózat módosulásai kapcsán nagyobb keretbe tagozódás variánsairól, és nem utolsósorban az etnikai viszonyok alakulásáról. Bonyha és vidéke etnikai térképét szász, magyar, román és cigány lakosság színesíti már a legkorábbi források alapján is. Ennek a négy etnikumnak a helyi közösségen/közösségeken belüli aránya jelentős változásokat mutat az elmúlt bő egy évszázadban. A gazdasági tényezőket tekintve hagyományosan a nagybirtok uralta a térség mezőgazdaságát, amelynek a megszűnéséből fakadó problémákkal leginkább az 1990-es évektől kell szembenéznie a vidék lakóinak. Az etnikai és gazdasági változások és a térség történeti hagyományaiból megőrzött tudás adják Bonyha és a környező települések egyediségét, készítetik a szerzőt is a kutatásra. Bonyha és vidékének történeti fejlődését statisztikai és történeti források mellett a szerző interjú alanyainak elbeszélése alapján vázolja fel.

A Kis-Küküllő menti terület gazdaságtörténete szempontjából két fontos időszakot emel ki: a Bethlen család nagybirtok a gazdálkodásának és a szocialista kollektív gazdálkodásnak az időszakát. A két időszak bár ideológiailag teljesen különbözött, funkcióját tekintve mégis hasonlóságot mutat a település lakói számára. Etnikai szempontból mindkét birtokrendszer integráló hatással bírt, etnikumtól függetlenül alkalmazott magyar, román vagy cigány munkaeerőt. Ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy a kollektív gazdálkodásban túlzott állami kontroll uralkodott, amely különbözött a grófi nagybirtok rendszertől, ezért sokkal nehezebb volt legitimációt nyernie a helyi lakosság körében. Összességében viszont e két üzemgazdasági rendszer szembeállítható a poszt szocialista gazdasági változások eredményezte új rendszerrel, mivel többek számára jelenti a bizonytalanságot a korábbi időszakok nyugalomával szemben.

A következő nagy fejezetben a gazdasági adaptáció kérdéskörét elemzi a szerző. Az elemzés sokrétű és rendkívül érdekes kontextusba helyezi a térség lakóinak kiütkeresését az új gazdasági rendszerben. Sorra veszi a gazdálkodásról alkotott tudás hiányának, a vidék periferezálódásának és az etnikai alapú erőforrás megoszlásnak a problematikáját, amelyek mind hatással vannak az egyéni gazdálkodók adaptációs tevékenységeire. Így ismerhetjük meg, hogyan lesznek bizonyos etnikai sztereotípiák alapján elkülönült gazdálkodási formák más etnikum megélhetésének forrásává (például: magyar gazdák bekapcsolódása a korábban románnak titulált juhtenyésztésbe), miként hat a földtulajdonlás a falu etnikai arányainak átrajzolódására. Részletesebben ír a piac hatása alapján elkülöníthető viselkedési mintákról és integrációs szintekről. E viselkedési minták és integrációs szintek szempontjainak bemutatása után családi életutakkal támasztja alá megfigyeléseinek rendszerességét, és teszi emberközelivé az egyének mindennapi életküzdemeinek megismerését. Bonyha lakosságának mindennapjait áthatja a bizonytalanság, amelyet ma inkább találekonyssággal próbálnak kezelni. A helyi változásokat nem lehet a külső környezet hatásai (megyei, állami, vagy EU-s szint) nélkül vizsgálni, mert nagyban befolyásolják az egyéni szintet – hangsúlyozza a szerző.

Az etnicitás kérdésköre képezi az utolsó szerkezeti egység témáját. Bonyha és vidékének sajátossága, hogy a magyar-román együttélés hosszú történeti múltra tekint vissza. A szerző elbeszéléseiből az olvasó is betekintést nyerhet, hogyan is él ez a két etnikum, különösebb konfliktus nélkül, egymás mellett manapság is. A magyar és román lakosság etnikai megkülönböztetése a helyiek diskurzusát tekintve főként általánosabb, állami szintű kontextusban nyilvánul meg, ugyanakkor lokális szinten az együttélés zökkenőmentessége kap hangsúlyt. Nemcsak az együttélés történeti sajátossága, hanem a gazdasági helyzet hasonlósága is erősíti a lokális magyar-román kapcsolatok viszonylagos kiegyensúlyozottságát. A helyi magyar lakosság identitását, rejtőzködő etnikai identitásként fogalmazza meg a szerző. A helyiek pedig szórvány-magyarként tekintenek önmagukra, szembeállítva magukat a székelyföldi magyarok magyarság-tudatával. Sokkal jobban érzékelhető etnikai szembenállás létezik a cigány és nem-cigány etnikai csoportok között. A cigányságnak a nem-cigány lakosság általi kiszolgáltatottsága mind a grófi nagybirtok, mind a kollektív gazdaság, mind pedig az új gazdasági rendszerben megfigyelhető. De míg a korábbi időszakokban a cigányságnak tudtak munkával szolgálni, az új rendszer marginalizált, szegény csoporttá változtatta a helyi cigány lakosságot. Gazdasági helyzetének romlása a cigányságot etnicizálta a nem-cigány lakosság szemében. A szerző is megjegyzi, hogy ez a szociális-gazdasági tendencia nemcsak a helyi cigányságot sújtja, hanem más erdélyi cigány csoportokat is. A „negyedik” etnikum a térségben a szász lakosság, melynek lélekszáma drasztikusan lecsökkent az utóbbi 23-24 év folyamán. Ennek ellenére a helyi diskurzus fontos eleme Bonyha egykori szász lakosai kulturális örökségének az ápolása, főként a hozzájuk kapcsolódó borkultúra újraélesztésével, immár más etnikumok által.

Szabó Á. Töhötöm monográfiája Kis-Küküllő mentének sajátos világába enged betekintést. A könyve elején kitűzött célok, melyek szerint érzékelhető egyfajta etnikai vetület Bonyha és vidékének gazdasági fejlődésében, ill. nagyobb léptékű, külső tényezők rendszerében kell értelmezni a lokális változásokat, az olvasó számára is megérthetővé váltak. Szabó Á. Töhötöm könyve valóban kiegészíti, árnyalja az eddig született társadalomtudományi kutatásokat a térségről. Műve alapos módszeres antropológiai vizsgálat eredménye. A továbbgondolást, új kutatásokat is segítő szakirodalmi jegyzéke és statisztikai melléklete más kutatókat is arra ösztönözhet, hogy további tájakról készítsenek hasonlóan módszeres, a történeti jelen folyamatait leíró gazdaság- és társadalomnéprajzi tanulmányokat.

Sándor Klára: A székely írás nyomában. Typotex Kiadó, Szeged, 2014. 350 p.

Szentgyörgyi Rudolf

A székely írás (közkeletű nevén a *rovásírás*) megosztja mind a magyar társadalmat, mind a tudományos életet. A társadalom egy részének elzárkózása nyilván nem független a másuttal megmutatkozó, esetleg többek által túlzottan érzett divattól (gondoljunk például a rovasírásos helynévtáblák kultúrájára), de még inkább azon törekvésektől, melyek a magyar művelődés eme örökségének – alkalmasint a politikától sem mentes – kisajátítására irányulnak. De megosztott a tudományos élet is. Hosszú időn át a magyar nyelvtörténet kutatóinak többsége elzárkózott a források vizsgálata elől. A kutatókat a „humanista hamisítvány”-elmélet ismétlődő felbukkanásán túl leginkább a kérdésre rátelepedett széleskörű dilettantizmus tartotta távol a témától.

A székely írás emlékeinek azonban helye van nyelvünk, művelődéstörténetünk, kultúránk, azaz a magyar múlt forrásai között. Másfelől a székely írás olyan kincsünk (valódi szellemi hungarikum), amelyre egy-egy nemzet Európa „boldogabb felén” társadalmi-politikai megosztottság nélkül méltán lehet(ne) büszke. Üdvözlendő tehát, hogy magyar nyelvű közösség mind szélesebb rétege számára válik ismertté e sajátos írásrendszer, ahogyan az is, hogy az utóbbi két és fél évtizedben mind több tudós (őstörténész, nyelvtörténész, turkológus, írástörténész stb.) fordul tudományos igénnyel a székely írás forrásai felé. A székely írás egyre népszerűbb mai gyakorlata, az írásrendszer történeti változatainak, forrásainak feltárása és tudományos publikációja között azonban mélységes szakadék tátong. Ezt a szakadékot hivatott áthidalni Sándor Klára *A székely írás nyomában* című hiánypótló monográfiája, mely a vonatkozó kutatások eredményeit a szélesebb érdeklődő közönség számára is közel tudja hozni lebilincselően közvetlen, olvasmányos stílusának köszönhetően.

Sándor Klára a székely írásra vonatkozó tudományos ismereteket két (egymást feltételező) szál mentén bontja ki. Az első, amelyekre a kutatás eddig is nagy hangsúlyt helyezett: az írásrendszer eredetének és kapcsolatainak feltárása, illetve emlékeinek pontos filológiai leírása. A másik szál az írásrendszer használatának (majd elfogadásának és elutasításának) története. Ebben a megközelítésmódban kiemelt helyet kap többek között a művelődéstörténet, a tárgytörténet, a néprajz, a politikátörténet, hiszen az egyes emlékek keletkezésének története, készítőik gondolatvilága, nézetei, lényegében egy összetett művelődéstörténeti kapcsolatrendszer tárul elénk. Az írás használóira irányuló kutatói figyelem a korábbi vizsgálatokból szinte teljesen hiányzik, e kötet tehát e tekintetben is újszerű.

A személyes hangvételű előszó után néhány terminológiai kérdés tisztázása következik. A szerző részint kutatástörténeti, részint elővételezett művelődéstörténeti érvekkel támogatja meg az írásrendszerre alkalmazott, leginkább szerencsésnek tekintett „székely írás” megnevezést szemben a közkeletű *rovásírás*, továbbá *magyar*, illetőleg *székely-magyar írás* kifejezésekkel. A mai társadalmi és tudományos közeg rövid bemutatása után a szerző felteszi a kérdést: „Miért érdemes foglalkozni a

székely írással?”. A kérdés megválaszolásán túl tudományos módszertani bevezetésként az emlékek filológiai leírásának sajátos kérdéseivel is megismerkedhet az olvasó.

A második nagy fejezet széles kontextusba ágyazza a székely írás eredetét: rövid nyelvészeti bevezető után átfogó írástörténeti áttekintést kínál. Az áttekintés tanulságaként olyan módszertani kritériumok fogalmazódnak meg, melyek célszerűen hártják el a székely írás és elemei ötletszerű (csupán egyes írásjelek hasonlóságára építő) származtatását. A szerző sem itt, sem a következő fejezetekben nem kerüli ki a tudományos fogalmak (például „fonéma”, „graféma”) alkalmazását, a különböző írásrendszerek szakmai igényű ismertetését, mégis mindezt olyan közvetlen stílusban közvetíti, hogy az olvasó szinte nem is érzékeli, hogy tudományos-szakmai szöveget olvas.

A következő fejezet a székely írással legközelebbi kapcsolatba hozható törökségi írásokat mutatja be. A keleti türk írás sajátosságainak és eredetének megismertetése után áttekintést kapunk a török írásokról Belső-Ázsiától a Kárpát-medencéig. E fejezet mutatja be a nagyszentmiklósi kincs és a szarvasi tűtartó feliratát.

Ezzel érkeztünk meg azokhoz az emlékekhez, amelyek immár kétségtelenül a magyar nyelvi és történelmi múlt részei. Az itt következő fejezetek többsége a székely írás forrásainak időrendben történő bemutatása köré szerveződik. (Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy folyamatosan kerülnek elő újabb és újabb nyelvi emlékek, a kötetben természetesen ezek is helyet kaptak, például az 1998-ban felfedezett Alsóbüi felirat.) Egy-egy fejezet azonban messze túlmutat az emlékek lajstromba vételén és magyarázatán. A legkorábbi (10. századi) leletek kapcsán például nem csupán a korabeli kohászat műveleteibe nyerünk bepillantást, de ismételten előkerül az a kérdés is, hogy *Összmagyar írás-e a székely írás?*

A székely ábécé történeti áttekintésének, illetve a székelység eredetének szentelt fejezet után a középkori templomfeliratok (*Temlomi ősgraffítik*) bemutatása történik. A szerző nem zárkózik el sem egyes emlékek különböző olvasatainak közlésétől (körültekintő szakmai kritika alá vonva azokat), sem a nyelvemlékeket övező további nyitott kérdések megfogalmazásától (például egyes emlékek datálásának a bizonytalansága). Az emlékek (rajzolt) közlésén túl további rajzok és fényképfelvételek (a nyelvemlékeket hordozó tárgyak és építményrészletek rajzai, illetve fotói) segítik az olvasó számára az ismeretanyag feldolgozását.

Az újabb emlékek újabb művelődéstörténeti ismereteket kínálnak, és természetesen újabb kérdéseket is felvetnek. Értésülhetünk például az isztambuli követek viszontagságairól, alkalmazták a székely írást titkosírásként (Szamosközy István így rejtette el az avatatlan szemek elől Rudolf császár iránti ellenszenvét) vagy éppen tanították (Telegdi János tankönyve). Nyitott kérdés marad ugyanakkor például a Bolognai naptár és a Nikolsburgi ábécé betűinek egyezése, illetve a köztük lévő kapcsolat felderítése annak ellenére, hogy ez utóbbi emlék az elmúlt években több kutató látókörébe is került. És természetesen ezt a forráscsoportot sem kerülte el a lelkes hamisítók ténykedése, különösen a 19. század volt e tekintetben „termékeny”, székely írással hamisítottak korai családi krónikákat vagy hun-magyar „táltos énekeket”.

A kötet utolsó fejezete tudománytörténeti áttekintést kínál, melyben a szerző – továbbra is „olvasóbarát” stílusban – a 18. század elejétől (Bél Mátyástól) napjainkig mutatja be a székely írás kutatástörténetét (ennek természetesen maga a szerző is része), amely nem kevésbé izgalmas olvasmány, mint magának a székely írásnak és emlékeinek a története. A kutatástörténet azonban nem lezár. Egyfelől – amint erre Sándor Klára kötetében többször is utal – számos nyitott kérdés marad még megválaszolatlan. Másfelől immár öröndetes módon további szakmunkák jelennek meg az egyes kérdésekről, illetve újabb kutatók kapcsolódnak be a kutatásba. De ami a szélesebb olvasóközönség

érdeklődésére leginkább számot tarthat: maga a szerző jelen monográfiáját „első kötetnek” szánja. (Megjegyezzük, hogy e kötet egykor tervezett bevezető fejezetéből már kinőtt egy önálló kötet: *Nyelvrokonság és hunhagyomány.*) A jelen kötet szerzője szerint „a székely írás általános ismertetését tartalmazza” (13. oldal), és folytatásként tervezi közreadni a „15–16. századi emlékek kalandos történeteinek” (uo.) bemutatását tartalmazó újabb kötetet.

Sándor Klára hiánypótló, egyszerre tudományos és tudománypopularizáló összegző monográfiája teljes áttekintést kínál a székely írás eredetéről, történetéről, ezen írásrendszer használatáról és használoiról. Ekként egyaránt ajánljuk a kutatásokat felölelő tudományterületek (írástörténet, magyar nyelvtörténet, turkológia, történelemtudomány, művelődéstörténet, néprajz stb.) művelőinek, valamint a székely írás kérdései iránt érdeklődő, megbízható, tudományos igényű szakmai forrást kereső érdeklődő nagyközönségnek.

Zsupos Zoltán: A székely írásról. Budapest, a szerző kiadása, 2015. 85 p. 12 kép, 1 melléklet

Zelliger Erzsébet

A székely írás – gyakrabban használt nevén székely-magyar rovásírás – szépen gyarapodó szakirodalmában egy-egy új könyv, írás megjelenését gyanakvással vegyes érdeklődéssel veszi kezébe a kutató, ugyanis a szigorúan tudományos igényű munkáktól a tarka képzelet szülte írásokig a rovásírással kapcsolatos nézetek színes palettája rajzolódik ki belőlük. Az utóbbiakban a gondolatvilág sok párhuzamot mutat a finnugor nyelvrokonságot elvetők sajátos történet szemléletével. Nem kell sokáig olvasni Zsupos Zoltán könyvét, hogy nyilvánvalóvá váljék: nem ebbe az utóbbi kategóriába tartozik.

A szerző a *Bevezetésben* (3–6. oldal) rövid áttekintést ad a székely írás történetéről döntően Sándor Klára és Benkő Elek munkái alapján. A rovásírás történetét a Nikolsburgi ábécé, Marsigli naptára, Bonyhai Moga, Kájoni és a szárhegyi ferences kolostor lehetséges összefüggéseinek felvillantásával zárja. Tartalmas lábjegyzetei a bevezető fejezet során előre mutatnak kutatásainak a családi és peregrinációs kapcsolatok felé történő irányulásával. Már itt különös figyelmet szentel Telegdi *Rudimentájának*, illetőleg az arról készült másolatoknak.

A továbbiakban olyan kapcsolatrendszereket tárgyal egy-egy fejezetben, amelyek a rovásírás 17–18. századi ismeretében, használatában játszhattak szerepet.

Az első fejezet címe rejtvényt ígér: *Szenci Molnár Albert volt-e Szanchi M. László?* (7–10. oldal). Az alapkérdés, hogy Szenczi Molnár (a magyar nyelvészeti szakirodalomban a hagyománynak megfelelően így írjuk a nevét) mikor és milyen körülmények között ismerkedett meg a rovásírással. Az kiderül, hogy 1610-ben még biztosan nem ismerte, és csak 1613 után kaphatta meg Telegdi *Rudimentáját* valakitől.

Némi kitéréssel szóba kerül, hogy a *Rudimenta* legpontosabbnak tűnő másolata, a giesseni. Ez Sebestyén Gyula megállapítása szerint egy Szanchi M. László által Conrad Dietericus számára készült másolatra megy vissza. A másoló nevének helyes voltában azonban már Sebestyén is kételkedett. Zsupos Zoltán igen valószínűsíthetően vezeti le, hogy egy magyarul nem tudó német anyanyelvű másoló kezén miként változhatott meg Szenczi Molnár neve (9. oldal). A feltevés igazolására feltérképezi földrajzi és a németországi tanulmányok során szerzett személyes kapcsolatok alapján is azt a hálót, amely hihetővé teszi Szenczi Molnárnak mint másolónak a kilétét. Ebből a struktúrából olyan kör rajzolódik ki, amelynek tagjaihoz ugyancsak eljuthatott Szenczi Molnár másolata. Ha pedig így van, akkor a szerző reményei szerint alapos kutatómunkával előkerülhet még néhány példány Telegdi *Rudimentájának* másolataiból.

A szerző már a bevezetőben jelzi a második fejezetben következő témakört, egy újabb kapcsolati hálót, ezúttal a Lázár család szárhegyi kastélya és a mellette levő ferences kolostor lakói révén. Egy másik vonal, a család gyalakutai ága is képbe kerül. Az idézett dokumentumokból kiderül, hogy 1738-ban az Erdély függetlenségéért folytatott küzdelem körüli politikai események kapcsán Bécs különös érdeklődést tanúsított a Lázár-család gyalakutai ágához tartozó VII. Lázár Jánosnál talált rovásírásos levelek iránt. Ezek a levelek a XVII. század első harmada és a XVIII. század eleje között keletkeztek, tulajdonosuknak 1738-ban sem okozott nehézséget az elolvasásuk (11–20. oldal). Az elmondottakból a rovásírás aktív használatának olyan időbeli dimenzióira derül fény, amelyek a szaktudományosság vérkeringésébe eddig nem jutottak be. Azt csak remélni lehet, hogy valamilyen levéltárból előkerülnek ezek az emlékek, és akkor közelebbi vizsgálatuk, a bennük használt betűk írástörténeti elemzése is lehetővé válik.

A Lázár-család másik ága, a szárhegyi, a szerző feltevése szerint ugyancsak kapcsolatba hozható a rovásírással, annak Telegdi munkája előtti változatával, sőt Marsiglihoz, az olasz műgyűjtő katonához a botnaptár eredetije a szárhegyi ferences kolostorból kerülhetett. Itt lehetne keresni a másolatot javító kezét is (25–28. oldal).

A könyv harmadik fejezete *Szegedi Zsigmond székely ábécéje* címet viseli. Kiindulása „a kötet” (29–31. oldal), amely az Országos Levéltárban található, és amelynek a kötéstáblájába székely ábécét tartalmazó lapot ragasztottak be. A szóban forgó könyv Szegedi Zsigmond és leszármazottainak naplóbejegyzéseit tartalmazza 1665-től 1728-ig (31–39. oldal). A székely-magyar rovás ábécéje, betűsorai és hangjelölése az ismertetés alapján (39–44. oldal) kiváló alap lesz további kutatások folytatására. A korábbi fejezetekhez hasonlóan itt is olvashatunk kapcsolathálókról, ezúttal azokról, amelyek útján Szegedi Zsigmond megismerkedhetett a rovásírás különböző utakon terjedő változataival (45–50. oldal). Az eddig is ismert volt, hogy a 17–18. századi rovás emlékek írássajátosságai nem lineáris módon alakultak (vö. Demeczky Jenő – Hosszú Gábor – Rumi Tamás – Sipos László – Zelliger Erzsébet: *A magyar nyelvtörténet és a rovás paleográfia találkozása*. In e-nyelvmagazin. hu/2013/06/05/), azonban ennek a személyi összefüggéseiről mindeddig keveset tudtunk.

Zsupos Zoltán munkájában rovás emlékek, rovásábécék és személyek gyakran egymásba fűződő, első olvasásra bonyolultnak tűnő kapcsolathálózatával találkozunk. Éppen ezért igen hasznos, hogy külön fejezetet szentelt a kérdés összegzésére *A székely írást ismerő személyek kapcsolatrendszerének rövid vázlata* címmel (50–60. oldal). Ezt követően kétoldalmi terjedelemben azt a kérdést teszi fel, hogy *Ismerték-e a 17. században az erdélyi fejedelmek a székely írást?* (61–62. oldal). Válasza egyértelmű: valamennyien olyan emberekkel voltak kapcsolatban, akik ismerték a rovásírást, illetőleg már gyermekkorukban maguk is elsajátíthatták iskolatársaiktól, tanáraiktól. Vagyis Erdélyben a rovásírás széleskörű ismeretével számolhatunk ebben az időben.

Az összefoglaló fejezet (63–66. oldal) a korábbiakban megfogalmazott kapcsolatrendszernek summáját adja, amelyek révén magyarázatot kaptak a rovásábécék eltérései és rokon vonásai. A jövő kutatói számára igen fontos híradás, hogy külföldi könyvtárakban, levéltárakban még lappanghatnak hosszabb, történelmi, művelődéstörténeti, nyelvtörténeti és írástörténeti, ismereteket rejtő rovásírásos emlékek, mint például azok, amelyek a Lázár-család levelezéséből bécsi kihallgatási jegyzőkönyvek tárgyát képező tételek. Erre utalnak az összegző fejezet utáni megjegyzései keresztelési anyakönyvekben talált rovásírásos bejegyzésekről. A további lappangó rovás emlékek meglétével kapcsolatos reményének valóságalapját igazolja a Patakfalvi-család birtokában levő Bibliában talált 2 oldal terjedelmű rovásírásos bejegyzés (Hosszú Gábor: *Rovásatlasz*. Milani Kft, Budapest, 2013: 85–86).

A székely-magyar rovás történelmi kapcsolatainak, előzményeinek, a Nagyszentmiklósi kincs ro-

vásfelirataihoz való viszonyának az elemzéséhez a szerző által idézetten kívül is lehet további tudományos igényrel készült szakirodalmat találni (vö. Hosszú Gábor i.m.; Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: *Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen*. In Magyar Nyelv 110(2014): 177–195).

Teljesen egyet lehet érteni a szerzővel: „a további munkálatok eredményessége érdekében nagyon fontos lenne, hogy a levéltárosok képzésében is kapjon helyet a székely írás oktatása” (66. oldal). Gondolata kiegészíthető azzal, hogy a bölcsészkarok magyar szakosainak a képzése során is szükséges lenne a rovásírással kapcsolatos ismeretek oktatása.

Zsupos Zoltán munkája igen értékes adalékokkal gazdagította a rovásírás 17–18. századi történetének az irodalmát. Egyúttal további kutatások lehetséges irányát is felvillantotta, ezáltal remélhető, hogy fiatal kutatók érdeklődését is sikerül felkeltenie.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographic Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

127.

2016

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1014 Budapest I. Országház u. 30. Telephone: (1) 356 99 39
Telephone/telefax: (1) 356 80 58, e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

ÁRPÁD FURU: Uniform features and micro-regional distribution of the traditional architecture of Ținutul Secuiesc	1
ISTVÁN KINDA: Stone masons, gravestones and symbols in Havadtő	24
ENIKŐ GAZDA SZŐCS: A Székely artist and his endeavours to adapt tambour lace-making within home industry in Trei Scaune	52
LÁSZLÓ BARABÁS: Scaunul Mureș as a historical and ethnographic region	66
ÁRPÁD TÖHÖTÖM SZABÓ: Experiencing Otherness in Bonyha and its vicinity	108
JÓZSEF GAGYI: Three stories on theft	123

Researchers and researches

ZSOLT SZÉKELY: Károly Kós and Sfântu Gheorghe	136
---	-----

Discussions

VILMOS KESZEG: The second volume of János Kriza's Transylvanian folklore collection	153
---	-----

Book Reviews

162